

ՀԱՄԱԿՈՆ ՀԱՅԱՊՈՒՆԻ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՐԿՈՒ ԴԱՐԻՑ

2(47.925)

2-66

h2

ՀԱՄԱԿՈՆ ՀԱՀԱՊՈՒՆԻ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ԴԱՐԻՑ

ԵՐԵՎԱՆ «ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ»
2023

6512

ՀՅԴ 37/82-94
ԳՄԴ 74.0
Ե 166

Շահապունի Շմավոն
Ե 166 Հիշողություններ երկու դարից / Շ. Շահապունի.- Եր.:
ՎՄՎ-Պրինտ, 2023.- 240 էջ:

Գիրքը ներկայացնում է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի սան, նշանավոր ուսուցիչ Շմավոն Հովհաննեսի Շահապունու (1864-1960) հուշերը, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է մեր հայրենիքում 19-րդ դարից մինչև 1930 թ. տեղի ունեցած իրադարձություններին:

Հիրավի, լինելով ժողովրդական ուսուցիչ և նկարագրելով իր կյանքն ու մանկավարժական գործունեությունը, Շմավոն Շահապունին տալիս է պատմական առատ ու բացառիկ տեղեկություններ Նախիջևան գավառի և այլ վայրերի մասին: Հատկապես արժեքավոր են ականատեսի աչքով պատկերված Նախիջևան քաղաքի, իր ծննդավայր Նորսի, ինչպես նաև այլ բնակավայրերի անդառնալի կորստյան դրվագները:

Հուշերում հիշատակվում են բազմաթիվ հայտնի դեմքեր (Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Մակար Թեղուտցի և Խրիմյան Հայրիկ, Կոմիտաս վարդապետ, Գարեգին Նժդեհ, Հովհաննես Հովհաննիսյան, Փարամազ, Խենթ, Դրո, Քեռի, զորավար Անդրանիկ, Ավետիք Իսահակյան, պարսից Նասրեդին շահ, Ալեքսանդր III կայսր, Աթաբեկ Խնկոյան և այլք), իրենց հետ կապված հետաքրքրական մանրամասներ:

Ուշադրության են արժանի նաև տվյալ ժամանակաշրջանի սովորույթներին ու ծեսերին վերաբերող ազգագրական փաստերը:

ՀՏԴ 37:82-94
ԳՄԴ 74.0

© Շ. Շահապունի, 2023
© ՎՄՎ-Պրինտ, 2023

ISBN 978-9939-60-813-6

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երախտագիտական մուտք հաջորդ դարիցս (Սեդա Առաքելի Հարությունյան).....	5
Ներածություն.....	7
Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցի ընտանիքը (տոհմը)	9
Մահտեսի Սարգսի ընտանիքը կամ սալմաստցիների տոհմը	23
Սալմաստցի Հովհաննեսի երիտասարդությունը, նշանադրությունը և ընտանիքը (իմ ծնողները)	30
Իմ մանկությունը	41
Գևորգ Դ կաթողիկոսի մահը.....	51
Իմ կյանքը Գևորգյան ճեմարանում: Ներսիսյան դպրոց: Վերադարձ ճեմարան.....	52
Կոմիտաս վարդապետի կյանքը	58
Շամախու գավառը և բնակիչները	64
Ավանաշեն գյուղում.....	67
Իմ մանկավարժական և հասարակական գործունեությունը Խանլուխլարում.....	71
Աջակցություն թեմական տեսչին դպրոցների բացման գործում.....	84
Իմ դպրոցական և արտադպրոցական աշխատանքները Նորսում, Գյուլագարակում (Լոռի)	87
Ագուլիս	100
Վերադարձ Նորս	103
Ցղնա (Գողթն գավառ)	105
Նախիջևանի հայկական կոտորածը. 1905 թ.	113
Շահապունիքի վիճակը 1905 թվականին: Նորսի ավերումը	118
Հաջի Շաֆիի և Թովմա վարդապետի հետ կատարածս աշխատանքները.....	129
Հաշտություն	138
Աստապատ – Թագա գյուղ.....	143

Իմ գործունեությունը Նախիջևանում.....	149
Ռոմանովների արքայատոհմի անկումը	155
Հայերի համախմբումն ու կռիվները. 1918 թ. մարտի 9	159
Անդրանիկ փաշան Նախիջևանում.....	164
Նախիջևանցիների գաղթը.....	164
Նախիջևանի գավառի 1918 թ. հայաթափված քաղաքների ու գյուղերի ցանկը	165
Անդրանիկ փաշայի օգնությունը և նամակը Նախիջևանի խաներին	174
Անգլիական ներկայացուցչի ուղևորությունը Նախիջևան: Անդրանիկ փաշայի հեռանալը Զանգեզուրից.....	178
Նախիջևանի հայկական կառավարությունը և հայ գաղթականության վերադարձը Նախիջևան. 1919 թ. հունիսի 15	183
Նախիջևանի երկրորդ կոտորածը. 1919 թ. հուլիսի 20	185
Արինջի և Ղարաբաբայի կոտորածը. 1919 թ. հուլիսի 23.....	186
Նորսի կործանումը. 1919 թ. օգոստոսի 28.....	187
Գյոմուրի ավերումը	195
Նախիջևանի գավառի սովը	196
Իրադարձությունները Ղոյթուրում 1920 թ.....	202
Հրաժեշտ Ղոյթուրին	206
Իմ աշխատանքները Նորագավիթում. 1922 թ. սեպտեմբերի 1-ից.....	208
Հավելված.....	214
Ժողովրդական ուսուցչի կատարած դերը (իմ հուշերից).....	214
Վանքերի դերը Հայաստանում և հայերի վիճակն անցյալում	218
Ջերմուկ	225
Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի անցյալը և ներկան (համառոտ).....	233

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔ ՀԱՋՈՐԴ ԴԱՐԻՑՍ

Շմավոն Շահապունու Եվգինե դստեր դուստրս՝ Սեդա Առաքելի Հարությունյանս, նախաձեռնեցի նշանավոր պապիկիս «Հիշողություններ երկու դարից» գրքի տպագրության համար անհրաժեշտ աշխատանքները:

Խորին երախտագիտությունս եմ հայտնում իմ թանկագին ընկերուհիներին՝ գրքի հովանավորներ Սեդա Թոխմախյանին, Արմենուհի Ավետիսյանին և Անահիտ Սարգսյանին, վերջինիս՝ նաև համակարգչային շարվածքի համար:

Շնորհակալություններս եմ հայտնում Շմավոնի եղբոր՝ Պողոսի թոռնուհի Վերժինե Օվանեսովային երեք հին լուսանկարներ (1896, 1911, 1949) տրամադրելու համար:

Շնորհակալություններս եմ հայտնում նաև «Հիշողություններ երկու դարից» գրքի խմբագիր, սրբագրիչ Գարեգին Ղազարյանին:

*Սեդա Առաքելի Հարությունյան
2023 թ. հուլիս*

Նվիրում եմ Օվիկին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1948 թ. 84 տարեկան հասակում սկսեցի գրել այն, ինչ լսել, տեսել ու վերապրել եմ իմ կյանքի ընթացքում, ի գիտություն ապագա սերունդների:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ռուսաց զորքը, զորապետությամբ կոմս Իվան Պասկևիչի, գրավեց Երևան քաղաքը և նահանգը: Նահանգապետ նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկին, իսկ գավառներում իշխում էին մոլորվներ¹: Նոր բացված ռուսական դատարանները գործում էին ըստ իրենց քմահաճույքի. ճարպիկ և խորամանկ մարդկանց իսկական ժամանակն էր կալվածքներ ձեռք բերելու: Բավական էր որսալ երեք կամ չորս մարդու, յուրաքանչյուրին տալով մի մահուդե չուխա, որպեսզի նրանք վկայեին դատարանի առաջ. «Մենք դեռևս մեր պապերից լսել ենք, գիտենք, որ այս գյուղը պատկանում է այսինչ աղային»: Օրինակ՝ Զանգեղանից² (Մուղանի դաշտից) Ազատ աղան, երեք մահուդե չուխա տալով, տեր է դառնում Նախիջևանի գավառի չորս գյուղի: Զաֆարկուլի խանը տեր է դառնում Շահբուզին, Քյուլուսին, Կեչիլուին, Կենգերլինսկին՝ Քյուքին, Շահբազ աղան՝ Գյոմուրին: Այսպիսով, խորամանկ մարդիկ

¹ Մոլորով - (բրբ.) գավառապետ:

² Հայկական տեղանունը՝ Կովսական - խմբ.:

տեր էին դառնում գյուղերին, իսկ Պարսկաստանից նոր եկող գաղթականությունը մնում էր հողագործ:

Նախիջևանի գավառի գավառակներից էին Շահապունիքը, Երնջակը և Գողթնը: Ես ծնվել եմ Շահապունիքի գավառակի Նորս գյուղում: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Նորսում վերաբնակվեցին հետևյալ ընտանիքները.

1. Պարսկաստանի Սալմաստ գավառից՝ Մահտեսի Սարգիսը և յուր եղբայր Հակոբը՝ ընտանիքներով և ունեցվածքով:
2. Երևանի Նորքից՝ (Պարսկաստանից եկած) Խոջա Էյվազը, Դավութը, Յավրին, Պետրոսը՝ ընտանիքներով:
3. Ուրմիայից՝ Մարտիրոսը (Հոռն) յուր ընտանիքով:
4. Քյուլուսից՝ Խուդո Տեր-Ավետիսյանը յուր ընտանիքով:
5. Վանից՝ Աբրահամ քահանա Սմբատյանցը յուր ընտանիքով:

Կային և այլ տեղերից գաղթած ընտանիքներ, որոնք բոլորն էլ մինչև օրս պահպանել են իրենց բարբառները:

Սկզբնական շրջանում Նորսն ունեցավ 40 տուն բնակիչ:

Անհրաժեշտ եմ համարում հիշողություններիս գիրքը սկսել իմ մայրական ու հայրական ծագումից:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ (ՏՈՀՄԸ)

Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցը և յուր եղբայր տեր Ավետիսը ընտանիքով Վանից անցնում են Պարսկաստան, այնտեղից էլ 1828 թ. գալիս են Նախիջևան: Տեր Ավետիսը մնում է Նախիջևանի մոտիկ Շխմահմուտ հայկական գյուղում՝ որպես քահանա, իսկ Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցը յուր ընտանիքով՝ բաղկացած ութ մանր երեխաներից (Գրիգոր, Սարգիս, Հակոբ, Սահակ, Գաբրիել, Միքայել, Հայրապետ և Հռիփսիմե), հաստատվում է Դարալագյազ գավառի³ Ղուշչիբիլակ հայկական գյուղում՝ որպես քահանա: Թեև նա ընտրում է օդի և ջրի ամենալավ տեղը և իր տնտեսությունը հազիվ կարգի է բերում, այնուամենայնիվ, այդտեղ էլ չի կարողանում երկար ապրել, որովհետև Շիրին Սուլթան պարսիկը յուր հիսուն զինված ավագակների խմբով հարձակվում է 30 տնից բաղկացած Ղուշչիբիլակ հայկական գյուղի վրա, կողոպտում, բռնում-տանում է գյուղի նախիրը, մտնում է նաև Աբրահամ ավագ քահանայի տունը, կողոպտում այն և տեր հորն էլ քավական չարչարում: Այդ ժամանակ ավագ քահանայի որդին՝ պատանի Սարգիսը, միջամտում է, և ավագակներից մեկը վիրավորում է նրան՝ կոտրելով Սարգսի քիթը, որից

³ Այժմ՝ Վայոց ձորի մարզ – խմբ.:

հետո Տեր Աբրահամը, զայրացած, հավաքում է յուր երեխաներին ու վերադառնում Նախիջևան, որտեղից էլ գնում է Փորադաշտ հայկական գյուղը՝ քահանայություն անելու:

Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցը Փորադաշտում էլ երկար չի մնում: 1859 թ. Նախիջևանում պատահում է Նորսում բնակվող սալմաստցի Մահտեսի Սարգսի որդի Հովսեփին, որը համոզում է նրան գնալ Նորս, խոստանալով ամեն հարմարություն՝ բնակարան, հող ու ջուր, ինչքան որ ցանկանա: Աբրահամ ավագ քահանան էլ համաձայնում է, Փորադաշտից իր ընտանիքը տեղափոխում Նորս և վերջնականապես բնակություն հաստատում այնտեղ:

Արդեն տղաներն էլ մեծացել էին: Այդ ժամանակ տեր հոր անդրանիկ որդին՝ չափահաս Գրիգորը, յուր հորեղբայր Տեր Ավետիսի միջնորդությամբ ընդունվում է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցը: Տեր Աբրահամ ավագ քահանան Սարգսին պահում է իր մոտ, պարապում հետը և պատրաստում նրան՝ որպես քահանայի օգնականի, իսկ Սահակին, Գաբրիելին, Միքայելին ու Հայրապետին հաջորդաբար ուղարկում է Նախիջևան՝ գավառական դպրոցում սովորելու: Հակոբը մնում է յուր տնտեսության մեջ աշխատելու:

Տեր Աբրահամը կարճ ժամանակում արժանանում է գյուղի բնակչության համակրանքին: Նա ստանում է գյուղի ամենալավ հողամասերից այնքան, որքան կարող էր մշակել: Ձեռք է բերում նաև սեփական գութան և գյուղատնտեսության մեջ դառնում օրինակելի: Իր տղաներով միասին պարապում է գյուղի երեխաների հետ: Իսկ իր միակ աղջիկ Հռիփսիմեին կնության է տալիս սալմաստցի Հովսեփի տղա Հովհաննեսին (նրանք իմ ծնողներն են եղել):

Գյուղում առաջին երևելի տունը ավագ քահանայի տունը դարձավ: Համարյա բոլորն ապրում էին միհարկանի հասարակ տների մեջ, իսկ Աբրահամ ավագ քահանան ունեցավ երկու հարկանի լավ կահավորված տուն: Ինքը տան առաջին հարկում սարքեց մեծ հացատուն, անասնագոմ, ընդարձակ սրահ՝ սաքուով⁴, որտեղ ծմեռվա երկար գիշերներին գյուղացիք հավաքվում էին, զրույց անում, հեքիաթներ պատմում: Հաճախ էլ հրավիրում էին Մեհրաբենց աշուղ Մարգարին, որն իր սագով և իր հորինած երաժշտությամբ զվարճացնում էր ունկնդիրներին: Աշուղ Մարգարը թեև անգրագետ էր, բայց հորինել էր շատ բանաստեղծություններ՝ պարսկերեն և հայերեն: Մինչև 1890 թվականը երգում էր զուտ պարսկերեն, իսկ 1890-ական թվականներից սկսեց հորինել և երգել նաև հայերեն: Աշուղ Մարգարը երգում էր նաև նորսեցի աշուղ Բադալի պարսկերեն բանաստեղծությունները:

1895 թ., երբ ես Նորսում ուսուցիչ էի, նրանց երկուսի կենսագրությունները և երկլեզու բանաստեղծությունները գրի առա և ուղարկեցի Գարեգին Լևոնյանին՝ նրա խնդրանքի համաձայն՝ աշուղների ժողովածուի մեջ ընդգրկելու համար: Իսկ իմ լրիվ գրի առած բանաստեղծությունները 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, ցավոք, ոչնչացան:

Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցը ոչ միայն հմուտ եկեղեցական էր, այլև՝ հմուտ գյուղատնտես, հմուտ որմնա-

⁴ Սաքու – պատին կից երկայնական թախտ կամ լայն կիսապատ՝ վրան պառկելու, նստելու, ինչպես նաև զանազան իրեր դնելու համար:

դիր և հյուսն: Գալով Նորս՝ նախ և առաջ լուրջ ուշադրություն դարձրեց գյուղացիների խմելու ջրին և գյուղի մեջ մի քանի տեղ մաքուր ջուր անցկացրեց: Իմիջիպալոց, յուր որդի Սարգիսը սառնորակ մաքուր ջրով ապահովեց նաև սեփական տունը և աղբյուրի ճակատին փորագրեց հետևյալ արձանագրությունը.

*«Ի տոհմէն Սմբատեանց, շինի յիշատակ,
Աղբիւր բխեցելոյ ջրոյ անքանակ,
Սարգիս քահանայի ծախիւք Նորսաբնակ՝
Որդւոց Աբրահամու տեառն խաչունակ
ՉՍմբատագունս յիշել խնդրի զքահանայապետն զՄեսրոպ,
ՉՍարգիս քահանայն շինող սորին, զղափր Իսահակ և Յակոբ,
Գաբրիէլ, Միքայէլ, պաշտօնակալք են Հայրապետ, ընդնոսին.
Ակագերեց Աբրահամու այս են որդիք եօթնեսին»:*

Աղբյուրի առաջ ամբողջ բակը ծաղկանոց և բանջարանոց էր: Գյուղում բանջարանոց ասված բանը չկար: Մի հատիկ սոխ չէր ճարվում: Ում որ կերակրի համար բանջարեղեն էր պետք լինում, գալիս, տիրուհուն էր խնդրում, մինչև մյուս գյուղացիներն էլ ընդօրինակեցին: Իմ տատը՝ տիրուհի Զավահիրը, մի բարի կին էր: Խնդրանքով եկած կանանց բանջարեղեն տալուց հետո մի կտոր շաքար էր հանում գրպանից, տալիս և ասում. «Տա՛ր, թող երեխեդ ուտի»: Պիտի ասեմ, որ Զավահիր տատս լավ ակնաբույժ էր. զանազան բույսերից աչքի դեղ էր պատրաստում և ձրի բուժում գյուղացիներին, ինչի համար արժանացել էր պետական պարգևի (մեդալ):

Շմավոն Հովհաննեսի Շահապունի

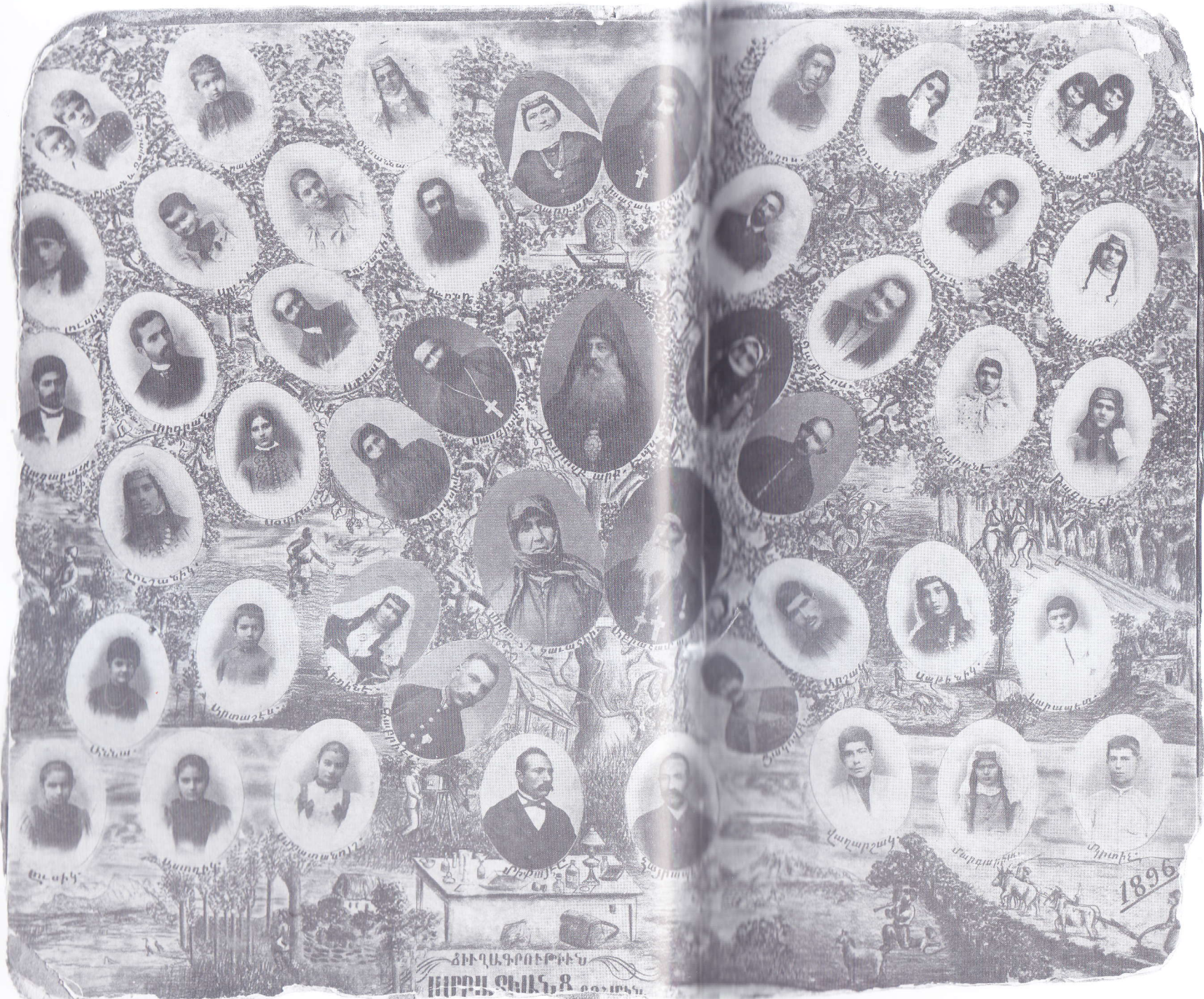
Վաստակավոր ուսուցիչ Շմավոն Շահապունի

Նվեր Մահտեսի Պողոսից
1911 թվական

Եղբայրները.
Պողոս (Մուղսի) Հովսեփյան և Շմավոն Շահապունի
25. 03. 1949 թ., Երևան

Մաքատյանց տոհմի
ձյուղագրություն
1896 թ.

Անհատական թոշակառու Շմավոն Շահապունի

Մինչև 1859 թվականը (Սմբատյանցի՝ Նորս գնալը) Նորսի բնակիչները զբաղվում էին միմիայն հացահատիկային բույսերի մշակությամբ, անասնապահությամբ և մասամբ էլ տնայնագործությամբ:

Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցը Նորսում ոչ միայն զարկ տվեց գյուղատնտեսությանը և բանջարաբուծությանը, այլև իր հողամասերից մեկում՝ ջրաղացի ձորում, պտղատու ծառեր և խաղող աճեցրեց և օրինակ դարձավ ամենքին:

Նորսի բնակիչների մեջ թեև հարուստներ էլ կային, բայց նույնիսկ իրենք ապրուստի կողմից շատ խեղճ էին: Գոնե ես չեմ հիշում, որ քիչ թե շատ ունևոր տանը, որպիսին էր, ասենք, իմ պապի (սալմաստցի Հովսեփի) տունը, պատշաճ հագնվեին կամ սնվեին. թեյ, ինքնաեռ ասված բաները չկային: Իսկ Տեր Աբրահամի տանն ամեն օր ինքնաեռը եռում էր, կերակուրներն էլ անպակաս էին. գյուղում առած էր դարձել «թեյ խմողը՝ տերտերենք, դամ քաշողը՝ մարդախոշենք» (մարդախոշը քահանայենց հարևան ուրմիացի Մարտիրոսն էր):

Գյուղի աշխատավոր ժողովուրդն աշխատանքի գնալիս բավարարվում էր միայն ցամաք հացով, իսկ երեկոյան, պատահում էր, սպաս էր լինում կամ, հազվագյուտ դեպքերում, բոգբաշ, որ լցվում էր կավե մեծ ամանի մեջ: Չորսհինգ հոգի, շուրջը ծալապատիկ նստած, ուտում էին նույն ամանից. փրթում էին լավաշը և առանց գդալի, հենց լավաշով էլ ուտում: Այդ ուղղությամբ ևս Տեր Աբրահամը մեծ փոփոխություն մտցրեց՝ գյուղացիներին ճաշի ժամանակ

հաճախակի ընդունելով յուր տանը: Քահանայի տանը մտնելու կերակուրներն անպակաս էին, հյուրերը՝ նմանապես:

Գյուղի հնադարյան Սուրբ Երրորդություն եկեղեցին ամբողջ գավառի մեջ հայտնի հրաշագործ ուխտատեղի էր. միշտ էլ լինում էին մատաղներ: Ընդ որում՝ երիները պիտի քահանայի տուն տանեին, հակառակ դեպքում մատաղն անընդունելի կլիներ, իսկ մատաղացուն մորթելուց առաջ աղ պիտի բերեին եկեղեցի, որ քահանան օրհներ, ապա ուտեցնեին կենդանուն ու մորթեին:

Մինչև 1870 թ. Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցի զավակները իրենց ուսումն ավարտեցին և անցան աշխատանքի: Անդրանիկ որդի Գրիգորն Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցն ավարտելուց հետո մնաց հոգևորականության շարքերում, դարձավ սարկավագ, վարդապետ և անվանվեց Մեսրոպ⁵: Հետագայում, ժրաջան աշխատանքի շնորհիվ, ձեռնադրվեց եպիսկոպոս, իսկ 1888 թ. Մակար կաթողիկոսից ստացավ արքեպիսկոպոսի կոչում:

Սրբազանը վարել է Նախիջևանի և Նոր Բայազետ⁶ գավառներում, գործակալության շատ պաշտոններ, երկար տարիներ Էջմիածնի Սինոդի անդամ է եղել, նշանակվել է առաջնորդ Երևանի և Բաքվի թեմերում, պաշտոնավարել է ճեմարանում՝ որպես վերատեսուչ, և այլն:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը հայտնի է որպես հնագետ, «բևեռագրերի հայր»: Իր կատարած բազում պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են շատ հնություններ և բևեռագրեր, որոնք ի պահ են դրված Էջմիածնում: Ինքը

⁵ Տե՛ս Վիքիպեդիա. Մեսրոպ Սմբատյանց:

⁶ այժմ՝ Գավառ – խմբ.:

եղել է Փարիզի և Մոսկվայի հնագիտական ընկերությունների անդամ, ուսումնասիրելով Անդրկովկասի զգալի մասը՝ կազմել է մեծաքանակ բևեռագրերի ժողովածու, ունեցել է զանազան գրվածքներ՝ տպագրված և անտիպ: Դրանք գտնվում են Հայաստանի պետական (այժմ՝ ազգային) արխիվում:

1892 թ., երբ Խրիմյան Հայրիկն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս և ժամանեց Էջմիածին, կաթողիկոսի օծման առթիվ Շամախու թեմակալ առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, որպես Էջմիածնի ավագ անդամ, ևս եկավ Էջմիածին՝ մասնակցելու կաթողիկոսի օծման հանդեսին: Օծման հանդեսի վերջանալուց հետո կրկին վերադարձավ յուր թեմը:

Խրիմյան Հայրիկը, մեծացած լինելով Տաճկահայաստանում, անձանոթ էր ոչ միայն ռուսաց օրենքներին, այլև՝ Սինոդի և կաթողիկոսական գործերին, ուստիև կարիք զգաց մի հմուտ անձնավորության: Կաթողիկոսին շրջապատող հոգևորականները խորհուրդ տվեցին կանչելու յուր մոտ Մեսրոպ սրբազանին, որովհետև նա, երկար տարիներ աշխատելով Սինոդում, հմուտ էր ոչ միայն Սինոդի, այլ նաև՝ կաթողիկոսական գործերին, քանի որ վարել էր տեղապահի պաշտոն ու նաև լավ գիտեր ռուսական օրենքները:

Խրիմյան Հայրիկը մի գրությամբ դիմում է Մեսրոպ սրբազանին. «Հրաժարական տուր, ազատվիր թեմական առաջնորդությունից և արի ինձ մոտ, օգնիր ինձ, և ես միաժամանակ կառաջարկեմ, որ քեզ հաստատեն Սինոդի ավագ անդամ»: Մեսրոպ սրբազանն էլ, հարգելով Հայրի-

կի կարգադրությունը, դիմում է Կովկասի փոխարքային և խնդրում ազատել իրեն Շամախու թեմական առաջնորդությունից:

Ինքը ազատվում ու գալիս էջմիածին: Իր հերթին Խրիմյան Հայրիկը միջնորդում է, որ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցին հաստատեն Սինոդի ավագ անդամ, բայց փոխարքան մերժում է:

Այսպիսով, զրկվելով աշխատանքից, Մեսրոպ սրբազանը, վիրավորված և վրդովված, թողնում է էջմիածինը, գնում է Նախիջևան, մտնում Երնջակի սուրբ Կարապետի վանքը, նվիրվում գրականությանը և երկրի հետազոտություններին: Ծառայության ընթացքում իր բոլոր պարտականությունները սրբազանը կատարել է ամենայն ճշտությամբ ու բարեխղճորեն:

Մեսրոպ սրբազանը ժողովրդական մարդ էր, սիրում էր հաճախակի շրջել և իր հոտի կարիքները հոգալ: Շրջագայության ժամանակ ուսումնասիրել է երկիրը, երկրի հնությունները, նշանավոր անցքերը, ժողովրդի նիստուկացը, կենցաղը և այլն ու այդ բոլորը գրի է առել: Այդ աշխատություններից են.

1. «ՏԵՂԱԳԻՐ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԾՈՎԱԶԱՐԴ ԳԱՎԱՌԻ:

Գրեց Մեսրովք Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջևանցի Միաբան Սուրբ էջմիածնի Ի 1862 թուին ց 1895 թին Վաղարշապատ, տպարան ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՅՈՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ, 1895»:

Հեղինակը այդ կարևորագույն աշխատությունն սկսում է երախտագիտության խոսքով.

«Ձայս արձան գրական'
Կնագնէ արդ ի նշան'
Երախտեաց յարգական'
Յիշատակ յավիրեան.
Ծնողաց իւրոց հոգելոյս Աբրահամ
Աւագ քահանայի եւ Զաւահիր Տիրուհոյն:
Երախտապարտ որդի նոցին
ՄԵՍՐՈՎՔ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ»:

Երկը բաղկացած է 815 էջից, ուր նկարագրում է Նոր Բազետ գավառի հնություններն ու նշանավոր վայրերը, ժողովրդի կենցաղը, բնեռագրերի հայտնաբերումները և այլն:

2. «Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի Վանուց Սաղիանի՝ նկարագիր Շամախոյ թեմի»: Շամախու առաջնորդության ժամանակ մանրամասն ուսումնասիրել և նկարագրել է ամբողջ գավառի վանքերը, քաղաքները, գյուղերը, ժողովրդի կենցաղը, զբաղմունքը և այլն՝ 1887թ-ից մինչև 1895 թ.: Աշխատությունը տպագրվել է «Մովսէս Վարդանեան» տպարանում, Տիֆլիսում⁷, 1896 թ.:

3. Վերջին շրջանում, Երնջակի Ս. Կարապետի վանքում ապրած օրերին գրել է «Նկարագիր Ս. Կարապետի Վանուց Երնջակայ և շրջակայից նորա» (1897-1904 թթ.)՝ բաղկացած 608 էջից, տպված Տիֆլիսում, 1904 թ.:

Ունի նաև մի քանի բանաստեղծություններ:

Անտիպ գործերից են.

1. Բնեռագրություններ, Արարատեան նահանգի 32 բեւեռաձեւ արձանագրութեանց, 1862 թ. սկսած.

⁷ այժմ՝ Թբիլիսի – խմբ.:

2. Գավառացոյց Նախիջեանի գավառի.
3. Կենսագրոյիւն Սմբատ Ա նահատակ թագավորի.
4. Ժամանակագրութիւն համառօտ պատմական անցից ժԹ դարուց սկսեալ ի 1800 ամ.
5. Պաշար քահանայից, որ է նիւթ-քարոզի.
6. Էջմիածին եւ շրջակայք յուր:

Մեսրոպ սրբազանն իր առաջնորդոյան ժամանակ առանձնապէս ուշադրոյթուն է դարձրել լուսավորոյթյան հիմնագործին՝ բացել է դպրոցներ՝ մանավանդ Շամախու թեմում: Բաքվաբնակ գավառացիներին անձամբ պարտավորեցրել է իրենց միջոցներով բացել ու նյութական բարվոք վիճակի բերել Մատրասայի, Մեսարիի, Գիրքի, Սաղիանի դպրոցները և այլն: Նա 7 տարի (1887-1894 թթ.) վարել է Շամախու (Բաքվի) առաջնորդոյթունը:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը կարևոր ներդրում է ունեցել հնագիտոյթյան մեջ: Ինքն առաջինն էր, որ Հայաստանում զբաղվել է բնեռագրերով, մի բան, որ հսկայական աշխատանք է պահանջել, և որով Մեսրոպ սրբազանը սերտ կապված էր Մոսկվայի և Փարիզի հնագիտական ընկերոյթունների հետ, նույնիսկ վաստակել է, ինչպէս ասվեց, «բնեռագրերի հայր» կոչումը: Այդպիսի անգնահատելի մի աշխատոյթուն մնացել է առանց տպագրոյթյան և պահվում է Հայաստանի պետական արխիվում: Կարծում եմ՝ դա ամբողջոյթյամբ պետք է տպագրվի:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, չբավարարվելով մեր երկրի ուսումնասիրոյթյամբ, օր ծերոյթյան որոշում է գնալ Հրեաստանի հնադարյան վայրերն ուսումնասիրելու:

1907 թ., երբ ես Նախիջեանում էի, իսկ իմ քեռի Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը՝ Էջմիածնում, նրանից մի նամակ ստացա, որով գրում էր. «Ես որոշել եմ այս տարի Երուսաղեմ գնալ, աչքի առաջ ունեմ, որ միայն Պողոսը (իմ եղբայրը) կարող է ինձ տանել ու օգնել ճանապարհներին, ուղարկի՛ր, թող գա»: Ես պատասխանեցի. «Սրբազան Հայր, տեղդ հանգիստ նստիր, դու չես կարող երկար ճանապարհ գնալ, այն էլ՝ ծովով ու ցամաքով. ծերացել ես, ծանրացել ես»: Սրբազանը գեր և ծանրաշարժ մարդ էր, 74 տարեկան, միաժամանակ ստամոքսի հիվանդոյթուն ուներ: Ինքը պատասխանում է. «Դու ի՞նչ ես հասկանում, օրհնած, ուղարկի՛ր, թող նա գա, թող ես գնամ. տես, թե ինչե՛ր դուրս կբերեմ: Հին պատմական սրբազան վայրերում շատ բաներ կան, որ ծածկված են հողի տակ, թող գնամ-գամ, հետո կիմանաս: Դու Պողոսին ուղարկի՛ր, թող գա, արգելք մի՛ եղիր»:

1907 թ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը յուր քրոջ որդի Պողոսի օգնոյթյամբ Էջմիածնից ճանապարհ ընկավ դեպի Երուսաղեմ: Խրիմյան Հայրիկը Երուսաղեմում ունեցած իր սենյակն առանձին կոնդակով հատկացրեց Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին, որ Երուսաղեմ հասած ժամանակ բնակվի այնտեղ: Նրանք հասան Բաթում և հյուրընկալվեցին Բաթումի քահանա Մեսրոպ Մելլանցի մոտ, որտեղ մնացին 12 օր: Կարանտինի (ախտարգել) պատճառով՝ նա ստիպված եղավ կրկին ետ դառնալ Էջմիածին:

Էջմիածնում Խրիմյան Հայրիկը հիվանդ էր և կարճ ժամանակ անց վախճանվեց: Թաղման արարողոյթունը ղեկավարեց Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը:

1910 թ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը իր խմբով նորից որոշեց ուղևորվել Երուսաղեմ: Կ. Պոլսում երկու վարդապետ և մի աշխարհական դիմավորեցին նրանց և առաջնորդեցին դեպի Ենիկապու, որտեղ մնացին 10 օր՝ հյուրընկալվելով Մաղաքիա Օրմանյան և Եղիշե Դուրյան եպիսկոպոսների մոտ: Տեղի ժողովրդին էլ հոգեպես մխիթարելուց հետո ճանապարհը շարունակեցին դեպի Երուսաղեմ: Հասնելով Բեյրութ՝ նրանց ընդառաջ են գալիս նույնպես երկու վարդապետ և մի աշխարհական: Երեք օր էլ այստեղ մնալուց և ժողովրդին հոգեպես մխիթարելուց հետո շոգենավով շարունակեցին ճանապարհը և հասան Յաֆֆա⁸, որտեղ նրանց դիմավորեցին Երուսաղեմի պատգամավորները: Մեկ օր Յաֆֆաում մնալուց, ժողովրդին յուր սրտառույզ և իմաստալից քարոզով ոգեշնչելուց և հոգեպես մխիթարելուց հետո, նա երկաթուղով շարունակում է ճանապարհը և երկու ժամից հասնում է Երուսաղեմ:

Կայարանից մեծ փառքուպատվով Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին առաջնորդում են մինչև Սրբոց Հակոբյանց վանքի դուռը: Թե՛ պատրիարքի և թե՛ միաբանության կողմից սրբազանը սիրալիր ընդունելություն է գտնում: Նրան հատկացնում են Խրիմյան Հայրիկի սենյակը: Մի քանի օր հանգստանալուց հետո նա սկսում է շրջել, ուսումնասիրել Սրբոց Հակոբյանց և Սուրբ Հարություն վանքերը, Համբարձման լեռը, Բեթղեհեմը, Նազարեթը, Մեռյալ ծովը և այլն: Մինչ նախապատրաստական աշխատանքներ է տանում պեղումներ կատարելու համար, անողորմ մահը վրա է հասնում, և, զոհ գնալով իր ամոթխաճությանը, մահանում

⁸ Հայֆա – խմբ.:

է Երուսաղեմում 1911 թ. փետրվարի 18-ին: Մեսրոպ սրբազանը ստամոքսի հիվանդություն ուներ և երբեք ծանր կերակուր չէր կարող ուտել, խմած ջուրն էլ «բորժոմ» էր, իսկ Երուսաղեմում, շարունակ մասնակցելով միաբանության սեղանին, կերել է թթու, մախոխ, որից առաջացել է ստամոքսի խանգարում, և որը չեն կարողացել բուժել: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը թաղվել է Երուսաղեմի միաբանության գերեզմանատանը:

Աբրահամ ավագ քահանայի մյուս որդիներից Սարգիսը Նորսում, իսկ Նորսի ուսուցիչ Սահակը Քյուլ Թափայում քահանա էին: Գաբրիելն էջմիածնում Սինոդի քարտուղար էր: Իր բազմամյա ծառայության համար պարգևատրվել էր մեդալով ու սրով: Ծերության տարիների ազատ ժամերին գրել է մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք գտնվում են Հայաստանի պետական արխիվում:

Միքայելը լուսանկարիչ էր Թիֆլիսում և Թավրիզում: Նասրեդին շահից պարգևատրվել էր և պալատական լուսանկարչի տիտղոս էր ստացել:

Հայրապետը պետական քարտուղար էր, իսկ Հակոբը հողագործ էր և հմուտ որսորդ:

Յանկանում եմ պատմել Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի ևս մի շրջագայության մասին: 1895 թ. ամռանը Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի և Գալուստ սարկավագի հետ փոստատար կառքով Երևանից գնացինք Նոր Բայազետ՝ նպատակ ունենալով ստուգելու սրբազանի գտած հին բնեռագրերը և որոնելու նորերը:

Նոր Բայազետում եղանք գործակալ Կյուրեղ վարդապետի մոտ և հյուրընկալվեցինք Մատթեոս Աֆրիկովի կողմից:

Նա առաջարկեց սրբազանին. «Սրբազա՛ն հայր, հարգելով Ձեր նպատակը, թե ցանկություն ունե՞ք շրջելու մեր գավառում, արձանագրելու բոլոր հնությունները, որ մնացել են մեր նախնիներից, ես սիրով ընդառաջում եմ Ձեզ: Իմ սեփական ձիերից 10-ը տրամադրում եմ Ձեզ և միաժամանակ խնդրում եմ ասել, թե է՛լ ինչով կարող եմ օգնել Ձեզ»:

Սրբազանի կարգադրությամբ՝ տեղի Վահան քահանան և ես՝ իբրև օգնական, անմիջապես հեծանք ձիերը և սկսեցինք շրջել Սևանա ծովի ափին տարածված դաշտերում: Գտանք մի առյուծանման մեծ գերեզմանաքար, որի վրայի արաբերեն արձանագրությունը վերցնելով՝ վերադարձանք Նոր Բայազետ:

Մյուս օրը, խմբովին ձիերը հեծած, դուրս եկանք շարունակելու մեր աշխատանքները: Անցնում էինք Սևանա լճի սիզավետ ափերով: Մենք՝ երիտասարդներս, ուզում էինք այդ ուղիղ հարթության վրա ձիերը բաց թողնել, բայց հակառակ նրան, որ նրա ձին ամենից լավն էր և ուզում էր առաջ գնալ, սրբազանը թույլ չէր տալիս և սանձը ամուր քաշում էր: Ասացի. «Սրբազա՛ն, ձիդ լավ ձի է, ուզում է քայլել՝ խանգարում ես, ինչո՞ւ ես ձիու անունը խայտառակ անում, թող որ իր շնորհքը ցույց տա»: Սրբազանը ձիու սանձը թույլ թողեց, մենք էլ մեր ձիերը բաց թողեցինք: Հանկարծ սրբազանի ձին սայթաքեց, փռվեց գետնին, սրբազանն էլ, ձիու գլխի վրայից սողալով, գլխի վրա ընկավ գետնին, ճակատը քերծվեց, և սկսեց արյուն հոսել: Իհարկե անմիջապես հասանք օգնության: Սրբազանն ասաց. «Անշնորհք, այնքան ասացիր, որ ձիու անունը խայտառակ եմ անում, մինչև որ իմ անունը խայտառակ եղավ»: Մի փոքր

հանգստանալուց հետո սրբազանն այլևս չուզեց ձի նստել, այլ, ինձ վրա բարկանալով, ասաց. «Գնա՛, անշնորհք, գնա՛, մոտիկ գյուղից գոմեշի կամ եզան սայլ բե՛ր, որ նստեմ, գնանք»: Մոտիկ գյուղն էլ Ադիյամանն էր: Իսկույն գնացի, սայլը լծել տվեցի, մեջը փափկեցրի և շտապեցի սրբազանի մոտ: Գյուղացիք երբ իմացան, որ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսն է գալիս, մեծ ու փոքր դուրս եկան դիմավորելու իրեն: Այնուհետև այլևս սրբազանը ձի չնստեց և Սևանա լճի ամբողջ շրջակայքում սայլով ման եկավ: Մենք, ծովափնյա հնադարյան վայրերից բավական հնություններ հավաքած, հասանք Սևանա կղզի: 15 օր կղզում մնալուց և ուսումնասիրություններ կատարելուց հետո վերադարձանք Էջմիածին:

ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԱՐԳՍԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԿԱՄ ՍԱԼՄԱՍՏՑԻՆԵՐԻ ՏՈՀՄԸ

Մահտեսի Սարգիսը և յուր եղբայր Հակոբը, 1830-1835 թթ. Պարսկաստանի հայերի ընդհանուր գաղթի ժամանակ, իրենց ընտանիքներով եկան Սալմաստից ու բնակություն հաստատեցին Նորսում՝ բերելով ամբողջ ունեցվածքը, գոմեշներ, եզներ, կովեր, ձիեր և այլ անասուններ ու դրամ:

Հակոբն ուներ վեց տղա՝ Ավագ, Վարդանես, Թադևոս, Զոհրապ, Դավլաթ, Մնացական, և երեք աղջիկ՝ Փյուրուզա, Անթառամ և Շաքար: Մնացականը ծնվել է Սալմաստում, առաջին կնոջից:

Ավագը, Զոհրապը և Զոհրապի որդի Նիկողայոսը բացառիկ կազմվածքի և ուժի տեր, հաղթանդամ մարդիկ էին. գո-

տեմարտի ժամանակ ոչ ոք իրենց չէր դիմանում: Նորսում ունեին նաև ջրաղաց: Այդ ջրաղացի քարը, կարիք եղած դեպքում, մենակ վերցնում էին, սրում և կրկին դնում տեղը՝ առանց ուրիշից օգնություն սպասելու:

Ավագն ուներ հինգ որդի՝ Կարապետ, Սահակ, Ստեփան, Գևորգ, Խաչատուր, և մի աղջիկ՝ Գայանե:

Վարդանեսն ուներ հինգ որդի՝ Բաբաջան, Թորոս, Մինաս, Ռուբեն, Հակոբ, և մի աղջիկ՝ Վառվառա:

Թադևոսն ուներ չորս որդի՝ Սողոմոն, Առաքել, Հարություն, Օհան, և մի աղջիկ՝ Մարգարիտ:

Ջոհրապն ուներ հինգ որդի՝ Նիկողայոս, Զաքեոս, Արշակ, Սեդրակ, Վաղարշակ, և երկու աղջիկ՝ Սոֆյա և Սրբուհի:

Դավթաթն ուներ չորս որդի՝ Ենոք, Սմբատ, Սարգիս, Տիգրան, և երկու աղջիկ՝ Լուսիկ և Հայկանուշ:

Մնացականն ուներ մի որդի՝ Մկրտիչ, և մի աղջիկ՝ Սուսամբար:

Ինչպես Հակոբը, նույնպես Մահտեսի Սարգիսը մեծ ընտանիքի տեր էին, ուստի սիրով բաժանվեցին և ապրում էին հարևանությամբ:

Մահտեսի Սարգիսը ունեցել է երկու որդի՝ Հովսեփ և Անդրեաս: Հովսեփը ծնվել է Սալմաստում, իսկ Անդրեասը՝ Նորսում, երկրորդ կնոջից:

Հովսեփն ուներ հինգ որդի՝ Խուդավերդի (Խուդո), Հովհաննես (իմ հայրը), Հախվերդի, Համբարձում, Սաֆար, ու մի աղջիկ՝ Նարգիզ: Վերջին երեք տղաները երկրորդ կնոջից էին: Այսպիսով, ընտանիքի անդամների թիվը արդեն հասել էր 48-ի:

Իմ փոքր հասակում մահացել են թե՛ Մահտեսի Սարգիսը

և թե՛ իմ պապ Հովսեփը, որոնք, ինչպես լսել եմ, նվիրված են եղել երկրագործությանը և անասնապահությանը: Իրենց մահվանից հետո այդ մեծ ընտանիքը կառավարում էր Հովսեփի անդրանիկ որդի Խուդոն, որը շատ խիստ մարդ էր և հարկ եղած ժամանակ նույնիսկ հարսներին ու կանանց էր ծեծում: Բոլորն ապրում էին մի հարկի տակ, մի մեծ տանը, որը կառուցված էր 6 սյուների վրա: Այդ սյուներն ունեին ճրագակալներ, որոնց վրա դրվում էին ձեթի կամ սև նավթի ճրագներ: Մի մեծ ճրագակալ էլ դրված էր քուրսու⁹ վրա:

Տան մեջտեղում հացի թոնիրն էր, որի վրա եռում էին պղինձներն ու կճուճները: Հռիփսիմե տատիս ձեռքից արդեն շերեփն անցել էր Խուդոյի կնոջ ձեռքը:

Թոնրի ուղիղ վերևում մեծ երդիկ էր: Բացի դրանից՝ կային չորս երդիկներ, որոնք ծառայում էին ինչպես լույս ընդունելու, նույնպես ծուխը բաց թողնելու համար: Թոնրի վրա դրվում էր մեծ քուրսին, որը ծածկվում էր բրդից գործված քառակուսի մեծ վերմակով: Տան հյուսիս-արևմտյան անկյունում շինված էր գործելու հորը, որտեղ Խուդոն ազատ ժամանակ կտավ էր գործում և այդ գործվածքով ապահովում էր թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց ներքին հագուստեղենը: Նա հազիվ էր կարողանում մի-մի շապիկ գործել յուրաքանչյուրի համար, իսկ շապիկը լվանալու դեպքում, մինչև դա կչորանար, վզից աղլուխ էին կապում: Դա հարուստի կյանքն էր, հապա աղքատն ի՞նչ օրի կլիներ: Գործում էին նաև շալեղեն-բրդեղեն տղամարդկանց

⁹ Քուրսի - մեծ ու ցածրադիր քառակուսի սեղան, որը դրվել է թոնրի վրա, ծածկվել որևէ հաստ շորով: Տան անդամները նստում էին դրա շուրջը՝ ոտքերն անցկացնում տակը, տաքանալու համար:

վերնահագուստի համար, իսկ ինչ վերաբերում է կանանց, ապա նրանք բոլորն էլ գործելու մասնագետներ էին և ձմեռվա ազատ ժամանակ մանում ու գործում էին գորգեր, կարպետներ, ջեջիմներ¹⁰ և այլ գործվածքներ:

Խուղոն ոչ միայն կտավ էր գործում, այլև հսկում էր բոլորի աշխատանքները: Ամենքն էլ ժրաջան մեղուների նման երեկոյան տուն էին գալիս, իրենց օրվա կատարած աշխատանքների վերաբերյալ հաշիվ էին տալիս Խուղոյին և խորհում վաղվա կատարվելիք աշխատանքի մասին: Իսկ կանայք աշխատում էին ըստ Խուղոյի կնոջ ցուցումի:

Երեկոյան տան կենտրոնում փռվում էր հացի սփռոցը՝ տղամարդկանց համար, իսկ տան մյուս կողմում՝ կանանց համար: Ամենքը՝ ըստ հասակի, տեղ էին գրավում սփռոցի չորս կողմում: Տան տիկինը՝ Խուղոյի կինը, մեծ շերեփով լցնում էր օրվա եփած ապուրը մեծ-մեծ կավե ամանների մեջ և, ըստ հասակի, բաժանում նախ տղամարդկանց, ապա՝ կանանց: Տան անդամները, երկու-երեք հոգով, օգտվում էին նույն ամանից. փրթում էին լավաշը և ձեռքով ուտում: Նորահարսները ուտում էին՝ թիկունքները դեպի սկեսուրներն արած: Իրենք ծածկում էին երեսները ծաղկազարդ աղլուխով կամ թանգիֆով և չէին համարձակվում խոսել մեծերի հետ: Այդ կարգավիճակը շարունակվում էր 3-4 տարի կամ մինչև երեխա ունենալը:

Հացի սփռոցը հավաքելուց հետո կանայք կուրծք էին տալիս փոքրիկներին, հետո քնեցնում օրորոցներում: Ապա փռում էին գորգերը մեծերի անկողինների համար՝ քուրսու շուրջը և տան ազատ մասերում: Բացի այդ մեծ տնից՝ բա-

¹⁰ Ջեջիմ - փալաս, կարպետանման նեղ ու երկար գործվածք:

կում կար մի սենյակ, որը հատկացվում էր նորապսակներին: Սենյակի ներքնահարկի դռան մեջ հորված էր օղու կարասը:

Իմ մանկությունից հետաքրքրական մի տեսարան եմ հիշում: 1872 կամ 1873 թվականի ամռան էր: Տան բոլոր մեծ անդամները հանդերում ու կալերում լծված էին իրենց աշխատանքին, իսկ մենք՝ մանր երեխաներ, մնացել էինք տանը՝ Հռիփսիմե տատիս խնամքին: Նա էլ ընդարձակ բակի դարպասը փակել, նստել էր սենյակի ներքնահարկի դռանը և իր խնայած ու պահած դեղին-դեղին ոսկիները հանում, սրբում-մաքրում և արևին էր տալիս: Փոքրիկներին մեր խումբը վրա էր վազում, որ փայլուն ոսկիները փախցնի: Տատս, զայրացած, տեղից վեր էր կենում, ոտքը խփում էր գետնին, իսկ մենք փախչում էինք մինչև բակի մյուս ծայրը և այսպես շարունակ անհանգստացնում էինք տատիս:

Տատս ուշադիր էր ոչ միայն մեզ՝ փոքրերին, նկատմամբ, այլև՝ մեզնից ավելի փոքրիկների, որոնք քնում էին շարքով դրված օրորոցներում: Ամուսնացել էին համարյա բոլոր եղբայրները, ուստի միանգամից վեց օրորոց էր օրորվում բակում:

Անդրեասը իրենց խորթ հորեղբայրն էր: Նրան ամուսնացրին անչափահաս հասակում ու, մի չնչին կարողություն տալով, բնակեցրին առանձին տան մեջ:

Բազմանում էր ոչ միայն Սալմաստցի Հովսեփի ընտանիքը, այլ նաև՝ Նորսի արգավանդ դաշտերում ու արոտավայրերում արածող՝ նրա անասունների քանակը:

Մեր տանը կից ձիերի գոմն էր, որի մեջ կար ջրհոր: Ձմռանը ձիերին գոմում էին ջուր տալիս: Մի մեծ գոմ էլ

հատկացված էր եզների և լծկան գոմեշների համար, որում դարձյալ ջրհոր կար: Երկու մեծ գոմ էլ կովերին էր հատկացված, իսկ ոչխարների հոտը դրսում էր քնում:

Այդ մեծ ընտանիքի թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց աշխատանքները կազմակերպում էր ընդհանրապես Խուդոն: Բայց Խուդոն նաև, երկար ժամանակ, համայնքի կողմից ընտրված գյուղական դատավոր էր և ղեկավարում էր ամենքին:

Խուդոն հսկում էր բոլորին, կառավարում էր տունն ու կալը: Հովհաննեսն ու Հախվերդին, փայտե 8 լուծ լծած, անընդհատ իրենց վարուցանքով էին զբաղված՝ գութաններով: Համբարձումն ու Փիլիպոսն՝ անասնապահությամբ: Կար նաև առանձին նախրապահ՝ քուրդ Կարոն: Նախրապաններն ու հովիվներն իրենց ընտանիքներով ապրում էին տերերի հաշվին. ստանում էին բնակարան, հագուստ, ուտելիք (քսան ոչխարի դիմաց մի գառ) և այլն: Նախրապանի երեխաներն էլ հորթերն ու գառներն էին պահում՝ քուրդ Իսմայիլի գլխավորությամբ:

Եղբայրների մեջ միայն փոքր եղբայր Սաֆարն էր կիսագրագետ, որը սովորել էր քահանայի մոտ: Նա գյուղում ազդեցիկ մարդ էր. կապ ուներ Թավրիզի հետ և զբաղվում էր առևտրով:

1870-ական թվականներին, ծմեռվա մի օր, նորսեցի Դավութը գնում է ոստիկանապետի մոտ և մատնում Սաֆարին, ասելով, թե սալմաստցիների Սաֆարը Պարսկաստանից մաքսանենգ ճանապարհով ապրանք է բերել ծախելու համար: Ոստիկանապետը Սաֆարի տունը խուզարկում է, բայց

ոչինչ չի գտնում: Դավութից պահանջում է ցույց տալ մաքսանենգ ճանապարհով բերված ապրանքը, բայց անհնար էր ցույց տալ, որովհետև, մինչ այդ, Պարսկաստանից բերված հակերը հանել էին տնից և գլորել էին ձորը, ձյան մեջ: Գյուղի հրապարակում, բազմության ներկայությամբ, ոստիկանապետը Դավութին սկսեց ծեծել և այնպիսի անգութ կերպով ծեծեց, որ հինգ օրից հետո խեղճ մարդը մեռավ: Ես ականատես եմ եղել և հիշում եմ այդ դեպքը:

Շատ թարմ է իմ հիշողության մեջ նաև այն դեպքը, երբ իմ և իմ հասակակից՝ հորեղբորս աղջկա՝ Մարիամի միջև (նա 5-6 տարեկան էր) վեճ ծագեց, և մենք միմյանց ծեծեցինք: Մեր մայրերը միջամտեցին մեզ և ենթարկվեցին Խուդոյի սոսկալի ծեծին. մորս գլուխը կոտրվել էր: Երեկոյան հայրս տուն եկավ, տեսնելով Խուդոյի գազանությունները, ասաց. «Եղբայր, բավական է՝ ինչքան տանջվեցինք քո ձեռքին, ես այլևս չեմ կարող համբերել»: Ասաց ու հավաքեց երեխաներին՝ թվով 12 շունչ, ու գնաց, մտավ կովերի գոմի սաքուն ու հենց այնտեղ էլ սկսեց բնակվել:

Պետք է ասեմ, որ 1870-ական թվականներին սալմաստցիների հարստությունը բազմապատկվել էր. Նորսի արգավանդ հողերում, Չաղըրդաշի անտառներում, Նավլուի սարուձորում, Գյուլի և Շահբուլաղի չիմաններում¹¹, ո՛ր կողմը նայեիր, Մահտեսի Սարգսի ու Հովսեփի հոտերն ու նախիրներն էին արածում, և գյուղում ընդունված էր ասել՝ «սալմաստցոնց» հարստությունն էր աչքի ընկնում:

Խուդոն չէր ուզում, որ իր եղբայրը բաժանվի իրենից: Նա, բարկացած, ասաց. «Հովհաննես, քեզ ոչինչ չեմ տա-

¹¹ Չիման – մարգագետին:

լիս, ուզում ես՝ բաժանվիր, չես ուզում՝ մի՛ բաժանվիր», իր հարազատ եղբորը զրկեց այդ ծով կարողությունից:

Հայրս ուզեց դիմել դատարան, բայց չէ՞ որ դատավորն էլ նույն ինքը Խուդոն էր, հետևաբար իմ պապ (մորս հայր) Աբրահամ քահանա Սմբատյանցը թույլ չտվեց՝ ասելով. «Դու ոչ մի գանգատ մի՛ արա, ամոթ է, ես քո ընտանիքը կպաշտպանեմ»: Այդ օրվանից մենք մնացինք պապիս (Սմբատյանցի) խնամքի տակ: Նա մեզ համար անմիջապես տուն կառուցեց ու սատար կանգնեց մեզ: Մենք թեև առանձին տուն ունեինք, բայց համարյա միասին էինք ապրում:

Երբ հայրս բաժանվեց իր եղբայրներից, մեր ընտանիքը բաղկացած էր տասներկու հոգուց. ունեի հայր ու մայր, յոթ քույր և երկու եղբայր: Երեք եղբայրներով էլ կրթություն ենք ստացել շնորհիվ պապիս և իր զավակ քեռիներիս:

ՍԱԼՄԱՍՏՅԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔԸ (ԻՄ ԾՆՈՂՆԵՐԸ)

Մահտեսի Սարգսի որդի Հովսեփի ուստր Հովհաննեսը ծնվել է 1835 թ. Նորս գյուղում: Հովհաննեսը մանկության շրջանում իր հասակակից ընկերների և եղբայրների հետ միասին եղել է գառնարած և հորթարած: Երիտասարդ ժամանակ եղբոր հետ միասին նախ պահել է մանր անասուններ, իսկ հետագայում՝ նաև եզներ, և զբաղվել է հողագործությամբ:

Սկզբնական շրջանում Հովսեփն ու Խուդոն, արորով վար անելիս, որպես օգնականի, իրենց հետ տանում էին Հովսեփի փոքր որդի Հովհաննեսին՝ եզներին լծելու, հորիկ¹² քշելու, հանգստի ժամանակ եզներին արածեցնելու համար: Երբ Հովհաննեսը դարձավ 17 տարեկան, հայրը արորների մաճը հանձնեց Խուդոյին և Հովհաննեսին, իսկ մյուս երեխաները հորիկ էին քշում: Խուդոն և Հովհաննեսը, որպես չափահաս տղաներ, կատարում էին դաշտային ամեն տեսակի աշխատանք: Իրենց հայրը՝ Հովսեփը, ցանում էր ցորեն, գարի, հաճար, կտավատ, կանեփ, ոսպ և այլն, իսկ Խուդոն և Հովհաննեսը վարում, փոխում, ջրում, մշակում, պաշտպանում, ժամանակին հնձում էին բերքը և բարձում ձիերին, ավանակներին կամ ջորիներին ու տեղափոխում կալը: Ամռան կիզից օրերին հնձված ցորենը և մնացած բերքը փռում էին հատուկ պատրաստված՝ ծեփված, ամրացված, շուրջ 1000 քմ հարթ տարածության վրա (կալում): Հետո լծում էին եզները և կամերով ծեծում չորացած ցորենի հասկերը: Հովհաննեսի փոքր եղբայրները և հարսները քշում էին կամերը, իսկ նա իր մեծ եղբոր և հոր հետ շուռ էր տալիս աշանը, մանրացնում, ծեծվածը հավաքում և եղաններով քամուն տալիս հարդը (դարմանը): Ցորենը առանձնացնում էին հարդից, լցնում պահեստը, իսկ հարդը լցնում էին դարմանոցը՝ որպես անասնակեր, ծմեռվա համար:

1859 թվականին Մահտեսի Սարգիսը որոշում է իր թոռ Հովհաննեսին ամուսնացնել. հարսնացու է ընտրում Աբրահամ ավագ քահանա Սմբատյանցի օրիորդ Հռիփսիմեին: Նախապես Աբրահամ ավագ քահանայի համաձայնությունը

¹² Հորիկ – առջևից գնացող լուծը:

ստանալուց հետո, իր որդի Հովսեփի և եղբայր Հակոբի ու նրա որդի Ավագի հետ գնում են Աբրահամ քահանայի տունը՝ վերցնելով օղի, մի ղոչ ու մի մատանի:

Աբրահամ ավագ քահանան սիրով ներս է ընդունում նրանց: Նրանք նստում են և երկար զրուցում: Մահտեսի Սարգիսն ասում է. «Տե՛ր հայր, մենք եկել ենք, որ ձեր ճրագից մի լույս կացնենք և օրիորդ Հռիփսիմեին կնության տանենք իմ թոռ Հովհաննեսին»: Քահանան ասում է. «Ես դեմ չեմ, ես շատ ուրախ եմ, որ ձեզ պես բարեկամ կունենամ»:

Մահտեսի Սարգիսն ասում է. «Դե որ դեմ չեք, խնդրում եմ՝ կանչեք տիրուհուն և օրիորդին, որ գան, և այս մատանին, իբրև նշան, դնենք օրիորդ Հռիփսիմեի մատը»:

Տիրուհին և օրիորդը գալիս են և տալիս են իրենց համաձայնությունը: Ապա քահանան օրհնում է ու մատանին դնում օրիորդի մատը և ասում. «Աստված շնորհավոր անի»։ Բոլորը կրկնում են՝ ամե՛ն, Աստված շնորհավոր անի: Անմիջապես մորթում են ղոչը, և տիրուհին պատրաստում է մի քանի տեսակ ճաշեր: Հավաքվում են աղջկա կողմից ծանոթ հարևաններ, և սկսվում է մեծ ուրախություն. ամբողջ գիշեր զվարճանում են, ուտում, խմում երկու բարեկամների կենացը՝ ցանկանալով, որ բարեկամական սերն անպակաս լինի, և նշանվածները բախտավոր ու երջանիկ լինեն:

1859 թ. փետրվարի 10-ին, ուրբաթ օրը, ճաշից հետո սկսվում է Հովհաննեսի հարսանիքը: Հրավիրում են նաղարաչի Մարգարին և զուռնաչի Ենգոյենց Թաբոյին, որոնք նվագում են պարեղանակներ, և Մահտեսի Սարգսի հարսն ու աղջիկներն սկսում են յալլի պարել: Այդ միջոցին Ավագը գետին է տապալում կարմիր ու գեր եզը, իր սուր դանակով

վիզը կտրում, կաշին քերթում, միսը կտրատում, և կանանց ու աղջիկների զվարթ պարերը շարունակվում են մսի չորսբոլորը:

Մի մարդ ուղարկվում է Ղարաբաբա և Արինջ, մեկն էլ՝ Գժաճոր ու Գյոմուր՝ իրենց ծանոթ բարեկամներին հրավիրելու, որ գան մասնակցելու Հովհաննեսի և Հռիփսիմեի (իմ ծնողների) ամուսնության հանդեսին:

Ըստ երկու բարեկամների փոխադարձ համաձայնության, եղած մսից անմիջապես վերցնում են մի փութ, նաև մի տկճոր գինի ու մի լուլահին¹³ օղի և ուղարկում խնամուտուն: Տնտեսն էլ, շերեփը ձեռքին, երեկոյի համար պատրաստում է պասուց կերակուրներ, իսկ փեսան՝ մի քանի ընկերներով, վերցնում է գինի, օղի, խորտիկներ և քահանայի հետ գնում է գերեզմանները, օրհնում ննջեցյալներին: Հետո վերադառնում են՝ մասնակից լինելու ուրախությանը, որը շարունակվում է մինչև ուշ երեկո: Մահտեսի Սարգսի նահապետական մեծ տան մեջ փռված էին գորգերը: Հախվերդին, ջրի լուլահինը ձեռքին, սրբիչն ուսին, ջուր է լցնում՝ հյուրերի ձեռքերը լվանալու: Համագյուղացի հրավիրվածները, ձեռքները լվանալով, ներս էին մտնում, և յուրաքանչյուրն ընտրում էր մի հարմար տեղ գորգի վրա: Հարսանյաց հանդեսն ուրախ անցկացնելու համար Մելիք Այվագին ընտրում են սեղանապետ: Երիտասարդ Հախվերդին ու Համբարձումը, մեկը՝ մի լուլահին օղի վերցրած, մյուսը՝ մի լուլահին գինի, բաժանում են խմիչքը հյուրերին: Նախ քահանան օրհնում է սեղանը, և ապա սկսվում է օրհնությունների շարանը. առաջին բաժակը վերցնում է սեղանապետը

¹³ Լուլահին - սափոր:

և խմում փեսայի ու հարսնացուի կենացը՝ բարեմաղթելով և ասելով. «Խմենք հարսուփեսի կենացը, թող կեցցեն, բախտավոր լինեն, մի բարձի ծերանան, ուռա՛, տո՛ւ»:

Այնուհետև բոլորը հերթով խմում են ու նույն բարեմաղթանքներն անում նորապսակներին: Հացկերույթից հետո սկսվում է պարահանդեսը, որի ժամանակ վարսավիրը թագվորի (նորապսակներին են անվանում «թագվոր և թագուհի») երեսը սափրում է՝ առանց պարը ընդհատելու, ընդ որում՝ պարողներին տրված շաբաշը պատկանում էր վարսավիրին: Դրանով էլ ուրբաթ օրվա հանդեսը վերջանում է, և ամենքը գնում են իրենց տները: Թագվորը գնում է իր տուն, թագուհին էլ՝ իր: Այդ երեկո իրենք պարտադիր պետք է լողանային:

Շաբաթ առավոտյան զուռնաչի Թաթոսը դուրս է գալիս տան կտուրը և հրավերի զուռնա փչում, որպեսզի հավաքվեն հարսանիքի մասնակիցները:

Դափուզուռնայով հատուկ գնում են քավորին հրավիրելու, և քավոր Ամիրը դափուզուռնայով մտնում է հարսանքատուն: Փոքր-ինչ պարելուց և նախաճաշելուց հետո Հախվերդին, հարսի հարսանյաց հագուստի կապոցը վերցրած, Ավագը, խորտիկներով լի մատուցարանը գլխին դրած, ուտել-խմելով, պարելով գնում են խնամի տեր Աբրահամի տունը, որտեղ սիրալիր ընդունելություն են գտնում: Այստեղ ուրախության ու պարի մասնակիցները կրկնապատկվում են: Բավական նվագելուց ու պարելուց հետո նստում են հացի: Այդ միջոցին հանդիսականների ներկայությամբ բաց են անում կապոցը, որի մեջ դրված էին հարսի հագուստեղենը, գլխի զարդը և արծաթ-ոսկեջրված գոտին: Քահանան

այդ ամենն օրհնում է, ապա դրանք տանում, հագցնում են հարսին: Հացկերույթը շարունակվում է, և սեղանապետն անցնում է գործի. խմում է թագվորի ու թագուհու, քավորի, խնամիների, բարեկամների և այլոց կենացը: Ամենքն էլ կրկնում են նույն կենացները:

Հարսին հագցնում են, գլուխը կապում, ձեռքերը հինադնում և պատրաստվում դուրս բերելու նրան հայրական տնից:

Ճաշկերույթը վերջանալուց հետո, զուռնաչի Թաթոսը սկսում է ավելի ուժգին նվագել յուր զուռնան: Ամենքը, ոտքի ելած, պատրաստվում են դուրս գալ հարսի տնից: Թագվորը՝ թագուհու ձեռքը բռնած, աջ կողմում քավոր Ամիրը՝ սուրը կողքից կախած, ձախ կողմում՝ ամուրի Ջորոն, իսկ հարսի թիկունքին՝ հարսնեղբայր փոքրիկ Միքայելը, որը 7 օր պիտի մնար քրոջ մոտ: Ջուռնաչի Թաթոսը տխուր, լացակումած եղանակով նվագում է. «Տանում են, մայրիկ ջան, տանում են, ինձ քեզանից տանում են»:

Հարսի մայրն ու հայրը մոտենում են նրան, համբուրում, վերջին օրհնությունը տալիս և արտասվելով ճանապարհ են դնում: Տան դռնից դուրս գալուց քավորը սուրը բարձրացնում է վեր, իսկ թագվորն ու թագուհին անց են կենում սրի տակով: Ճանապարհին հարսանքավորները, թագվորի և թագուհու կենացը խմելով ու պարելով, գնում են դեպի եկեղեցի: Երբ հասնում են Մեհրաբենց աշուղ Մարգարի դուռը, խոնչա¹⁴ են բերում թագվորի և թագուհու առաջ: Այստեղ ևս պարելով, կենացներ խմելով՝ շարունակում են ճանապարհը: Թաթոսի զուռնան ուժգին թնդում է, մինչև որ հասնում

¹⁴ Խոնչա – մատուցարան:

են եկեղեցի: Մի խումբ մարդիկ թագվորի ու թագուհու հետ մտնում են եկեղեցի՝ պսակադրություն կատարելու: Իսկ երիտասարդները, դափն ու զուռնան վերցրած, անցնում են եկեղեցու թիկունքը և կալերում սկսում են պարել ու կոխ բռնել: Այդտեղ մրցումների մեջ հայտնի են սալմաստցի Հակոբի տղաները՝ Ավոն, Թաթոսը, Զորոն: (Սա այն Ավոն է, որը յուր ուժով և քաջությամբ հայտնի էր և հարյուր տարեկան հասակում, 1918 թ. հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ, թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար, սպանվեց յուր հարազատ Խաչատուր որդու ձեռքով):

Այդ միջոցին եկեղեցում քահանան պսակի խորհուրդն է կատարում, հարսին ու փեսային առանձին-առանձին խոստովանեցնում, ապա երկուսին էլ կանգնեցնում է եկեղեցու սուրբ սեղանի առջև ու ժողովրդի ներկայությամբ հարցնում է հարսին. «Աղջի՛կ, դու քո հոժար կամքով ես գնում այս մարդուն»: Նա պատասխանում է. «Այո»: Տեր հայրը դարձյալ հարցնում է. «Աղջի՛կ, դու քո կյանքը կապո՞ւմ ես այս տղայի հետ և մինչև մահդ հնազա՞նդ ես մնալու նրան»: Աղջիկը պատասխանում է. «Այո»: Քահանան տղային հարցնում է. «Երիտասա՛րդ, դու, որ այս աղջկան կնության ես առնում, մինչև մահդ պահպանելո՞ւ ես նրան»: Երիտասարդը պատասխանում է. «Պարտավորվում եմ պահպանել»: Քահանան շարունակում է. «Լսեցե՛ք, այս կյանքը կռիվ է, փորձանքների աշխարհ, կուրանալ կա, խելագարվել կա. տե՛ր եք, թե՛ ոչ»: Նրանք պատասխանում են. «Այո՛, տեր ենք...»: Արարողությունը վերջանալուց հետո քահանան նարոտը¹⁵ կապում է տղայի վիզը, և դրանով պսակի արարո-

¹⁵ Նարոտ – գունավոր թել:

ղությունը վերջանում է: (Նարոտը տղայի վիզը կապելով՝ արգելվում էր մերձեցումը, մինչև քահանան արձակեր դա): Ապա թափորը սկսում է եկեղեցուց դուրս գալ: Ժողովուրդը դափուզուռնայով մոտենում է եկեղեցու դռանը, և թագվորին ու թագուհուն եկեղեցուց դուրս են բերում: Այդ միջոցին քավոր Ամիրը եկեղեցու շեմին նորից բարձրացնում է մերկացրած սուրը, և թագվորն ու թագուհին անց են կենում նրա տակով: Ընդհանրապես, բոլոր դռներից անց կենալիս քավորը սուրը բարձրացնում էր վեր, որպեսզի չարքերը հեռանային, և թագվորն ու թագուհին սատանայակոխ չլինեին: Այնուհետև խմում են թագվորի ու թագուհու կենացը ու պարելով երթը շարունակում դեպի քավորի տունը: Երբ հասնում են սալմաստցի Հակոբի դռան մոտ, նրա անդրանիկ որդի Ավագը թագվորի ու թագուհու առջև դուրս է բերում լեփ-լեցուն մատուցարանը: Հարսանքավորները մի փոքր կանգ են առնում, ուտում, խմում թագվորի և թագուհու կենացը և, ապա պարելով, շարունակում են երթը դեպի քավոր Ամիրի տունը, որտեղ պարը և ուրախությունը երկար շարունակվում են: Ապա նստում են սեղանի շուրջը, ուտում-խմում, մի փոքր պարելուց հետո հարսին թողնում են քավորի տանը, իսկ հարսանքավորները տեղափոխվում են հարսանքատուն ու շարունակում իրենց խնջույքը մինչև երեկո: Ուշ երեկոյան սկսվում է հացկերույթը: Ամեն մարդ գրավում է յուր տեղը: Սկսվում են սեղանապետի ճառախոսությունները: Ընթրիքից հետո գնացողը գնում է, իսկ մնացողները շարունակում են խնջույքը:

Կիրակի առավոտյան դափուզուռնայի գիլ ձայնը կրկին հրավիրում է հյուրերին հարսանքատուն: Նրանք անվերջ

գալիս են, լցվում հարսանքատուն: Հարսների ու աղջիկների ազատ ու զվարթ պարերը խրախուսվում են շաբաշներով, որից օգտվում է զուռնաչի Թաթոսն ու թշերն ավելի ուռեցնում: Իսկ նաղարաչի Մարգարն սկսում է բարձր ծայնով գովաբանել առատ շաբաշ տվողին և ավելի ամուր եռանդով խփել յուր նաղարան: Այսպես, ուրախ տրամադրությամբ, խաղուպարով առաջ ընկած հարսանքավորները շարժվում են դեպի քավորի տունը՝ հարսին բերելու: Քավորի բակում լավ պարելուց հետո նախաճաշում են ու, հարսին առոք-փառոք վերցնելով, գալիս են հարսանքատուն:

Պարով, հանդեսով մոտենում են տան դռանը, նաղարաչի Մարգարն սկսում է բարձրաձայն կանչել. «Թագվորի մեր, դո՛ւրս արի, քեզ համար սիրուն հարսիկ եմ բերել, թագվորի մեր, դո՛ւրս արի, քեզ համար գլուխ դմփող եմ բերել, թագվորի մեր, դո՛ւրս արի, քեզ համար մազեր փիտող եմ բերել...»: Թագվորի մայրը դուրս է գալիս և հրավիրում՝ ասելով. «Համեցե՛ք, համեցե՛ք, վեր իմ գլխուն ես բերել, վեր իմ աչին ես բերել»: Նա մի աման էլ դնում է տան շեմին: Քավորը դարձյալ սուրը վեր է պահում, և թագվորն ու թագուհին ներս են մտնում՝ ամանը ոտքների տակ կոտրելով: Ներկաները միաձայն գոռում են. «Ուռա՛, կոտրավ քասան¹⁶, ապրի՛ փեսան»: Ժողովուրդը մտնում է տուն, և ուրախ տրամադրությամբ երկար ժամանակ՝ մինչև ուշ երեկո, շարունակվում են պարն ու ուրախությունը: Ապա, ըստ հասակի և աստիճանի, բոլորն էլ ծալապատիկ նստում են հացի՝ սփռոցի չորս կողմը: Սփռոցները փռված էին

¹⁶ Քասա – աման:

ոչ միայն լայնարձակ տան մեջ, այլև՝ դրսում: Ընդարձակ սրահում շարունակվում է կերուխումը: Սեղանապետը յուր ճառախոսություններով և կենացներով բարձրացնում է ժողովրդի տրամադրությունը: Առաջին բաժակով սեղանապետը խմում է թագվորի և թագուհու կենացը՝ բարեմաղթելով նրանց. «Այս բաժակով խմենք թագվորի և թագուհու թանկագին կենացը, ցանկանանք նրանց, որ երջանիկ ապրեն, մի բարձի ծերանան ու կեցցեն. ուռա՛»: Ուռաները բարձրանում են, դափուզուռնան՝ դղրդում, և ամենքն էլ շարունակում են խմել նույն կենացը: Երկրորդ բաժակը սեղանապետը խմում է թագվորի և թագուհու ծնողների կենացը՝ բարեմաղթելով նրանց. «Այս բաժակն էլ խմենք երկու բարեկամների՝ Սմբատյանց և Սալմաստցիների ազգատոհմերի կենացը: Թող բարեկամական սերն անպակաս լինի նրանցից»: Այնուհետև սեղանապետը շարունակում է խմել բոլոր կենացները մինչև կերուխումի վերջանալը:

Երեկոյան, ընթրիքը վերջանալուց հետո, նաղարաչի Մարգարը ոտքի է կանգնում ու ասում. «Սիրելի հանդիսականներ, այս երեք օրվա մեջ մեր ուրախություններով, կերուխումով մեր թագվորին բավական ծախսի տակ ենք գցել, և նրա գանձանակը պակսել է: Մենք, որպես թագվորի հավատարիմ մարդիկ, պարտավոր ենք գանձանակի այդ պակասը լրացնել, ուստի ձեզանից ով ինչքան որ կցանկանա, թող նվիրաբերի թագվորի գանձանակին»: Մի սկուտեղ է դրվում թագվորի առջև, որպեսզի փողերը գցեն նրա մեջ:

Ամենից առաջ քավոր Ամիրը տալիս է 50 ռուբլի: Նաղարաչի Մարգարը բարձր ծայնով հայտարարում է. «Այժմ ժողովուրդ, ականջ արե՛ք, թագվորի գանձանակի օգտին

քավոր աղան տվեց 50 ռուբլի, թող շեն մնա, շեն մնա»: Զորոն նույնպես տալիս է 50 ռուբլի: Մարգարը նույնպես հայտարարում է. «Զորոն տվեց 50 ռուբլի, ասացե՛ք, որ Զորոն՝ Հակոբի տղա Զորոն՝ ազապ Զորոն թող շեն մնա, շեն մնա»: Մոտ է գալիս Խուդոն և տալիս 40 ռուբլի: Մարգարը կանչում է. «Խուդոն տվեց 40 ռուբլի, ասացե՛ք, որ Խուդոն, Քյուլուսանց Խուդոն թող շեն մնա, շեն մնա»: Այդտեսակ հարսանիքը կոչում էին «կանչով հարսանիք»: Վարդանը տալիս է 40 ռուբլի, Մարգարը կանչում է. «Վարդանը տվեց 40 ռուբլի, ասացե՛ք՝ Վարդանը, Ֆրանգյուլենց Վարդանը, թող շեն մնա, շեն մնա»: Երբեմն էլ Մարգարը հիշեցնում է՝ ասելով. «Առա՛ջ եկեք, թագվորի հավատարիմներ, բարեկամներ ու ազգականներ»: Եվ այդպես շարունակվում է մինչև վերջին մարդը: Որից հետո նորից սկսում են պարել: Պարում են թագվորն ու թագուհին ևս, որի ժամանակ նաղարաչի Մարգարի շաբաշի չափն անցնում է սպասվածից, ու նա եռանդով գոփում է այս ու այն շաբաշատուններին: Այնուհետև սկսվում է յալլի պարը. կին ու տղամարդ խառը, միմյանց ձեռք բռնած, սկսում են յալլի պարել: Ապա շտապողները գնում են իրենց տները, իսկ մնացողները շարունակում են խնջույքն ու պարը՝ իրենց առջև ունենալով խմիչք ու խորտիկներ: Հարսանիքը շարունակվում է նաև երկուշաբթի օրը: Այդ օրվա համար պատրաստվում է խաշ. հրավիրվում են դարձյալ հարսանիքի բոլոր մասնակիցները:

Առավոտյան խաշն ուտելուց հետո երգն ու պարը շարունակվում են: Այդ հարսանիքի հանդեսին մասնակից էր եղել նաև Մեհրաբենց աշուղ Մարգարը. իր հորինած պարսկերեն երգերով ու սազով ավելի քան բավարարում էր հանդիսական-

ներին: Հետաքրքրականն այն էր, որ նա վերջում էլ մրցման մեջ մտավ գժաճորցի աշուղ Դանոյի հետ: Մրցումը երկար չի տևում. Դանոն պարտվում է, և աշուղ Մարգարն ուզում է սազը ձեռքից վերցնել, բայց, զիջելով հանդիսականների միջամտությանը, թողնում է դա Դանոյին: Վերջում հանդիսականները ցրվում են, և հարսանիքը, այսպիսով, ավարտվում է:

Սկզբնական շրջանում Նորսում կար 40 տուն: 1884 թ. նորսեցիք բազմացել և դարձել էին 99 տուն: Հետագայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, դարձան 175 ծուխ: Նրանց մեջ հազիվ մի քանի գրագետներ լինեին, որոնք սպասարկում էին եկեղեցուն: Իսկ կարիք եղած դեպքում, դրանցից ամեն մեկը տասը մարդու անունից էր ստորագրում և վերջում ավելացնում. «վասն անգրագիտության և վերոյիշեալ տասն անձանց խնդրանք ստորագրեցի, Միքայել Ամիրեան»:

Նրանք չէին մոռանում նաև թիվը գրել, որովհետև Տեր Աբրահամը ոչ միայն հայերեն էր սովորեցնում, այլ նաև սովորեցնում էր թվաբանություն:

ԻՄ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ես ծնվել եմ Հին Նախիջևանի գավառի Շահապունիք գավառակի Նորս գյուղում 1864 թ. նոյեմբերի 15-ին:

Հորս բաժանվելուց հետո Տեր Աբրահամը (պապս) մեծ եղբորս՝ Զաքեին, ուղարկեց Էջմիածին՝ սովորելու, բայց որովհետև տարիքը մեծ էր, քեռիս նրան տալիս է արհեստի:

Նա միաժամանակ գրագիտություն է սովորում և կարճ ժամանակ անց վերադառնում է տուն: Ես էլ, անչափահաս լինելով, բատրակություն էի անում վարուցանքի ժամանակ և, որպեսզի լծան վրայից չընկնեի, հայրս ինձ պարանով պինդ կապում էր լծան վրա, և այդ վիճակում հորիկ էի քշում:

Ինչպե՞ս կարելի է մոռանալ այն օրը, երբ հորս հետ վարում էինք «Կուզեի ետամաջի» մեր արտը, որտեղ անհնարին էր լինում լծան վրա նստել, և հաճախակի լծան վրայից ընկնում էի ու կախվում եզների առջև: Հայրս շտապում էր ինձ ուղղել և ազատել Մարալի հարվածներից: Մարալը թեև տեսքով գեղեցիկ մի կարմիր եզ էր, բայց բնավորությամբ՝ վատ: Նա խփում էր թե՛ գլխով և թե՛ սմբակներով:

1877-78 թթ. ռուս-տաճկական պատերազմից հետո սաստիկ սով եղավ և տեղացի մինչև 1880 թ.: Յորենի փութը¹⁷ 80 կոպեկից հասավ տասը ռուբլու՝ մի ոսկու: Ահա այդ ժամանակ հայրս քառասուն ռուբլով գնեց չորս փութ ցորեն՝ քյուլուսցի մի թուրքից: Միջանկյալ ասեմ, որ այդ ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ մեր գյուղի ձիերն էլ հավաքեցին ու հանձնեցին գյուղի ամենաչքավոր Ղազար Բաբիին, որը դրանք վերցրեց և գնաց պատերազմի դաշտ՝ Սուրմալու: Պատերազմից հետո նա որոշ ձիեր ետ բերեց, բայց հորեղբորս՝ Սաֆարի, ձին չկար, որի պատճառով Սաֆարը յուր իրավունքով Բաբիի մարգագետնի արտը խլեց:

Պատերազմի ժամանակ սովն այնպես սաստկացավ, որ մեր շրջանի Շահբուզ, Քյուլուս, Կեչիլու և այլ թուրքական գյուղերի համարյա բոլոր բնակիչները «արածում էին» դաշտերում ու հաճախ լցվում էին հայերի տները և հաց խնդրում:

¹⁷ 1 փութ = 16,38 կգ – խմբ.:

Մի անգամ ես մենակ էի տանը. մայրս գնացել էր ջրի: Մեր բակի դռնից մի թուրք ներս մտավ և այծի նման սկսեց մկկալ: Ես վախեցա և փախա-մտա ալրի ամբարի տակ: Մայրս եկավ ու տեսավ, որ ես չկամ, իսկ թուրքն էլ հասել է սրահի մոտ: Հասկանում է, որ ես վախեցել ու թաքնվել եմ, ձայն է տալիս ինձ. «Մի՛ վախեցիր, դո՛ւրս արի»: Թաքստոցից դուրս եկա, տեսա, որ մայրս թուրքին նստեցրել է և սպաս է տալիս: Թուրքն էլ ազահաբար հացը փրթում և ուտում է: Մայրս ասում է. «Մեղք է, մի աման էլ տամ»: Մեկ էլ տվեց, երրորդն էլ տվեց: Թուրքը կուշտ կերավ, վեր կացավ, գնաց, մի հիսուն քայլ անելուց հետո... վեր ընկավ, մեռավ: Դա առաջինը չէր, վերջինն էլ չեղավ:

Միայն «Կուզեի արտում» չէր, որ ես, լծան վրա կապված, տանջվում էի: Ավելի վատթար դրության մեջ էի ընկնում, երբ եղբորս հետ վարում էինք Ջաջխլուի արտը: Սա գտնվում էր Թոխլիղայայի մոտ, լեռնային բարձրության վրա, Ջաջխլուի ձորի գլխին: Արտի հեռավորության և դժվար հասանելիության պատճառով գիշերները տուն չէինք գնում, այլ քնում էինք հենց այնտեղ, մեծ քարի տակ, որտեղ պատսպարվել կարող էին 10-20 մարդ: Իսկ այդ ձորի մասին սարսափելի պատմություններ էին պատմում. իբր, ամեն գիշեր չարքերը, սատանաները խնջույքներ են կազմակերպում, հարսանիքներ են անում, և մենք մի տեսակ սարսափով էինք լցվում դեպի այդ անդնդախոր ձորը: Յերեկը աղաղակում էինք, հայիոյում, պահանջում, որ այդ ձորից թողնեն-հեռանան: Բայց նրանք մեզ պատասխանում էին մեր իսկ արձագանքով: Երկրորդ գիշերը հանկարծ ամպերը կուտակվեցին մեր գլխավերևում, սկսեցին որոտալ. կայծակնահարություն

եղավ, և սաստիկ անձրև սկսեց տեղալ: Սոսկալի մութ գիշեր էր, եզներն սկսեցին տեղաշարժվել: Մենք թեև քարի տակ անձրևից պաշտպանված էինք, բայց երբ եզները սկսեցին հեռանալ, եղբայրս տեղից վեր կացավ, որ գնա դեպի եզները: Ես սկսեցի լաց լինել. սարսափն ինձ տիրեց. վեր կացա, որ եղբորս ետևից գնամ: Նա վախեցավ, որ ես կգնամ ու կգլորվեմ ձորը, ուստի ետ դարձավ, բռնեց ինձ, դրեց պարկի մեջ, բերանը կապեց ու դրեց քարի տակ: Նա, բարձր ձայն հանելով, շտապեց դեպի եզները:

Միայն այդ արտում չէր, որ մենք գիշերները դրսում էինք քնում. դրսում էինք քնում նաև, երբ վարում էինք Գյոլը, Հալարանդը, Գյոթուրգա, Չադրդաշ, Չխրյուրդ և այլ հեռավոր հանդերում գտնվող արտերը:

Այդ ամբողջ աշխատանքի միջոցին, թե՛ գիշեր և թե՛ ցերեկ, մեր կերածը ցամաք հաց էր, երբեմն էլ՝ գարեհաց: Լավ էր, երբ հովիվներ էին պատահում, կաթ էին կթում, տալիս: Գարեհացը մենք փրթում էինք կաթի մեջ և ուտում: Մեզ հետ վար անող Հոռյենց Գևորգի կերածը շարունակ գարեհաց էր:

Բացի հորիկ քշելուց՝ տավար էլ էի պահում, խուրձ էլ էի կրում: Հայրս և եղբայրս հունձ էին անում, խուրձը բարձում էին էշերին, և ես տեղափոխում էի կալը: Վա՛յ, որ ճանապարհին էշի բեռը շուռ գար. ժամերով չարչարվում էի և ոչինչ չէի կարողանում անել: Կամ պատահած մի մարդ, խղճալով ինձ և տեսնելով արտասուքս, օգնում էր ինձ կամ գոռալով եղբորս էի կանչում, որ արտից գար և օգներ ինձ: Դա ինձ վրա էժան չէր նստում. նա ինձ գցում էր ոտքերի տակ, մի լավ տրորում և պատվիրում զգույշ լինել:

Նորսի սարումորից խուրձ կրելը պատիժ էր: Գիշերվա կեսին ինձ արթնացնում էին, էշերին իրենց սարքուկարգով քշում էին, հասնում Գյոթուրգա կամ Հաչաբանտը կամ Գյոլը: Եվ ահա լույսը նոր էր սկսում բացվել: Այդպիսի հեռու տեղեր էին դարձյալ Ամառկոզեյը, Ջաջիխուն, Թոխլիղայայի տակը և այլն: Ամեն տեղ սարումոր: Ճանապարհ ասված բանն էլ չկար. հազիվ օրական երկու անգամ գնայի-գայի: Պատահում էր, որ եզներն իրենց բեռներով գլորվում էին անդունդը:

Մտքիցս դուրս չի գալիս այն օրը, երբ, էշը հեծած, գնում էինք խուրձ կրելու: Չխրյուրդից Չադրդաշ անցնելու ժամանակ իմ հասակակից, աշուղ Բադալի թոռ Հովհաննեսը էշով գլորվեց-ընկավ անդունդը (Սալարխա գետը) և ջարդուփշուր եղավ: Նրա հայրը՝ կոլոտ Խուդոն, որ Չադրդաշում հունձ էր անում, եկավ, ձորի միջից մարմինը հանեց, լացուկոծով, իր գլխի մազերը փիտելով, տարավ գյուղ ու հողին հանձնեց:

Էշերից վատթար եզներն էին: Այդ ժամանակ հարուստներն իրենց գործը կատարում էին ձիերով, ջորիներով և էշերով, իսկ աղքատները հազիվ ձեռք էին բերում մի զույգ եզ և նրանցով թե՛ իրենց վարուցանքն էին անում, թե՛ բարձում էին ամեն տեսակ բեռներ: Ընդհանրապես, եզների պարապ ժամանակ կամ կիրակի օրը, որ պիտի տավար պահեի, հայրս գնում էր հորեղբորս տղաների՝ Մաքոյի և Սեփոյի հետ, որպեսզի ուրիշներն ինձ չծեծեն: Թեև ինձ, որպես փոքրի, միշտ տավարի պաշտպանության համար վազեցնում էին աջուձախ: Դաշտում, հաց ուտելիս, միշտ ընկերներով միասին էինք հաց ուտում: Ավելացած հացը

կրկին տուն էինք տանում, որովհետև մայրս միշտ ասում էր. «Դաշտից բերած հացը շատ համով է լինում»: Ես էլ հացը պահում և երեկոյան տուն էի բերում:

Աշնան օրերին տավարածների բեռը շատ դժվար էր լինում: Նորսի դաշտերում ինչ ասես չկար. էլ վայրի տանձ ու խնձոր, մասուր ու սալոր. Նավլուի, Չադրդաշի, Գյոթուրգայի, Գյարմաշովի մացառներում դրանք լիքն էին, մանավանդ Մազրայում՝ Կուզեի անտառներում: Բայց այդտեղ չէինք մտնում. վախենում էինք արջերից: Կեսօրվա շոգին, երբ տավարը տանում էինք Գյոթուրգա Մազրայի առու՝ ջուր խմելու, խմբովին անցնում էինք Մազրա Կուզեի անտառը և ամեն տեսակի մրգեղեն հավաքում ու ծանր-ծանր տուն տանում:

Գարնան ժամանակ էլ լիքն էին լինում բոխին, պոլին, մանդակը, խաշխաշը, ձնեփուկը, երինջնակը, դեղին ծաղիկը, գարշուն, խրխնջուկը, թթվաշը, պոռվը և այլն: Ամբողջ օրվա մեր հավաքածը շալակներով տուն էինք տանում: Այսպես անցան մանկությանս օրերը, և ես դարձա տասներկու տարեկան:

Տեր Աբրահամի վեց զավակն էլ արդեն ավարտել էին իրենց ուսումը և զբաղվում էին զանազան աշխատանքներով: Նա Ռուսաստանից ետ կանչեց Իսահակ որդուն և նշանակեց Նորսում ուսուցիչ:

1877 թ. Իսահակ քեռիս Նորսում դպրոց բացեց, հավաքեց գյուղի երեխաներին և սկսեց պարապել նրանց հետ: Ծնողներս ինձ էլ ուղարկեցին դպրոց: Մայրս ինձ համար նախշուն կտորից պայուսակ կարեց, որի մեջ դնում էի գրքերս, տետրերս և գրենական այլ պիտույքներս: Պայու-

սակս կախ էի տալիս վզիցս և ուրախ ու զվարթ դպրոց էի գնում ու գալիս: Որքա՛ն ուրախ էի մանավանդ, որ ուսուցիչս իմ հարազատ քեռին էր և հաճախ խոստանում էր. «Երեխեք, ձեզանից ով որ լավ սովորի, նրան կուղարկեմ Էջմիածին՝ շարունակելու ուսումը»: Ես էլ ամեն կերպ աշխատում էի բոլորից լավ սովորել, դասի ժամանակ ոչ ոքի հետ չէի խոսում, այլ լարված ուշադրությամբ հետևում էի ուսուցչիս և աշխատում էի նրա ամեն մի խոսքը մտքումս պահել: Դասամիջոցին էլ կամ դասից հետո ընկերներիս հետ կրկնում էինք տված դասերը, և որքա՛ն ապահով էի զգում ինձ, որ ազատվում էի գյուղական դաժան կյանքից: Բայց վատն այն էր, որ ինձ տանը խանգարում էին: Դպրոցից հենց տուն էի հասնում թե չէ, մեծ եղբայրս՝ Զաքեոսը, որ տանը նույնիսկ անգործ էր լինում, ինձ էր ուղարկում կա՛մ տավարը ջրելու, կա՛մ տավարին կեր տալու, կա՛մ տակերը սրբելու: Դա այնքան հաճախ էր կրկնվում, որ միջոց չէր տալիս հանգիստ հաց ուտելու և դասերս սովորելու: Մի օր էլ ես համբերությունից դուրս եկա և մի օր գրենական պիտույքներով իմ այն գեղեցիկ պայուսակը ձգեցի թոնիրը և ասացի մորս. «Ես կա՛մ պիտի կարդամ, կա՛մ տավար պահեմ. երկուսը միասին էլ չեմ կարող անել»: Մայրս, որ մի խեղճ ու բարի կին էր, շատ չարչարվեց, որ գրքերս կրակից ազատի, բայց իզուր. նա չկարողացավ, և վառվող կրակը լափեց ու վերջ տվեց կարճ ժամանակով (3 ամիս) դպրոց գնալուս:

Հորս բաժանման հենց առաջին տարիներին տեղի ունեցավ մեծ քրոջս՝ Գայանեի, ամուսնությունը աշուղ Բադալի թոռ Բադալի հետ: Ամուսնության հանդեսը կատարվեց Տեր

Աբրահամ պապիս հաշվին՝ նրա տանը: Մի երկու տարի չանցած՝ ամուսնացավ եղբայրս՝ Զաքեոսը, որից հետո գյուղացի Ղարախանը կնության ուզեց իմ քույր Շողակաթին իր որդի Բայաթի համար: Դեռևս իմ փոքր եղած ժամանակ քույրս՝ Թագուհին, ամուսնացավ Մարտիրոսի տղա Գևորգի հետ. հարսնեղբայրն էլ ես եղա: Ահա այդ ժամանակ էր, որ հայրս՝ Հովհաննեսը, երկար բացակայությունից հետո, դաշտային աշխատանքներից հոգնած՝ տուն վերադառնալիս, դեռ գյուղ չհասած, պատահում է յուր ազգական ծաղրածու Սողոմոնին ու հարցնում. «Ա՛յ Սողո, ի՞նչ կա գյուղում, ի՞նչ չկա»: Սողոմոնը՝ զարմացած, լուրջ կերպով պատասխանում է. «Վա՛հ, ամի՛, բա չե՞ս լսել, ձեր չարդախը փուլ է եկել, և Ղարախանը մնաց տակը»: Հովհաննեսի ոտները թուլանում են, սիրտը ուժեղ բաբախում է, և նա, հուսահատված, կրկին հարցնում է. «Ա՛յ տղա, բա մեր երեխեքն ի՞նչ եղան»: Սողոմոնը նույն սառնասրտությամբ պատասխանում է. «Էլ ի՞նչ ասեմ, ամի՛, կերթաս, կտեսնես»: Հովհաննեսը, համոզված լինելով, որ երեխեքը կոտորված կլինեն, հուսակտուր ու քրտնակոխ շտապում է դեպի տուն՝ րոպե առաջ տեսնելու կատարված իրողությունը, բայց ծնկները թույլ չեն տալիս: Վերջապես, մի կերպ քարշ տալով, հասնում է տուն: Դեռ բակը չմտած՝ նայում, տեսնում է, որ իրենց չարդախը շեն է, փուլ չի եկել: Ներս է գնում, ստուգում, տեսնում է, որ ոչինչ չի պատահել. ամեն բան իր տեղում է: Սողոմոնը միանգամայն անտեղի մտատանջության մեջ էր գցել նրան ու վախեցրել: Այդ վախը ազդեց նրա սրտին, անբուժելի ցավ դարձավ և արագացրեց նրա մահը: Նա վախճանվեց 1904 թ. ապրիլի 10-ին Նորսում՝ 69 տարեկան հասակում:

Իմ մայր Հռիփսիմեն շարունակ զբաղված է եղել տնային տնտեսությամբ, նույնպես տանջալից կյանք է ունեցել, մանավանդ քանի դեռ Խուդոյից չէր բաժանվել: Նա Խուդոյի ձեռքի տակ մի լավ օր չտեսավ. երեք եղբայրներիս բաժանվելուց հետո էլ, իր մայրական բաժինը լիուլի ստանալով հանդերձ, բարվոք համարեց ապրել իր կրտսեր որդի Պողոսի մոտ, Նորսում: Նրա կյանքի վերջին շրջանը ևս դառն է անցնում:

1905 թ. սկսվում են հայ-թուրքական ազգամիջյան արյունալի կռիվները, որոնք կրկնվում են 1918-1920 թթ.: Վերջին սովի ժամանակ նա գնում է Նախիջևան, մտնում ամերիկյան հիվանդանոց, որտեղև նույն 1920 թ. մահանում է՝ 80 տարեկան հասակում:

Կրկին վերադառնանք իմ մանկության օրերը, երբ անչափահաս տարիքում իմ տանջալից կյանքը շարունակվեց, մինչև որ հասավ այն երջանիկ օրը, երբ ես ազատվեցի այդ մութ աշխարհից:

1881 թ. սեպտեմբեր ամսվա մի պայծառ օր, երբ ես ճաշից հետո տավարն էի պահում Պուպու քարի ստորոտին, վազեվազ եկավ ինձ մոտ իմ հորեղբայր Խուդոյի տղա Ստեփանը և ասաց. «Շմավո՛ն, քո քեռի Միքայելը եկել է ձեր տուն և քեզ է կանչում: Շո՛ւտ գնա, ես տավարը կապեմ»: Ես մտածեցի՝ քեռիս ամառանոց է եկել, երևի գնալու է: Անմիջապես գնացի տուն, տեսա, որ հայրս և քեռիս՝ Միքայելը, նստած զրուցում են: Քեռիս, դիմելով ինձ, ասաց. «Շմավո՛ն, կկարդա՞ս»: Պատասխանեցի՝ ինչո՞ւ չէ: Նա ասաց. «Դե որ ուզում ես կարդալ, պատրաստվի՛ր, որ առավոտյան գնանք»: Հայրս ասաց. «Գնա՛, որդի, գնա՛, կարդա, ուսում

առ և քեզ համար հանգիստ ապրիր: Ես տանջվել եմ, էլի կտանջվեմ, միայն դու գնա, ազատվիր այս չարքաշ կյանքից: Ես իմ հոր ծով հարստությունից բաժին չստացա, որ քեզ էլ տամ, գնա, ուսում առ, և դա կլինի քեզ համար մեծ հարստություն ու քո կյանքը կապահովի»:

Մյուս օրն առավոտյան Նորսից դուրս եկանք, Զիարաթի բարձունքից հետադարձ հայացք ձգեցի դեպի գյուղը, դեպի Նորս, դեպի իմ մանկության օրրանը, որի օդուջրով սնվել, մեծացել էի: Վերջին «մնաս բարևս» ասացի իմ ծննդավայր Նորսին, դեպի Թոխլիղայա ձգված մեր անդուանդաստանին ու, աչքերս թրջած, շարունակեցի ճանապարհս:

Միքայել քեռիս ոչ միայն ինձ էր տանում ուսում տալու, այլ՝ նաև յուր եղբայրներ Տեր Սարգսի Տիգրան և Բագրատ որդիներին և Հակոբի որդիներ Արշակին ու Վաղարշակին:

Հինգ ընկերներով միացած՝ ուրախ ու զվարթ առաջ ենք գնում: Ճաշի ժամանակը մոտ էր, երբ հասանք Նախիջևան, քեռիս անմիջապես մեզ տարավ շուկա, մեզ համար ոտից գլուխ հագուստ առավ, հագրեց, իսկ մեզ վրա եղած տրեխները, փոսթե փափախները, բրդե չոլխաները և այլն հավաքեց ու ետ ուղարկեց: Նախիջևանից ֆուրգոնով ճանապարհվեցինք դեպի Էջմիածին: Չորրորդ օրը հասանք Էջմիածին, իջանք Սինոդի քարտուղար Գաբրիել քեռուս տունը, որտեղև Միքայել քեռիս բացեց յուր լուսանկարչատունը և մեզ էլ տվեց Վաղարշապատի եկեղեցական ծխական դպրոցում սովորելու:

Միքայել քեռիս ինձ առանձին ուշադրություն էր դարձնում. համարյա ամեն օր ինձ հետ պարապում էր, դասերս էր սովորեցնում, որի շնորհիվ հենց առաջին տարում միան-

գամից երեք դասարան փոխադրվեցի, իսկ մայիս ամսին նա ինձ տարավ ճեմարան. քննություն տվեցի և ընդունվեցի Գևորգյան ճեմարանի ստորին դասարան, որը մաս էր կազմում Ժառանգավորաց դպրոցին: Այդ տարին Ժառանգավորաց դպրոցի վերջին տարին էր:

ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀՐ

Որքա՛ն թարմ եմ հիշում. 1882 թ. էր, երբ ճեմարանի հիմնադիր Գևորգ Դ կաթողիկոսը վախճանվեց: Միքայել քեռուս հրավիրեցին նրան լուսանկարելու, և ես էլ գնացի նրա հետ:

Ավելարդ ծերունին հանգիստ քնած էր դագաղի մեջ, որը դրված էր վեհարանի պատշգամբում: Եպիսկոպոսները շրջապատել էին ննջեցյալին, և Մեսրոպ եպիսկոպոսը (քեռիս) նրա մորուքն էր սանրում ու մազերը կարգի բերում: Հանգուցյալի Աթոռը ծածկված էր սև քողով: Վանքի զանգերի տխուր ղողանջը հայտարարում էր ամենքին Վեհի մահը:

Երջանկահիշատակ Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1874 թ., Սբ Էջմիածնին կից ճեմարան հիմնելով, որոշեց Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Տաճկաստանի և այլ երկրների հայ հոգևոր առաջնորդներին հանձնարարել, որ իրենց թեմերից հայ չքավոր ընտանիքների ծայնեղ և առողջ երեխաների ուղարկեն Էջմիածին՝ ճեմարանում սովորելու: Նա հնարավորություն ստեղծեց Էջմիածնի հաշվին տարեկան գիշերօթիկ 300 ուսանող պահելու:

ԻՄ ԿՅԱՆՔԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ: ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ: ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՃԵՄԱՐԱՆ

1882 թ., երբ ես ընդունվեցի Գևորգյան ճեմարան, դա ուներ երեք նախակրթարան, վեց դասարան և երեք լսարան: Ճեմարանում սովորում էին 300 գիշերօթիկ ուսանող: Ուսուցիչները 24-ն էին՝ մասնագետ մանկավարժներ, ինչպես, օրինակ, Կ. Կոստանյանը, Մ. Պալյանը, Ս. Պալասանյանը, Փ. Վարդանյանը, Ս. Մանդինյանը, Օրմանյան սրբազանը, Հ. Հովհաննիսյանը¹⁸ և այլն: Ուսանողները բոլորն էլ չքավոր էին՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Տաճկաստանի գանազան գավառներից եկած:

Ճեմարանի հիմնադիր Գևորգ Դ կաթողիկոսի կարգադրությամբ՝ ճեմարանն ուներ իր ուրույն խոհանոցն ու ճաշարանը մինչև 1886 թ., իսկ 1886 թ. Մակար կաթողիկոսը ճեմարանի ճաշարանը փակեց և միացրեց վանքի միաբանության սեղանատանը, որը գտնվում էր վանքի հարավային կողմում: Սեղանատան ամբողջ երկարությամբ կային երկու շարք քարե սեղաններ և չորս շարք քարե նստարաններ, որտեղ ճաշի ժամանակ տեղավորվում էր ոչ միայն վանքի միաբանությունը, այլև՝ ճեմարանի ուսանողությունը:

Սեղանատան մեջտեղում, հարավային պատի կողմում գտնվում էր դասախոսության բարձրադիր ամբիոնը, որտեղ ճաշի ժամանակ հերթականությամբ ընթերցում էին կատարում ճեմարանի ուսանողները:

¹⁸ Վաղարշապատի երիտասարդ, մեր դասական բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, ավարտելով Լազարյան ճեմարանը, հրավիրվում է Գևորգյան ճեմարան՝ որպես ուսուցիչ՝ խմբ.:

1885 թ. Մակար կաթողիկոսը, նկատի ունենալով, որ ճեմարանի ստորին բաժանմունքում սովորող 8-9 տարեկան մանր շատ երեխաներ են հավաքվում, մի բան, որ պատշաճ չէր թե՛ ճեմարանի և թե՛ երեխաների համար, որոնք, փոքր հասակից բաժանվելով ծնողներից, զրկվում էին ծնողական փաղաքշանքից, ուստի կարգադրեց ճեմարանի նախապատրաստական երեք բաժանմունքները և առաջին ու երկրորդ դասարանները փակել և դրանց փոխարեն շրջաններում ու գյուղերում բացել երկդասյա եկեղեցական ծխական դպրոցներ: Այդ դպրոցներն ավարտելուց հետո նրանք կարող էին ճեմարանի 3-րդ դասարանում շարունակել իրենց ուսումը:

Նույն տարին ես ճեմարանի 1-ին դասարանից փոխադրվեցի 2-րդ դասարան: Ինչպես բոլոր ընկերներիս, նույնպես ինձ վիճակվեց ճեմարանից հեռանալ, բայց Սինդոն ինձ, թիֆլիսցի Նիկողայոս Ավշարյանին և մոզդոկցի Մկրտիչ Բուլդուղյանին մի տարի ժամանակով ուղարկեց Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում սովորելու: Այնպես որ 1885-86 թթ. ուսումնական տարում ուսումնա շարունակեցի Ներսիսյան դպրոցում՝ որպես գիշերօթիկ ուսանող:

1885-86 թթ. ուսումնական տարում Ներսիսյան դպրոցն ուներ 700-ից ավելի ուսանողություն, որոնցից 30-ս, որպես գիշերօթիկ, ապրում էինք դպրոցի հաշվին: Պետք է ասել, որ այդտեղ մեր կյանքն ավելի աշխույժ էր, քանի որ վերակացուները հաճախ մեզ տանում էին թատրոն ու գանազան տեղեր՝ զբոսանքի, որի ընթացքում մենք ծանոթանում էինք քաղաքին:

Հոգաբարձության որոշման համաձայն՝ մեր սնունդի ցուցակը մենք էինք կազմում. գրում էինք ամբողջ շաբաթվա

ցուցակը, թե առավոտյան նախաճաշին, ճաշին և երեկոյան ընթրիքին ինչ պիտի ուտենք, խմենք: Ցուցակը կախ էինք տալիս իրենց խոհանոցի պատից, որպեսզի կապալառուն ըստ այդմ պատրաստի:

Ճաշարանի սեղանին դրված էր լինում բողոքի գիրքը: Եթե մեկն ու մեկս կերակուրների մեջ որևէ թերություն էինք նկատում, անմիջապես գրում էինք բողոքի գրքում: Հերթապահ հոգաբարձուն միշտ մտնում էր ճաշարան, ստուգում բողոքի գիրքը և ըստ այդմ կարգավորում հարցը:

Ներսիսյան դպրոցում գիշերօթիկ ուսանողներին սնունդը լավ հիմքերի վրա էր դրված, բայց խմելու ջուրը սոսկալի էր. Քուռի կեղտոտ ու պղտոր ջուրը տկճորներով, ձիերով բերում ու լցնում էին տակառները, շիրը լցնում դրա մեջ, որ մաքրվի, որից հետո զգվելով խմում էինք: Իմ սովորելու ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր Բեկնազարյանը (նույն տարում նա ձեռնադրվեց քահանա), իսկ մանկավարժական կազմի մեջ հայտնի էին աստվածաբան Իսահակ քահանա Իսահակյանը, Գ. Վարձիլյանը (մաթեմատիկա), Գ. Բարխուդարյանը, Մանդին Մանդինյանը և այլք: Որքա՛ն թարմ է իմ հիշողության մեջ Մանդինյանի խաղը, երբ նա «Պեպո» ներկայացման մեջ, տկճորը գրկած, երգում էր «Տի՛կ ջան, ուռած փորիդ մատաղ», և այլն:

Ներսիսյան դպրոցն ուներ երեք նախակրթարան, վեց լրիվ դասարան և 7-րդը՝ մանկավարժության դասընթաց:

Երեք ընկերներով էլ 2-րդ դասարանում հաջող սովորելուց հետո փոխադրվեցինք 3-րդ դասարան: Մայիս ամսին տեսչի տեղակալ Մանդին Մանդինյանը մի քահանայի միջո-

ցով մեզ ուղարկեց Գևորգյան ճեմարան, պատվիրելով քահանային, որ ողջ և առողջ հանձնի ճեմարանի տեսչին:

Մենք հասանք Էջմիածին և 3-րդ դասարանից շարունակեցինք մեր ուսումը ճեմարանում:

Մակար կաթողիկոսը կարգադրեց, որ ճեմարանում միջնակարգ կրթություն (մինչև 6-րդ դասարան) կարող են ստանալ ամենքը: Իսկ լսարաններում իրենց ուսումը կարող են շարունակել միայն նրանք, ովքեր նախօրոք կընդունեն հոգևոր կոչում: Այդ մասին ավելորդ չի լինի մի դեպք պատմել:

Ճեմարանի առաջին խմբի մեջ էր Գողթն գավառի Յոնա գյուղից Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, որը թեև ջերմ սիրով լցված էր դեպի ուսումը, բայց ուզում էր, որ դա իր ծնողների կամքով լինի: Նա մի նամակ է գրում հորը և հաղորդում կրթությունը շարունակելու նախապայմանը՝ ցանկություն հայտնելով, որ ուզում է մտնել հոգևորականության շարքը և ուսումը շարունակել լսարաններում: Հայրը մերժում է և խիստ արգելում հոգևորական դառնալ՝ ավելացնելով. «Եթե ընդունես հոգևորականություն, անիծված լինես»: Մինչ իր հոր այդ պատասխանը ստանալը նա արդեն ընդունել էր սարկավագության աստիճան և հագել սև սքեմ: Կարապետը ընկավ անելանելի դրության մեջ: Վերջապես խորհուրդ տվեցինք նրան դիմելու կաթողիկոսին և հրաժարվելու: Նա հոր գրած նամակը ներկայացրեց Մակար կաթողիկոսին և խնդրեց իրեն ազատել, բայց կաթողիկոսը նշանակություն չտվեց այդ անեծքին՝ ասելով. «Քո ծնողը Էջմիածինն է. Էջմիածինն է քեզ տասնյակ տարի պահել, սնուցել, զարգացրել, ուսում տվել և կատարյալ մարդ դարձրել, դու պարտավոր ես հանգիստ խղճով Էջմիածինը ճանաչել որպես քեզ

մարդ ստեղծող հարազատ ծնող»։ Այդ համոզմունքով էլ Կարապետը մնաց հոգևորականության շարքում և ճեմարանն ավարտելուց հետո Էջմիածնի հաշվին գնաց Գերմանիա, շարունակեց ուսումը, դարձավ աստվածաբան, վերադարձավ Էջմիածին և նշանակվեց ճեմարանի տեսուչ։

Ճեմարանին կից, հյուսիսային կողմում գտնվում էր հիվանդանոցը, իսկ արևելյան կողմի մեծ շենքում ննջարաններն էին, որտեղ մահճակալները շարված էին չորս շարքով՝ համարակալված։ Այդ մեծ շենքի մեջ քնում էր շուրջ 300 հոգի։ Հերթով հսկում էին երկու վերակացուներ և չորս գիշերապահներ։

Ճեմարանում կյանքը հրաշալի էր, մանավանդ ինձ համար, որ այդպիսի չարքաշ կյանքից ազատված՝ ընկել եմ ճեմարան, որտեղ ամենքն էլ ինձ սիրում են։ Սնունդս՝ լավ, հագուստս՝ լավ, ուտում, խմում, սովորում, ազատ ժամերիս էլ խաղում եմ։ Բայց խաղի ժամանակ հանկարծ միտքս էր ընկնում Զաքիխլուի վարուցանքը, կարկուտն ու անձրևը, պարկի մեջ իմ գցվելը. անմիջապես խաղս թողնում էի ու գնում, գիրք վերցնում։

Ճեմարանում պատմության առարկաներն ավանդում էին Փ. Վարդանյանը (հին պատմություն) և Ա. Պալասանյանը (հայոց պատմություն)։ Երբեք չեմ մոռանում ուսումնական տարվա վերջին Պալասանյանի խոսքը՝ ուղղված մեզ. «Տղայք, մայիսը եկավ, շուտով ամառային արձակուրդ կլինի, և դուք կգնաք ձեր ծննդավայրերը, որոնք տարբեր երկրներում են գտնվում։ Գնացեք, բայց մի՛ մոռացեք, որ այնտեղ էլ կատարելու շատ աշխատանքներ ունեք, գնացե՛ք, մտե՛ք ժողովրդի մեջ, գրի՛ առեք նրանց մտա-

վոր հարստությունը. գրե՛ք ժողովրդի մեջ եղած առակները, առածները, հեքիաթները, օրհնությունները, անեծքները, աղոթքները, սովորությունները, կենցաղը և այլն։ Ահա սրանք են, որ ցույց են տալիս տվյալ ժամանակի մարդկության մտավոր աշխարհը»։

Հարգելի ուսուցչիս հանձնարարությունները լիովի կատարեցի ժամանակին. հավաքեցի, գրի առա, նույնիսկ տեղական բարբառներով, շատ առակներ, առածներ, հեքիաթներ և այլն։ Բայց ժամանակը զուր անցավ, չհասա վերջնական նպատակիս. չկարողացա դրանք տպագրել տալ։

Ռուսական բռնակալական ու նենգ կառավարությունը խորտակեց ամեն ինչ, քանիցս ստեղծելով ազգամիջյան կոիվներ, որոնց ժամանակ քաղաքներ ու գյուղեր կոտորածի և ավերի էին մատնվում։

1889 թ. իմ ուսանողության ժամանակ Էջմիածինն ընդունել է երկու բարձրաստիճան հյուրի՝ Իտալիայի թագաժառանգին, ինչպես նաև՝ պարսից Նասրեդին շահին։ Վերջինս ընդունվեց անպատմելի ցնծությամբ։ Էջմիածնի մեջ Վեհափառ Տիրոջ Աթոռին կից դրված էր կայսերական Աթոռը։ Վեհափառը նստած էր յուր Աթոռին։ Ճեմարանի ուսանողությունը, վանքի միջից մինչև դրսի դարբասը, շարք էր կանգնած (ինձ վիճակված էր կանգնել վանքի մեջ), ապա երկու շարք զորքն էր կանգնած մինչև Հռիփսիմեի վանքը։

Ամբողջ ճանապարհը ծածկված էր գորգերով և ծաղիկներով։

Շահի կառքը շրջապատված էր բարձրաստիճան զինվորականներով ու պետական պատասխանատու պաշտոնյաներով։

Նասրեդին շահը, վանքի մեծ դարբասի մոտ յուր կառքից իջնելով, ոտքով անցավ մինչև տաճարը: Տաճարում շահը մոտեցավ Վեհին և խոնարհվելով բարևեց, կաթողիկոսը, ցույց տալով Աթոռը, հրավիրեց նստելու: Մի քանի րոպե ժամանակի անցուդարձի մասին խոսելուց հետո ավելաբար ծերունի Մակար կաթողիկոսը դիմեց շահին՝ ասելով. «Ձերդ Պայծառափայլություն, իմ համեստ խնդիրն է Ձեզ, որ քաղցր աչքով նայեք իմ տարագիր զավակներին, որոնք գտնվում են Ձեր հովանավորության ներքո»:

Նասրեդին շահը պատասխանեց. «Անհոգ եղեք, Վեհափա՛ռ Տեր, ես հայերին անչափ սիրում եմ և հույս ունեմ, որ հայերի միջոցով իմ երկիրը կծաղկեցնեմ, կզարգանա մշակույթը, և իմ հետամնաց ժողովրդի աչքը կբացվի»:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿՅԱՆՔԸ

Այստեղ հարմար է, որ ես մի քանի խոսք էլ ասեմ հանճարեղ Կոմիտաս վարդապետի մասին (աշխարհիկ անունը՝ Սողոմոն Սողոմոնյան):

Սողոմոն Գևորգի Սողոմոնյանը ծնվել է 1869 թ. Փոքր Ասիայի Կուտինա քաղաքում: Հայրը եղել է կոշկակար: Պապերը Գողթն գավառի Յղնա գյուղից են գաղթել (զոկ ցեղից էին): Փոքր հասակից նա մնացել է որբ և իր քաղցր ձայնով ու երգով սիրելի է եղել ամենքին: Պրուսայի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետը, որը 1881 թ. գալիս էր Էջմիածին՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու, յուր հետ

բերում է նաև 12-ամյա որբ և անպաշտպան Սողոմոնին ու հանձնում ճեմարանի տեսչին:

1882 թ. սկսած՝ Գևորգյան ճեմարանում Սողոմոն Սողոմոնյանի և շուրջ 300 ուսանող ընկերների հետ միասին ենթապրել ու դաստիարակվել մինչև 1890 թ.: Սողոմոնը կազմվածքով նիհար ուսանող էր, խաղերի մեջ՝ շատ խեղճ: Այդ պատճառով չէր սիրում մասնակցել մեր խաղերին: Ընդհանրապես նա սիրում էր մենակությունը և մտքով զանազան եղանակներ էր որոնում. կարծես մի բան էր կորցրել, փնտրում էր, որ գտնի: Չափազանց սիրում էր երաժշտությունը, և եթե որևէ անձանոթ եղանակ էր լսում, աշխատում էր իսկույն ձայնագրել՝ ամբողջովին տարված լինելով այդ մտքով թե՛ խաղի և թե՛ զբոսանքի ժամանակ: Պետք է ասել, որ Սողոմոնը ձայնագրության մեջ մի առանձնահատուկ ընդունակություն էր ցուցաբերում, որը նկատվում էր ոչ միայն մեր՝ ուսանողներիս, կողմից, այլև՝ մանկավարժական կազմի կողմից, ուստի բոլորը ընդառաջ էին գնում՝ հնարավորություն տալով նրան առավել ևս զարգանալու և իր ձայնը կատարելագործելու:

Սողոմոնն իր խոհեմ բնավորության շնորհիվ վայելում էր ուսանողության և մանկավարժական կազմի սերն ու համակրանքը: Ուսանողությունն սկսեց առավել ևս սիրել Սողոմոնին, երբ նա քառաձայն երաժշտական խումբ կազմեց՝ օգտագործելով հայկական ձայնանիշերը:

Ճեմարանի ուսանողությունը հոգևորականի հագուստով եռանդուն մասնակցում էր Էջմիածնի ժամերգություններին: Կազմված էր երգչախումբ, որը հերթականությամբ երգում էր Մայր Տաճարում. երգչախմբի աջակողմյան դասը ղեկա-

վարում էր Սողոմոնը, իսկ ձախակողմյան դասը՝ Գևորգ Չորեքյանը (այժմ¹⁹ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս):

Ահա թե ինչու ամենքս էլ կապված էինք Սողոմոնի հետ ու սիրում էինք նրան անկեղծ ընկերական սիրով:

Սողոմոնն Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանն ավարտում է 1893 թ.:

1894 թ. Սողոմոնը ձեռնադրվում է արեղա և կոչվում Կոմիտաս, իսկ 1895 թ. ստանում է վարդապետական աստիճան:

Կոմիտաս վարդապետը, մի քանի տարի ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ լինելուց հետո, չի բավարարվում ձեռք բերած մասնագիտական ուսումով և ձգտում է երաժշտության բարձունքներին տիրանալու: Այդ ցանկությանն ընդառաջ է գնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը՝ միջնորդելով մեծահարուստ հայտնի Ալեքսանդր Մանթաշյանին, որի ծախսով 1896 թ. Կոմիտաս վարդապետը մայիսին մեկնում է Գերմանիա՝ բարձրագույն երաժշտական կրթություն ստանալու համար: Այստեղ երեք տարի ուսանելուց հետո, 1899 թ. ավարտում է տեղի կոնսերվատորիայի՝ իր մասնագիտության լրիվ դասընթացը: Նա մի քանի անգամ էլ Բեռլինում դասախոսություններ է կարդում հայ ժողովրդական և հոգևոր երաժշտության մասին:

1899 թ. սեպտեմբերին Կոմիտաս վարդապետը վերադառնում է Էջմիածին և նշանակվում ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ՝ Կարա-Մուրզայի փոխարեն:

Մոռացա նշել, որ ես 1890 թ. ճեմարանից դուրս գալուց հետո այլևս Կոմիտասին չեմ հանդիպել մինչև 1909 թ.:

¹⁹ հեղինակի գրելու պահին՝ խմբ.:

1909 թ. Էջմիածնում ես ներկա էի Իզմիրյան սրբազանի կաթողիկոսական օծման հանդեսին: Նախատեսված էր երեկոյան ճեմարանի սրահում Կոմիտաս վարդապետի համերգը: Ճեմարանի շենքում ասեղ գցելու տեղ չկար: Այնքան բազմություն էր հավաքվել, որ շենքը դղրդում էր, բայց Կոմիտասը չկար ու չկար: Իմանալով, որ Կոմիտաս վարդապետը չի ուզում գալ, անձամբ գնացի նրա մոտ և տեսա նրան՝ անկողնում պառկած: Ասացի. «Վարդապետ, բազմությունը Ձեզ է սպասում, և Դուք հանգիստ պառկել եք անկողնում»: Նա պատասխանեց. «Շմավո՛ն, իմ առողջական վիճակը շատ վատ է. ինձ շատ թույլ եմ զգում. անկարող եմ աշխատել: Խոստանում եմ կատարել վաղն առավոտյան»:

Ես չափազանց վատ զգացի, երբ գտա Կոմիտաս վարդապետին անկողնում, շփոթված, անօգնական և հուսահատ վիճակում²⁰: Նրա հոգեկան աշխարհը վրդովված էր: Մտածեցի, որ դա բնական է, որովհետև իր մանկական հասակից նա ստացել էր մեծ գուրգուրանք ու փայփայանք Գևորգ Չորրորդ, Մակար ու Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսներից: Ունենալ ճեմարանական կրթություն, խորացած լինել իր մասնագիտության մեջ Եվրոպայում, որտեղ մեծ հռչակ էր ձեռք բերել իր դասախոսություններով, համերգներով, և այժմ հայտնվել Էջմիածնի այսօրվա հեղձուցիչ մթնոլորտում: Նույնիսկ Իզմիրյանն այժմ չունի այն վերա-

²⁰ Կոմիտաս վարդապետը որոշել էր վերջնականապես Էջմիածնից հեռանալ: Նույնիսկ սեպտեմբերի 5-ին յուր դիմումը կաթողիկոսին գրել-պատրաստել էր և սպասում էր, որ Իզմիրյան սրբազանը օծվի, հետո դիմումը տա: Իսկ երբ ամսի 9-ին սրբազանը կաթողիկոս օծվեց, նա դեռ տատանվում էր այդ վճռական քայլն անել:

բերմունքը, որ ունեցել են նրա նախորդները: Օ՛հ, փշոտ է ճանապարհիդ, սիրելի վարդապետ... Վերջապես այդ դրությունից դուրս գալ էր հարկավոր: Կոմիտասի նման անձը չէր կարող այդ նեղ խցում փակվել, չէր կարող իր կյանքի բեղուն հասակում մնալ այդ նեխած մթնոլորտում և իր ձիրքն ու արտակարգ ընդունակությունները մեռցնել: Իրեն լայն ասպարեզ էր հարկավոր: Ահա թե ինչ էր կատարվում Կոմիտաս վարդապետի հոգում: Գիշերներն անցնում էին անքուն: Նա հուսահատական վերջին րոպեին վճռեց թողնել Էջմիածինը և հեռանալ՝ Վեհափառին ներկայացնելով հետևյալ դիմումը:

«Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Մատթեոս Բ Վեհափառ Հայրապետին

Վեհափա՛ռ Տեր,

Քսան տարի է, որ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան եմ: Մտել եմ այս հաստատությունը՝ ծառայելու նպատակով: Քսան տարվա ընթացքում շրջապատն ինձ թույլ չի տվել անել այն, ինչ կարող էի, որովհետև տեսա միշտ որոգայթ և ո՛չ արդարություն: Նյարդերս թուլացել են, այլևս տոկալու ճար ու հնար չունեմ: Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում: Ծարավի եմ ազնիվ աշխատանքի, բայց խանգարվում եմ: Փափագում եմ հեռու մնալ, խցել ականջներս՝ չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չգայթելու համար, սանձել զգացմունքներս՝ չվիրավորվելու համար, բայց զի մարդ եմ, չեմ կարողանում: Խիղճս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կյանքս մաշվում է, և միայն վա՛րանմունքն է բույն դնում հոգուս և սրտիս խորքում:

Եթե հաճո է Վեհիդ ինձ չկորցնել, այլ՝ գտնել, արտասվելով աղերսում եմ՝ արձակեցե՛ք ինձ Էջմիածնի միաբանության ուխտից և նշանակեցե՛ք Սևանի Մենաստանի մե՛նակյաց: Քսան տարին կորցրի, գոնե մնացած տարիներս շահեցնեմ և անդորրությամբ գրի առնեմ ուսումնասիրություններիս պտուղներն՝ իբրև առավել կարևոր ծառայություն հայ տառապյալ Սուրբ եկեղեցվի և գիտության:

1909 թ. սեպտեմբերի 5, Ս. Էջմիածին, Վեհափառությանդ ծառա և որդի Կոմիտաս վարդապետ, միաբան Սուրբ Էջմիածնի»:

Կոմիտաս վարդապետը, կաթողիկոսից պատասխան չստանալով, իրեն ազատ է համարում, թողնում է Էջմիածինը և անցնում Պոլիս: Այնուհետև նա շրջում է Եգիպտոսում, Եվրոպայում՝ Փարիզում, Բեռլինում, Վիեննայում և այլ քաղաքներում: Ամեն տեղ համերգներ է տալիս, դասախոսություններ կազմակերպում հայ ժողովրդական և հոգևոր երաժշտության մասին: Նման դասախոսություններն ամեն տեղ ընդունվում են մեծ համակրանքով: Այդպես շրջագայելով՝ կրկին վերադառնում է Պոլիս: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամեն տեսակի դառնություններ ճաշակելուց հետո (աքսոր, բանտ, տանջանք) ծանր հիվանդանում է:

1918 թ. նրան Պոլսի հոգեբուժական հիվանդանոցից տեղափոխում են Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոց, որտեղ Կոմիտաս վարդապետը անցկացնում է յուր վերջին անմխիթար տարիները դժբախտ վիճակում և վախճանվում 1935 թ. հոկտեմբերի 22-ին, 66 տարեկան հասակում:

1936 թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Կոմիտասի մարմինը Փարիզից տեղափոխում է Երևան:

Հավերժ փառք Կոմիտասին, նա անմահ է և երբեք չի մոռացվի:

ՇԱՄԱԽՈՒ ԳԱՎԱՌԸ ԵՎ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

1890 թ. հունիսին, ճեմարանից իմ պաշարն ու պատրաստությունը վերցրած, մտա կյանք: Իմ առաջ բացվեց լայն ասպարեզ, բայց, նախքան աշխատանքի անցնելը, որոշեցի ամառվա ամիսներն անցկացնել իմ քեռի Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի մոտ, որն այդ ժամանակ Շամախու թեմի առաջնորդն էր, և կարելի էր հեշտությամբ ծանոթանալ Շամախու ամբողջ թեմին: Ուստի, ճեմարանի պատերը՝ այդ ուսման տաճարի սուրբ քարերը համբուրելով, իմ ուսման ու կյանքի մտերիմ ընկերներիս վերջին հրաժեշտը տալով, գնացի Շամախի:

Շամախու թեմում այդ ժամանակ կաթոլիկները քարոզում և Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու գյուղերի բնակիչներին դավանափոխ էին անում: Դրա դեմ կռվում էր ոչ միայն թեմի առաջնորդը, այլև՝ էջմիածնի կողմից կարգված և Բաքվի մարդասիրական ընկերության կողմից վարձատրվող (500ռ.) Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանը:

Ես հիշեցի այն հրաշալի և անմոռանալի շրջագայությունը, երբ թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Սրբազանի հետ, գոմեշի սայլը նստած, շրջում էինք գյուղից գյուղ՝ անցնելով անտառապատ սարուձորով և կանգ առնելով ամեն գյուղում:

Սրբազանն սկսում էր արտասանել ժողովրդի մտքին մատչելի առակներով համեմված իր քարոզները և տեղնուտեղը լսում ամենքի բողոքները, բավարարում նրանց պահանջները՝ հոգեկան մխիթարություն տալով նրանց:

Այդ շրջագայությունն ու քարոզներն ինձ փոխադրում էին այն հեռավոր ժամանակները, երբ մեր մեծ Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցը բազում դարեր առաջ վիթխարի դժվարություններով Հայաստանի ժողովրդին քրիստոնեություն էր քարոզում, մանավանդ՝ լեռնային Գողթն գավառում, ուր նա քարոզելով գնաց-հասավ Մեսրոպավան (Մարվանիս): Նույն գործն ու քարոզը այսօր Սրբազանը կատարում էր Շամախու թեմում:

Մեր շրջագայությունները ինձ համար նորություն էին. թե՛ երկրի հրաշալի տեսարանները, թե՛ նման ճանապարհորդությունը, թե՛ Սրբազանի քարոզները, թե՛ գոմեշների՝ ծնկաչոք սարը բարձրանալը և թե՛ ժողովրդի վերաբերմունքը սրբազանին:

Այդ շրջագայության ժամանակ ես տեսա և համոզվեցի, թե Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցն ի՞նչ ժողովրդականություն է վայելում. դեռ գյուղ չհասած՝ ամբողջ ժողովուրդը խաչով ու խաչվառով, եկեղեցական երաժշտությամբ դուրս էր գալիս դիմավորելու նրան:

Սրբազանի ներկայությունը այնպիսի տպավորություն էր թողնում, որ թվում էր, թե երկնքից սուրբ է իջել ժողովրդի մեջ և սեր է քարոզում: Ամենքն էլ առաջ էին ընկնում. ոմանք նրա ձեռքն էին համբուրում, ոմանք էլ՝ փեշերը: Նա այնպիսի պարզ, ժողովրդական լեզվով էր քարոզում, որ նրա ամեն մի խոսքը տպվում էր բոլորի ուղեղներում:

Այդ շրջագայության ժամանակ ես ծանոթացա Շամախու թեմի համարյա բոլոր գյուղերին: Ընդհանրապես տեղի ժողովուրդը շատ հետամնաց էր. կապը քաղաքի հետ և մարդկանց հաղորդակցությունը միմյանց հետ դժվար էին՝ ճանապարհներ չլինելու պատճառով: Ժողովրդի մեջ գրագետ մարդիկ շատ քիչ էին. նամակներ կամ հասցեներ գրող ու կարդացող չունեին: Մադրասայում, որը քաղաքամերձ մեծ գյուղ էր, բնակիչները ուսուցչին (Նախիջևանից Բունիաթյանին) նամակով դիմել էին, որ իրենց նամակները գրի ու կարդա, բայց նա մերժել էր: Իրենք պահանջում էին այնպիսի ուսուցչի ուղարկել, որ գյուղացիների նամակները գրի և կարդա:

Մադրասան Շամախու գավառի մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում: Հայտնի էր յուր գինով, ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքն էին այգեգործությունը և երկրագործությունը: Ընդհանրապես Շամախու գավառի տնտեսության գլխավոր ճյուղերն էին երկրագործությունը, անասնապահությունը, այգեգործությունը: Սարերում ու ձորերում, ո՛ր կողմը շուռ էիր գալիս, խաղողի այգիներ էին, որոնք ո՛չ ջուր էին պահանջում և ո՛չ էլ՝ առու:

Բաքուն ևս պատկանում էր Շամախու թեմին: Շամախու բոլոր գյուղերը շրջագայելուց հետո որոշվեց գնալ Բաքու: Ես ևս բախտ ունեցա թեմի առաջնորդի հետ մեկնելու այնտեղ:

Առաջին անգամ էր, որ ես պիտի գնայի Բաքու: Քյուրդամիրում նստեցինք երկաթուղի: Բաքվի կայարանում ի՞նչ տեսնեմ. ինչպես ասում են՝ ասեղ գցելու տեղ չկար. իմ կարծիքով՝ քաղաքում այլևս մարդ մնացած չպիտի լիներ:

Երբ Սրբազանը վագոնից դուրս եկավ, ժողովրդի ուռաների ձայնը երկինք հասավ, որին հաջորդեց եկեղեցական

երաժշտությունը, խաչուխաչվառով շարունակվեց երթը դեպի եկեղեցին, որտեղ Սրբազանը կարճ ու ազդու մի քարոզ խոսեց: Հետո երթը շարունակվեց մինչև Սրբազանի համար պատրաստված շենքը: Բաքվեցիների սիրալիր վերաբերմունքը դեպի իրենց առաջնորդը գերազանց էր:

1890 թ. Բաքուն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ մի փոքր քաղաք: Ես եղա Բալախանիում: Հողերը բաժան-բաժան էին արված և վաճառվում էին նավթ հանելու համար, իսկ եղած նավթահորերն աշխատում էին հին ձևով՝ չարխերով, մարդկային ուժով: Ամեն մի նավթահորում 3-4 մարդ էր աշխատում, մեքենայացում չկար:

Մեսրոպ Սրբազանի առաջնորդության ժամանակ Ռուսաստանի Ալեքսանդր III կայսրը այցելել է Բաքու: Կայսերական ճաշկերույթի ժամանակ Սրբազանի աթոռը դրված է եղել կայսեր աթոռին կից: Խոսակցության միջոցին, իմիջիայլոց, կայսրն ասել է. «Սրբազան՝ Հայր, ես զարմանում եմ, Դուք երկար տարիներ աշխատանք եք կատարել, բայց ինչպե՞ս է, որ ինձանից չեք պարգևատրվել»: Սրբազանը պատասխանել է. «Ղա Ձերդ ողորմածության կամքից է կախված»:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Բաքվում մենք մնացինք մինչև 1890 թ. սեպտեմբերի 15-ը և ապա վերադարձանք Շամախու առաջնորդարան, որտեղից առաջնորդն ուսուցիչներ էր ուղարկում:

Կովկասյան լեռնաշղթայի ստորոտում գտնվող Ավանաշեն գյուղում, ուր ինձ վիճակվեց գնալ, հոգաբարձու էր

Գաբրիել անունով մի մարդ, որն ինձ ուրախությամբ ընդունեց և սեփական սենյակներից մեկը հատկացրեց ինձ՝ ասելով, որ թեյի և հացի ժամանակ առանց ճնշվելու մասնակցեմ իրենց սեղանին: Գաբրիելի ընտանիքը բաղկացած էր 23 հոգուց: Նրա տունուտեղը, բակն ու գոմերը մի գյուղի չափ տարածություն էին բռնում. ձիերի ջոկն՝ առանձին, եզներն ու գոմեշներն՝ առանձին, ոչխարներն ու խոզերն՝ առանձին: Այդպիսի հարուստ ընտանիքի մեջ կյանքս լավ էր անցնում. ամենքն էլ մեծ սիրով էին վերաբերվում ինձ: Երբ պատրաստ էր լինում հացի կամ թեյի սեղանը, անմիջապես կանչում էին ինձ: Սեղանը ճոխ էր լինում. ամենքը՝ թե՛ մարդ և թե՛ կին, միասին էին նստում ծալապատիկ, հացի սեղանի շուրջը: Գյուղում այդ ընտանիքը բացառիկ ընտանիք էր: Ես էլ ինձ զգում էի որպես այդ ընտանիքի մի անդամը և փոխադարձաբար, հարգում, սիրում էի բոլորին: Ինձ դուր չէր գալիս միայն իգական սեռի հագուստը, որ թուրքական տարազ էր: Թուրքական տարազ էին կրում ոչ միայն Ավանաշենի, այլև՝ ամբողջ Շամախու թեմի հայերը:

Դաշտային աշխատանքների պատճառով գյուղում դեռ աշակերտ չկար. դպրոցը չէի բացել, բայց և այնպես պարապ չէի մնում: Յերեկը երիտասարդների հետ շրջում էինք սարուձոր, որտեղ ամենուր խաղողի այգիներ էին՝ մաճառը պատրաստ, այգիների մեջ կարասները հորած: Այդ հրաշալի բնության մեջ դասախոսություններ էի կազմակերպում, իսկ գիշերները հասակավոր մարդիկ հավաքվում էին իմ սենյակում և խնդրում. «Վարպե՛տ, պատմի՛ր՝ տեսներք, մենք ի՞նչ ազգ ենք, մեր պապերն ինչպիսի՞ մարդիկ են եղել

և ինչե՛ր են արել»: Ես էլ ուրախությամբ սկսում էի հայոց պատմությունը եռանդով պատմել:

Մի օր պատահմամբ ցերեկը մնացել էի գյուղում: Ճաշից հետո անժամանակ լսեցի եկեղեցու զանգերի ծայնը և գնացի դեպի եկեղեցին՝ իմանալու, թե ինչ է պատահել: Գնացի, տեսա, որ Սրապյան Կյուրեղ վարդապետն է եկել ժողովրդին քարոզելու: Տեսնելուն պես նա ինձ իսկույն ճանաչեց և ասաց. «Ծո՛, սաղ գյուղը կոտորվել է, մարդ չկա: Զանգերը կգարնեմ՝ մարդ չի երևա»: Ասացի. «Հայր սուրբ, աշխատանքի ժամանակ է, ամենքն էլ դաշտ են գնացել, մի՛ շտապեք, երեկոյան կգան»:

Երեկոյան, երբ զանգերի ծայնը լսելի եղավ, ժամհարն էլ իր հերթին հայտարարեց, որ քարոզիչ վարդապետ է եկել, գյուղում էլ մարդ չմնաց: Մեծ ու փոքր շտապեցին եկեղեցի: Ժամերգությունից հետո Կյուրեղ հայր սուրբը սկսեց յուր քարոզը Պոլսո բարբառով, հորդորելով, որ գոմեշ չպահեն. գոմեշը վնասակար է: Նա քիչ կաշխատի, բայց շատ կուտի, իսկ ձմեռվա ամիսներին չի աշխատի: Հայր սուրբը հորդորում էր նաև, որ խոփը պետք է փոխեն. դա լավ ձև չէ, և նման այլ բաներ: Վերջացնելով յուր քարոզը՝ ասաց ժողովրդին. «Ըշտե, հասկցա՞ք ըսածնիս»: Առջևում կանգնած ծերունիներից մեկը բարձր ձայնով ասաց. «Հայր սուրբ, շատ լավ խոսեցիք: Ափսո՛ս. ոչինչ չհասկացանք»:

Վարդապետը, ջղայնացած, նայեց ինձ և ասաց. «Ծո՛, եկո՛ւր հոս»: Ես մոտեցա, նա շուռ եկավ դեպի ժողովուրդը և, ձեռքը մեկնելով, ասաց. «Աս ավանակներուն հասկցո՛ւր ըսածներս»:

Հայր սրբի ասածները մեկ առ մեկ բացատրեցի ժողովրդին և երբ վերջացրի, տիրացուն մոտեցավ սեղանին, Ավետարանը վերցրեց ու տվեց նորընծային, որ դա պահի, և ժողովուրդը գա ու համբուրի: Հայր սուրբը, սաստիկ բարկացած, հարձակվեց նորընծայի վրա և անվայել հայիոյանքով ասաց. «Լայաղ չե՞ս ըներ Ավետարանն ինքդ վերցնել, պիտի անպատճառ տիրացո՞ւն վերցնե ու տա քեզի: Չոքեչոք պիտի երթաս մինչև սեղանի քովը և Ավետարանը վերցնես»:

Ժողովուրդը այն աստիճան էր զայրացած, որ ամենքը գնացին իրենց տները, և Կյուրեղ հայր սուրբը մնաց եկեղեցու դռանը միայնակ կանգնած: Ես, որպես նրա նախկին ծանոթը, հրավիրեցի նրան ինձ մոտ՝ գիշերելու: Այդ գիշեր Հայր սրբի հետ երկար խոսակցություն ու վիճաբանություն ունեցանք օրվա քարոզի և նրա գռեհիկ վերաբերմունքի մասին:

Կյուրեղ հայր սուրբը դեռ չէր գնացել հաջորդ գյուղը՝ քարոզելու, երբ Շամախու առաջնորդից գրություն ստացավ, որով կարգադրվում էր նրան թողնել քարոզչությունը և վերադառնալ Էջմիածին:

Ես էլ Ավանաշենում երկար չմնացի: Քանի դեռ գյուղացիք գալիս էին զրուցելու ինձ հետ, ես ինձ բավարարված էի զգում: Բայց մի օր ոչ ոք չեկավ. ես մնացի մենակ ու սկսեցի շրջել սենյակում և ինքնաբերաբար «Ծիծեռնակը» երգեցի, որն այնպես ազդեց ինձ վրա, որ ես հանգստությունս արտասուքի մեջ գտա: Ընկնելով մտքի ծովը՝ հիշողությանս մեջ պատկերացան Էջմիածինը, ճեմարանը՝ իմ ուսման, զարգացման սուրբ օրրանը, իմ հարազատ ու մտերիմ ընկերները, վերջապես Երևանը, իմ ծննդավայր Նախիջևանը,

և մտածեցի. «Ես ո՞ւր եմ եկել, ի՞նչ գործ ունեմ Կովկասյան լեռներում. չե՛, չե՛մ մնա, չե՛մ մնա: Ինչ գնով էլ լինի՝ պիտի գնամ իմ հայրենիքը, իմ չքնաղ Հայաստանը»: Մի կերպ անցկացրի գիշերը, առավոտյան վեր կացա, կանչեցի պր. Գաբրիելին և խնդրեցի, որ ինձ մի ձի տա. կարևոր գործով գնում եմ Շամախի:

Շամախի գնալս և Երևան գալս մեկ եղան: Ներկայացա թեմական տեսուչ Մելյանցին և ուսուցչության համար տեղ խնդրեցի: Արդեն նոյեմբեր ամիսն էր: Նա ինձ նշանակեց Շարուրի Խանլուխլար գյուղում ուսուցիչ և միաժամանակ զգուշացրեց, որ գյուղացիք չեն ուզում դպրոց ունենալ, և ես պետք է աշխատեմ մի կերպ դպրոց բացել:

ԻՄ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽԱՆԼՈՒԽԼԱՐՈՒՄ

1890 թ. նոյեմբերի 10-ին Երևանի թեմական տեսուչ Մելյանցից պաշտոնական գրություն վերցնելով՝ գնացի Խանլուխլար, գիշերեցի երեցփոխ Թևոսի տանը: Առավոտյան լսում եմ, որ ժողովրդի մեջ խոսակցություն կա, որ իրենց ուսումնարան հարկավոր չէ. պարոնը որտեղից որ եկել է, թող գնա իր տեղը:

Երիտասարդ երեցփոխ Թևոսի հետ մի քանի անգամ երկար զրույց ունենալուց հետո, հազիվ կարողացա համոզել նրան, որ իր ազգականներից մի երկու երեխա բերի: Նրանց և իր փոքրիկ Արամի հետ միասին ես կսկսեմ պարապել և դպրոցը հաստատել:

Վերջապես ունեցա երեք աշակերտ, որոնց տարա և եկեղեցու գավթում գտնվող սենյակում սկսեցի պարապել: Միաժամանակ այդ աշակերտների հետ խոսում էի և տրամադրում, որ իրենց խաղըներնեղին համոզեն ու բերեն իրենց հետ: Մի քանի օր չանցած՝ աշակերտների թիվը հասավ վեցի:

Բարեբախտություն էր, թե՛ ինչ, անձրև եկավ, և դասարանի կտուրը սկսեց կաթել: Այդ վեց երեխաներին հանեցի կտուրը, որպեսզի քայլելով ամրացնեն. հետո մտածեցի՝ լավ կլինի, որ կազմակերպված քայլեն: Զույգ-զույգ կանգնեցրի նրանց և հրահանգելով սկսեցի կտուրը ամրացնել: Երեխաներն էլ ինձ հետ սկսեցին, «մեկ-երկու, մեկ-երկու» ասելով, քայլել: Քիչ հետո տեսա, որ մի մարդ բարձրացավ կտուրը (չքավոր գյուղացի Խալաթն էր): Նա մոտեցավ ինձ և ասաց. «Պարո՛ն, խնդրեմ իմ երեխին էլ ընդունես, ջհանդամը կարդալը, ըսկի չէ՛ սալդաթություն կսովորի և երբ սալդաթ գնա, խեղճ չի մնա: Ասացի՝ գնա, բե՛ր, զինվորություն էլ կսովորեցնեմ, մարդկայնություն էլ: Հետևյալ օրը, Խալաթի Ստեփան որդու հետ դպրոց եկավ աղքատ Գասպարի որդի Սմբատը ևս:

Հրավիրեցի ծնողական ժողով և ապա կազմակերպեցի ընդհանուր ժողով: Անսպասելիորեն մեծ բազմություն հավաքվեց, մեծամասնությունը՝ չքավոր խավից: Ես սկսեցի մանրամասնորեն բացատրել ուսման նշանակությունը. «Ինչպես դուք, այնպես էլ ընդհանուր մարդկությունը ձգտում եք հարստանալու և լավ ապրելու: Դուք հարստությունը գտնում եք հողի, ջրի, տավարի, ոչխարի և այլ ժամանակավոր բաների մեջ, որոնք մշտական հարստություն

լինել չեն կարող. դրանք ժամանակավոր են և ոչնչացող: Զեզ լավ հայտնի է, որ հողն ու ջուրը, բաղն ու բաղաթը²¹ ձեր ձեռքին երկար չեն մնա. ինչ-ինչ պատճառներով վաշխառուների ձեռքը կանցնեն, և դուք կդառնաք հողագուրկ: Իսկ ինչ վերաբերում է անասուններին, ապա դուք լավ գիտեք, որ երկար ժամանակ դրանցից չեք կարող օգտվել. մի կողմից գողերն ու գայլերն են հափշտակում, մյուս կողմից՝ հիվանդություններին են զոհ գնում, և, փոխանակ հարստանալու, ընդհակառակը, դուք ընկնում եք աղքատության և տանջանքների մեջ:

Սիրելիներս, ասված է՝ աշխատանքը դմակ է, ուսումը՝ դանակ: Հա՛ կտրեք, հա՛ կերեք: Հարստություն եք ուզում՝ սիրե՛ք ուսումը, ձեռք բերե՛ք ուսում: Լավ ու հանգիստ ապրե՛լ եք ուզում՝ սիրե՛ք ուսման օջախը՝ դպրոցը, որտեղ մարդկային սերունդը աճում է, զարգանում է թե՛ մարմնապես, թե՛ մտքով, թե՛ հոգով և դառնում է կատարյալ մարդ: Այսինքն՝ գիտելիքը այնպիսի հարստություն է, որը ոչ ոք չի կարող նրանից վերցնել: Դուք ևս սիրե՛ք դպրոցը, ձեր զավակներին ուղարկե՛ք դպրոց, ձեր ծնողական պարտքը կատարե՛ք: Թող դպրոցում ձեր զավակներն աճեն, զարգանան, ուսում ստանան, մտավոր մեծ հարստություն ձեռք բերեն: Այն ժամանակ իրենք ոչ միայն երջանիկ կապրեն, այլև իրենց շրջապատին ու ձեզ օգտակար կլինեն, և իրենց ունեցած մտավոր հարստությունն ընդմիշտ կմնա իրենց հետ. ո՛չ գողը կարող է դա գողանալ, և ո՛չ էլ ցեցը՝ ապականել»:

Աշակերտների թիվն օրեցօր սկսեց ավելանալ, և ես աշխատեցի հաճախ ծնողական ժողովներ գումարել, որի ժամանակ

²¹ Բաղաթ - այգի, այգեստան:

կանգ էի առնում գլխավորապես ծնողական պարտականությունների և ուսման նշանակության վրա:

Ժողովականներն իրենք առաջարկեցին եկեղեցում ևս դասախոսել, որպեսզի ամբողջ ժողովուրդը լսի, և հնարավորինս աշակերտներին էլ կապել եկեղեցու հետ: Առաջին առաջարկությունը իմ սրտին մոտ էր, և ես ուրախությամբ դա ընդունեցի. սկսեցի ամեն շաբաթ երեկո եկեղեցում դասախոսել: Երկրորդ առաջարկությունը ևս իմ սրտին մոտ էր, մանավանդ որ դպրոցի շահն էր դա պահանջում: Եվ որպեսզի կատարեմ ժողովրդի առաջարկը, սկսեցի աշակերտներին եկեղեցի տանել: Երեխաներին սովորեցրի շաբաթ օրվա «Տէր, ողորմեա»-ն, որպեսզի եկեղեցում երգեն: Թեև եկեղեցին ուներ երկու քահանա՝ Տեր Հարությունը և Տեր Եղիշեն, և մի քանի տիրացուներ, ես խնդրեցի իրենց չմիջամտել և թույլ տալ, որ երեխաները «Տէր, ողորմեա»-ն երգեն: Եվ երբ փոքրիկ երեխաների զիլ ձայնը հնչեց եկեղեցում, ժողովուրդը զմայլվեց՝ ձգտելով արդեն ոչ թե մի դպրոց, այլ թեկուզ տասը դպրոց բացելու: Անմիջապես աշակերտների թիվը հասավ 80-ի:

Հեռագրեցի թեմական տեսուչ Մելյանցին, որ աշակերտների թիվը հասել է 80-ի, և խնդրեցի ինձ օգնական ուսուցչի ուղարկել: Տեսուչը, չգիտեմ՝ ինչ էր մտածում, փոխանակ ուսուցիչ ուղարկելու, ինքն անձամբ եկավ Խանլուխլար: Երբ մտավ դասարան, միանգամայն զարմացավ և ասաց. «Շմավոն, կարո՞ղ ես անմիջապես ծնողական ժողով գումարել, ես ուզում եմ ծնողների հետ խոսել»: Ես աշակերտներին ծանոթացրի տեսչի հետ և ասացի. «Գրքերը վերցրե՛ք, տուն գնացե՛ք և ծնողներիդ ասացե՛ք, որ թեմական տեսու-

չը եկել է և նրանց ժողովի է հրավիրում. թող իսկույն գան և հավաքվեն դպրոցում»: Անմիջապես ժողովը գումարվեց: Մելյանցն սկսեց բացատրել ուսման նշանակությունը, բայց ծնողներից մեկը (Ոսկանը) բարձրացավ և ասաց. «Այդ բոլորը մենք գիտենք, մեր ուսուցիչն արդեն բացատրել է: Մենք ձեզանից միայն խնդրում ենք, որ մեր դպրոցը դարձնեք երկդասյա»: Անմիջապես համախոսականը գրեցի, բոլորն էլ ստորագրեցին, տեսուչը վերցրեց ու գնաց:

1890 թ. նոյեմբերի 25-ին, համաձայն իմ դիմումի, Երևանի թեմական տեսուչ Մելյանցն ինձ օգնական ուսուցչի ուղարկեց՝ Աթաբեկ Խնկոյանին (Խնկո Ապեր):

Աթաբեկ Խնկոյանն իր ուսումը ստացել էր Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) քաղաքային դպրոցում և, արտոնակարգի (ցենզի) քննություն տալով, իրավունք էր ձեռք բերել ռուսաց լեզվի դասեր ավանդելու:

Առաջին տարին էր, որ Աթաբեկը և ես աշխատում էինք դպրոցում որպես մանկավարժ: Պարապմունքների վերաբերյալ ես ընդունել էի ճեմարանում հաստատված կարգը, այսինքն՝ դասերը վերջանալուց հետո՝ ճաշ, ճաշից հետո՝ խաղ, այնուհետև՝ մարմնամարզություն:

Դասերը սերտելու հետ կապված՝ Աթաբեկն ու ես երբեմն միմյանց հետ վեճի էինք բռնվում: Աթաբեկն ինքն աշխատում էր շատ ժամանակ հատկացնել աշակերտների սերտողությանը, որ իր դասերը լավ սովորեն, իսկ ես աշխատում էի ինքս շատ պարապել, որ իմ դասերը լավ իմանան:

Աթաբեկը դպրոցական պարապմունքներից հետո ամբողջովին տարված էր լինում ստեղծագործությամբ:

Աթաբեկի հետ միասին Շարուրի Խանլուխար գյուղում ապրեցինք և աշխատեցինք չորս տարի, որի ժամանակ մեր սննդի համար ո՛չ ծախս արեցինք և ո՛չ էլ մտածեցինք այդ մասին: Առաջին տարին մենք հինգ փութ ալյուր առանք, փութը՝ 1 ռուբլի 20 կոպեկով: Պարկի բերանն այլևս չբացվեց, կապ մնաց, մինչև որ հասանք մայիս ամսին: Մայիսին, երբ դպրոցական պարապմունքները վերջացան, և մենք պետք է գնայինք մեր ծննդավայրերը, ես պարկն ամբողջովին տվեցի մեր տեխնիկական աշխատող Սմբատին և ասացի. «Տարե՛ք, կերե՛ք, մենք շնորհակալ ենք ժողովրդին, որ ամբողջ տարին մեր սննդի համար հոգացել են»:

Մենք դպրոցն այնպիսի սերտ կապով միացրինք ծնողների հետ, որ համարյա շարունակ միասին էինք լինում՝ թե՛ դպրոցում և թե՛ նրանց տանը: Ծնողները միշտ ազատ հաճախում էին դպրոց, մանավանդ՝ վերջին դասաժամերին: Հենց որ պարապմունքները վերջանում էին, իրենք ասում էին. «Պարոններ՛ր, դե՛ գնանք, քուֆթի ժամանակն անցնում է», կամ «փլավը կսառի»: Ինչևիցե, մի լավ կերակուր որ ունենային, առանց մեզ չէին ուտում: Իսկ կիրակի և տոնական օրերին հերթը շրջանի մյուս գյուղերինն էր. Ալաքլու, Վարմազիար, Դաշարխ և այլն, որտեղից ևս աշակերտներ ունեինք: Այդ գյուղերում մեզ օրերով էին հյուրասիրում:

Ահա թե ինչպես հեղափոխվեց այն ժողովուրդը, որն ուսմանը դեմ էր և ասում էր. «Մեզ ուսումնարան հարկավոր չէ. պարոնը որտեղից որ եկել է, թող գնա այնտեղ»:

Հետամնաց ժողովրդի մեջ աշխատողը շատ զգույշ պետք է լինի. նախ չպետք է կպչի նրա զգացումներին, այլ պիտի լավ ուսումնասիրի նրա հոգեբանությունը, հարմարվի տեղա-

կան պայմաններին, մի խոսքով՝ մտնի նրա շապկի մեջ, և ժողովուրդը ուրախությամբ կգնա այդ աշխատողի ետևից: Շաբաթ օրվա «Տէր, ողորմեա»-ն նաև բավական օգնեց. կարճ ժամանակ անց՝ աշակերտ-աշակերտուհիներից կազմակերպեցի եկեղեցական քառաձայն երգչախումբ, որը ևս փոփոխություն մտցրեց ժողովրդի մտածելակերպի մեջ:

Մեր սննդի համար մենք չէինք մտածում նաև հաջորդ երեք տարիներին. ամեն ինչ առատությամբ գալիս էր: Թարմ հացն անպակաս էր մեր տնից. ով հաց թխեր, անպայման ուղարկում էր մեզ (դա գյուղի սովորությունն էր): Շատ անգամ տաք կերակուր ևս ուղարկում էին, մանավանդ տոնական օրերին. Նոր տարի, Ս. Ծնունդ, Բարեկենդան, Ս. Զատիկ և այլն: Իսկ մրգեղենին հաշիվ չկար. տանձ ու խնձոր, նուռ, սերկևիլ, խաղող լցվում էին մեր տունը: Ինչքան հյուրեր էլ ունենայինք, ամեն ինչ պատրաստ էր լինում: Ափսո՛ս. խմիչք չէինք օգտագործում, այլապես կարասներով գինի, օղի կունենայինք: Ողորմի՛ Գյուրջենց Թադևոսին, որը միշտ ասում էր. «Վարժապետներ, խմե՛ք, էսպիսի գինի չեք տեսնի, հետո կփոշմանեք»: Որ տունը մտնեիր, նկուղներում կարասները լիքն էին: Մեր հյուրերին գյուղացիք շրջապատում էին ու մեզ էլ իրենց հետ քարշ տալիս, տանում իրենց տները՝ ասելով. «Վարժապետներին թող նեղություն չլինի»:

Պետք է ասել, որ այդպիսի հրավերքների, մանավանդ մեծ հանդեսների մեջ մտնել Աթաբեկը դժվարանում էր: Իսկ ես սիրում էի՝ ոչ այնքան ուտել-խմելու մտքով, որքան՝ ժողովրդի մեջ ղեկավարի դերում լինելու, խոսելու ու հետամնաց ժողովրդի աչքը բաց անելու համար: Ժողովուրդը եթե մեզ կերակրում էր հացով և այլ մթերքով, մենք էլ, փոխադար-

ծաբար, պետք է նրան կերակրեինք խոսքով և գործով: Մանավանդ շատ անգամ մեծ հանդեսներում առաջարկում էին սեղանապետ լինել: դրանով բացարձակ ուզում էին ասել, թե՛ մարգարիտների ո՞ր ես պահել, մեզ էլ բաժին տուր: Այդ բոլոր աշխատանքներն ինձ վրա էին ընկնում, մանավանդ հարսանիքների ժամանակ քահանայից ավելի ե՛ս էի խոսում: Բացատրում ամուսնության նշանակությունը, ծնողական պարտականությունը, որի մեջ՝ «առողջ, ազնիվ, զարգացած, ստեղծագործող սերունդ տան աշխարհին ու մարդկությանը», և այլն: Իսկ Աթաբեկն այլ բան էր մտածում: Ինքը խորասուզված էր մտքերի մեջ, տարբեր արարածների մասին էր գրում իր առակներում: Չուն ու մուկ, աքլոր ու լոր, ծուկ ու ծիծեռնակ և այլն: Մանավանդ շատ էր սիրում փոքրիկ երեխաներին, շարունակ խաղում ու խաղացնում, խոսում ու գրուցում էր նրանց հետ, ուսումնասիրում նրանց մտավոր աշխարհը և ըստ այնմ հորինում բանաստեղծություններ:

1890 թ. Խանլուխլարում ես կազմակերպեցի թատերական բեմ, աշակերտների հետ ստեղծեցինք թատերական սիրողական խումբ և եկեղեցական երգչախումբ: Թատրոնի համար ընդհանրապես ընտրում էինք ժամանակակից թեթև զավեշտախաղեր, ինչպես օրինակ՝ «Մադի Ափի», «Կըռթ-կըռթ», «Սուտ ճգնավոր», «200000» և այլն: Բայց մի անգամ էլ Բարեկենդանին՝ Վարդանանց տոնի օրը, թեև կառավարության կողմից սաստիկ արգելված էր, բայց և այնպես աշակերտների հետ պատրաստեցի «Վարդանի մահը Ավարայրի դաշտում» ներկայացումը: Այդ օրվա տոմսերը անձամբ Նորաշենում վաճառելու ժամանակ հրավիրեցի նաև գավառապետին, որը խոստացավ յուր ներկա-

յացուցչին ուղարկել: Նշված ժամին, իբրև գավառապետի ներկայացուցիչ, եկավ իմ ամենամտերիմ բարեկամ, Շարուրի սուլթան (ոստիկանապետ) Սամսոն աղան, որին վստահորեն հայտնեցի, որ այսօրվա ներկայացմանը կգեյ եմ նաև «Վարդանի մահը», որը կառավարության կողմից խիստ արգելված է: «Եթե թույլ կտաք, կներկայացնեմ»: Սամսոն աղան պատասխանեց. «Ոչ մի երկյուղ և կասկած մի՛ ունեցեք, ինչ որ պատրաստել եք, ներկայացրե՛ք, ես եմ պատասխանատու»:

Պետք է ասել, որ այդ երեկո թատրոնում ներկայացումը շատ լավ տպավորություն թողեց հանդիսականների վրա, մանավանդ՝ «Վարդանի մահը», որը բոլորի սիրտը շարժեց, և առաջարկություն եղավ նույնը կրկնելու հետևյալ օրը:

Ավելորդ չի լինի, որ Սամսոն աղայի (Խենթ) մասին մի քանի խոսք ասեմ: Սամսոն աղան շատ համեստ բնավորություն ուներ. գեղեցկադեմ, բարձրահասակ մարդ էր, աշխատանքի մեջ աներկյուղ, անձնվեր, վճռական կամքի տեր անձնավորություն: Թեև իր կատարած անձնվեր աշխատանքի համար արժանի էր ավելի բարձր պաշտոնի, բայց կիսագրագետ լինելու պատճառով ոստիկանապետի պաշտոն էր վարում, որը Շարուրում սուլթան էր կոչվում: Իր ազդեցությամբ կարողացել էր Շարուրի պես խավար ու կիսավայրենի ժողովրդի մեջ կարգ ու կանոն հաստատել և խաղաղություն պահպանել: Շարուրի ամբողջ կառավարությունը Խենթի ձեռքում էր, ժողովուրդը միայն սուլթանին էր ճանաչում, գավառապետ կամ պրիստավ ամիսներով ժողովրդի մեջ չէին երևում, իսկ սուլթանը ժողովրդի անբաժան ընկերն էր: Նույնիսկ գիշերներն էլ շրջում էր համարյա

բոլոր գյուղերում և հսկում, որ ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ ապրի: Ամենքն էլ պատկառանքով ու երկյուղածությամբ էին վերաբերվում սուլթանին:

Սուլթանի խոսքն օրենք էր ամենքի համար. մեծի հետ մեծ էր, փոքրի հետ՝ փոքր: Այդ բնավորության համար էր, որ բոլորն էլ, հայ և թուրք, սիրում ու հարգում էին նրան:

Մինչ հաջորդ օրվա համար պատրաստություն էինք տեսնում, ես հանձնարարեցի երեցփոխ Թևոսին, որ դահլիճը պատրաստ պահի: Աթաբեկի հետ դուրս եկանք ման գալու: Այդ միջոցին գյուղի հրապարակում տանուտեր Ասլանը, ժողովրդի մեջ կանգնած, բարկացած խոսում էր: Ասացի. «Աթաբեկ, նա մեր մասին է խոսում, նա դեմ է թատրոնին»: Աթաբեկը թե՛ չէ՛: Մի փոքր հեռացանք թե չէ, ետ նայեցի և տեսա, որ Ասլանը գնում է դեպի դպրոց: Աթաբեկին ասացի. «Ե՛տ դարձիր, նա գնում է դպրոց, անկարգություն կանի»: Ետ դարձանք և հենց դպրոցի դռանը պատահեցինք Ասլանին, որը, այլալվաճ, դուրս էր գալիս: Օձիքից բռնեցի և, մի երկու ապտակ խփելով, ասացի. «Դու այստեղ ի՞նչ գործ ունես»: Նա մի կերպ ձեռքիցս ազատվեց և, զանազան սպառնալիքներ տալով, հեռացավ (վզից կախված էր պետական նշանը):

Մենք մտանք դպրոցի դահլիճը, տեսանք, որ երեցփոխ Թևոսը կանգնած է ձեռքերը ծոցին, և աթոռները՝ ցիր ու ցան: Հարցնում եմ. «Թևո՛ս, էս ի՞նչ է»: Թևոսը պատասխանում է. «Դու աթոռներն ես ասում, մտի՛կ արա, տե՛ս, վարագույրն ամբողջովին պատռված է: Տանուտեր Ասլանը քաշեց-ճղոտեց՝ ասելով. «Հերի՛ք է՛ կին ու աղջիկ պար ածեք, անամոթներ, ես արգելում եմ»:

Այս անգամ արդեն գործը լուրջ ընթացք ստացավ: Մինչ ես մտածում էի գործը տալ դատարան, պարոն Ասլանն անմիջապես ձի նստեց ու հասավ Նորաշեն՝ ինձ վրա բողբելու: Բայց երբ նա պատմեց, թե ինչ հանգամանքում է դա տեղի ունեցել, խորհուրդ տվեցին նրան, ինչ գնով էլ լինի, գալու և ինձ հետ հաշտվելու: Հակառակ դեպքում, եթե դպրոցի վարիչը բողբի, նրա տեղը կլինի Սիբիրում, որովհետև թատրոնի վարագույրը պատռել է:

Խնկո Ապերն այն աստիճան միամիտ ու պարզ սրտի տեր էր, որ երբ ես տանուտեր Ասլանին ծեծեցի, ինքն իմ մասին շատ էր մտահոգ: Ասում էր. «Շմավո՛ն, ախր լավ չեղավ, տանուտեր Ասլանը հեծավ ձին, գնաց Նորաշեն, որ գանգատ անի, քեզ բռնել կտա, դու տեսար, որ պետական նշանն էլ նրա վզից էր կախված»: Ես ասում էի. «Մի՛ վախեցիր. ես նրան ցույց կտամ, թե ինչ են նշանակում ինքնագլուխ դպրոց մտնելը և թատրոնի վարագույրը պատռելն ու ներկայացմանն արգելք լինելը: Ա՛յ, կտեսնես, թե Ասլանը իմ առաջ ո՛նց է մուկ դառնալու»: Եվ, իրավ, Ասլանս՝ աղվես դարձած, ետ է գալիս: Նա դպրոցի հոգաբարձուներին հավաքում է մեր սենյակում և ինձանից ներողություն խնդրում՝ ասելով. «Ես քո հոր տեղն եմ, ներողություն եմ խնդրում»: Իսկ ես պատասխանեցի. «Դու ինձ անհատապես ոչ մի վնաս չես տվել, ինչո՞ւ ես ներողություն խնդրում: Ընդհակառակը, ես եմ քեզ ծեծել»: Ներկա եղողները ևս խնդրեցին հաշտվել, իսկ ես պնդեցի. «Ինչպե՛ս հաշտվեմ, երբ պարոն Ասլանը, վարագույրը պատռելով, խանգարել է ներկայացմանը և դպրոցին էլ ահագին վնաս է տվել»:

Ասլանը յուր հոժար կամքով 500 ռուբլի տվեց հոգուտ դպրոցի և խոստացավ այլևս չխանգարել մեր արտադարձական աշխատանքին, ու մենք հաշտվեցինք:

Այդ դեպքը Խնկո Ապոր համար անմոռանալի էր մնացել, և երբ 1922 թ. ես տեղափոխվեցի Երևան և հանդիպեցի նրա հետ, նա ասաց. «Շմավո՛ն, ախր մինչև հիմա էլ ես չհասկացա. մի ասա՝ տեսնեմ, դա ի՞նչ բան էր, որ տանուտեր Ասլանին թե՛ ծեծեցիր և թե՛ 500 ռուբլի տուգանեցիր»:

1890 թ. թեմական տեսչից ստացել էինք հրահանգ, որով խստիվ արգելվում էր հայոց դպրոցներում պետական պաշտոնյաների մուտքը՝ բացառությամբ պետական դպրոցների տեսչի և վերատեսչի. նրա՛նք միայն իրավունք ունեին հայոց դպրոցներում ստուգումներ անելու:

1890-ական թթ. Շարուրում կային մոտավորապես 77 թուրքական գյուղեր: Դրանք տարածված էին Արաքսի ընդարձակ դաշտավայրում, գետափնյա հարթության վրա: Նույն գավառում կային նաև 7 հայկական գյուղեր՝ Խանլուխլար, Ալաքլու, Վարմազիար, Փառչի (կեսն էր հայկական), Քեշտազ, Դաշարխ և Ուլիանորաշեն, որոնք ընդհանրապես գտնվում էին խճուղու վրա:

Խանլուխլարում և Ուլիանորաշենում կային եկեղեցական ծխական նորաբաց դպրոցներ: Խանլուխլարը Շարուրի հայկական հարուստ ու բազմամարդ գյուղերից մեկն էր: Իմ կատարած դպրոցական և արտադարձական աշխատանքների շնորհիվ կարողացա ժողովրդի համակրանքը վայելել և անսպասելիորեն այդ մութ ժամանակներում, երբ նույնիսկ տղաների համար դպրոց չէին ուզում բաց անել, ես կարողացա օրիորդներին ևս ներգրավել և դպրոցը դարձ-

նել եկեղեցական ծխական երկսեռ երկդասյա դպրոց: Վերջապես կարողացա ծնողներին համոզել, որ, տղա թե աղջիկ, երկուսն էլ մեր ազգի հարազատ զավակներն են, տարբերություն չպիտի դնել. իրենք պիտի կրթվեն հավասարապես:

Դպրոցի եկամտի աղբյուրն ավելացնելու նպատակով որոշեցի Ս. Զատկի թաթախման երեկոյին, ըստ եկեղեցական սովորության, «Ավետիս» ասել: Ուստի երեք աշակերտների սովորեցրի այդ օրվա հատուկ երգը, և յուր ժամանակին երեցփոխ Թևոսի հետ մենք մտանք տները: Ժողովրդի կերուխումի ուրախ տրամադրության լավ ժամանակ շրջեցինք շատ տներ և 800 ռուբլի դրամ հավաքեցինք: Այնուհետև դա սովորություն դարձավ:

Շարուրում պաշտոնավարությանս ժամանակ, իմիջիայլոց, ներկա եմ եղել տանուտերի ընտրությանը, որը տեղի ունեցավ Ալաքլու գյուղում, երևանցի ոստիկանապետ Հովսեփի ղեկավարությամբ: Ամբողջ շրջանից հրավիրված էին. յուրաքանչյուր տնից՝ մի մարդ: Ստուգումից պարզվեց, որ ամենքն էլ ներկա են: Ոստիկանապետն առաջարկեց տալ այդ պաշտոնի համար թեկնածուների անուններ: Թեկնածուների թիվը հասավ 17-ի: Ոստիկանապետը հրամայեց 17 արկղ դնել հրապարակում: Յուրաքանչյուր արկղ բաժանված էր երկու մասի՝ ներկված սև և սպիտակ: Ամեն արկղի գլխին կանգնեցրեց մի մարդու: Նրանք պետք է ասեին, թե դա ում արկղն է: Ընտրելու ծայն ունեցող մարդկանց ամեն մեկին ոստիկանապետը 17 ընկույզ տվեց և նրանց հերթով ուղարկեց ընկույզ գցելու: Արկղերի գլխին կանգնած մարդիկ բարձր ծայնով ասում էին թեկնածուի անունը և ցույց

տալիս սև ու սպիտակ կողմերը: Ով ում ցանկանում էր ընտրել, արկղի սպիտակ կողմն էր գցում, ում չէր ցանկանում՝ սև կողմն էր գցում: Վերջում ոստիկանապետը մի քանի մարդկանց հետ հաշվում էր ու գրում. սպիտակ կողմից ում անունը շատ դուրս գար, նա էր ընտրված: Որպես ընտրված՝ դուրս եկավ խանութլարցի Մակարը, որը Շարուրի մեջ հայտնի ավազակ էր և ավազակային խումբ էր կազմակերպել: Ոստիկանապետը չէր ուզում, որ այդ ավազակն ընտրվի, և դիտմամբ ասաց. «Սխալվեցի հաշվելը, նորից գցե՛ք»։ Նորից կրկնեցին, և դարձյալ Մակարը դուրս եկավ: Ոստիկանապետը փորձեց ընտրողների տրամադրությունները փոխել, որ մեկ ուրիշին ընտրեն, բայց այս անգամ, արդեն բացարձակ միաձայն, ուռաներով անցավ նույն Մակարը:

Այդ ավազակ Մակարը դարձավ Շարուրի մի մասի տանուտերը, և ավազակությունը վերջացավ:

ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՄԱԿԱՆ ՏԵՍԶԻՆ ԴՊՐՈՅՆԵՐԻ ԲԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1891 թ. ամառային արձակուրդին, մինչ ես նոր էի հասել Նորս, ինձ պատահեց թեմական տեսուչ Մելյանցը, որը շրջում էր յուր թեմում և աշխատում էր դպրոցներ բացել: Նա ինձ էլ առաջարկեց ընկերանալ և աջակցել իրեն այդ գործում: Ավազակներից պաշտպանվելու նպատակով, որոնք առանձնապես շատ էին Դարալագյազում, ուր մենք պիտի շրջեինք, մեզ հետ վերցրինք նաև Նորսի քահանա, զինված Ղևոնդ Սմբատյանցին և երեքով շարունակեցինք

մեր շրջագայությունը: Հասանք Զնաբերդ, որտեղ ընդհանուր ժողով հրավիրեցինք: Ուսման և դպրոցի նշանակության մասին խոսելուց հետո, բոլորի ստորագրությամբ կազմեցինք մի համախոսական²² խնդրանքով, որ աշնանը իրենց գյուղի համար ուսուցիչ ուղարկվի:

Զնաբերդցի Ղևոնդ Խաչատրյանը, որպես Դարալագյազի լեռնային ճանապարհին լավ ծանոթ անձ, միացավ մեզ: Մենք անցանք Զնաբերդի լեռները և հասանք Գնիշիկ: Գնիշիկի ժողովուրդը ոչ միայն ուրախությամբ ընդունեց դպրոց բացելու՝ մեր առաջարկը, այլև մի քանի օր էլ մեզ հյուրասիրեց: Վերջին օրն էլ անցանք Ամաղու վանքի ավերակները, մեծ ընկուզենու տակ սառն աղբյուրի շուրջ ճոխ ճաշկերույթով պատվեցին մեզ, և երեկոյան, երկու զինված երիտասարդների առաջնորդությամբ, լեռնային դժվարանցանելի ճանապարհով գնացինք դեպի Ղոյթուր: Մութ գիշեր էր. սարի լանջով, նեղ շավղով, միմյանց ետևից շարված, գնում էինք զգուշությամբ: Հանկարծ Մելյանցի ձիու չորս ոտն էլ սալաքարերի վրա սայթաքեց, և կենդանին գետին փռվեց: Տեսչի ճշալուն պես ձիերից ցած իջանք, հասանք օգնության: Ընկած ձին չէր կարողանում վեր կենալ, որովհետև զանգուն²³ փորի տակով էր անցել: Տեսչի ոտքն էլ զանգուի մեջ էր մնացել: Մի կերպ ձին բարձրացրինք և ոտքը տակից հանեցինք: Արյունը թափվում էր: Մեր շորերից մասեր կտրատելով՝ աղուխներ պատրաստեցինք, նրա ոտքը կապեցինք: Միառժամանակ նստեցինք, հանգստացանք և ապա, տեսչին մի կերպ ձիու վրա պահելով, սարն ի վար

²² Համախոսական – խմբական գրավոր դիմում:

²³ Զանգու – ասպանդակ:

իջանք և հասանք Արփաչայ: Մեծ դժվարություններով, դեռ լույսը չբացված, հասանք Ղոյթուր: Բոլորն էլ կտուրներին քնած էին: Նրանք արթնացան և, տեսնելով մեզ, կարծեցին, թե ավազակային մի խումբ է մտել գյուղ: Ում դուռը որ ծեծում էինք և ասում մեր ով լինելը, մեզ չէին հավատում և դուռը բաց չէին անում: Վերջապես գտանք քահանայի տունը, դուռը ծեծեցինք և մի կերպ հասկացրինք, որ թեմական տեսուչ Մելյանցն է վիրավոր: Վերջապես դուռը բացում են, և մենք ներս ենք մտնում: Մելյանցի վերքին մեղր ենք դնում, և նա մի քիչ հանգստանում է:

Այնտեղից անցանք Երդափին, որտեղ ևս դպրոց բացեցինք: Բայց տեսանք, որ Մելյանցի դրությունը քանի գնում, վատանում է: Որոշեցինք դադարեցնել մեր շրջագայությունը և Մելյանցին ճանապարհ գցել դեպի Երևան՝ բուժվելու: Ուստի Երդափինից ետ դարձանք, Մելյանցին տարանք, հասցրինք Բաշնորաշեն, որտեղից նա պիտի գնար Երևան, իսկ մենք վերադարձանք Նախիջևան:

1893 թ. ուսումնական տարվա ավարտին Խանլուխլարի մեր դպրոցն է մտնում պետական դպրոցների տեսուչ, ազգությամբ հույն Յակիմովը, որը լավ տիրապետում էր և՛ ռուսերենին, և՛ հայերենին: Յակիմովը նախ ստուգեց երեխաների՝ ռուսաց լեզվի իմացությունը և գոհ մնաց: Հայոց լեզվի ստուգման ժամանակ նա ասաց. «Սրանք ինձանից շատ գիտեն», և գոհ սրտով թողեց-հեռացավ: Նա գնում և իմ մասին զեկուցում է գրում նահանգապետին, թե իբր ես ծրագրից դուրս աշխատանքներ եմ տարել (թե՛ դպրոցական, թե՛ արտադպրոցական): Իսկ նահանգապետն իմ աշխատանքներին մանրամասն ծանոթանում և տեսնում է, որ

ծրագրից դուրս կատարել եմ հասարակական աշխատանք և, որ գլխավորն է, ավանդել եմ հայոց պատմություն, որը կառավարության կողմից խստիվ արգելված էր: Դրանից հետո արգելում է յուր նահանգում իմ ծառայությունը և հրամայում է ինձ դուրս գալ Երևանի նահանգից:

ԻՄ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՆՈՐՍՈՒՄ, ԳՅՈՒԼԱԳԱՐԱԿՈՒՄ (ԼՈՌԻ)

1893 թ. օգոստոսին Երևանի թեմական տեսուչ Մելյանցն ինձ կանչեց Երևան և ասաց. «Շմավո՛ն, քեզ նշանակում եմ քո ծննդավայր Նորսում ուսուցիչ: Արդեն երեք տարի է, ինչ աշտարակցի Գ...-ն գնում է այնտեղ աշխատելու՝ որպես ուսուցիչ, բայց նորսեցիները ոչ մի երեխա չեն տալիս, և նա չի կարողանում դպրոց բացել: Ամբողջ տարին նա պարապ ման է գալիս, ռոճիկ է առնում և թողնում-գնում: Սակայն ես վստահ եմ, որ դու ժողովրդական մարդ ես: Եթե դու գնաս, անպատճառ երեխաներ կհավաքես, և դպրոցը կհաստատվի, հակառակ դեպքում ես այլևս Նորս ուսուցչի չեմ ուղարկի և ցուցակից կհանեմ դա»:

Մատաղ սերնդի շահն աչքի առաջ ունենալով՝ որոշեցի հարգել Մելյանցի առաջակությունը և նրա պաշտոնական գրությամբ մեկնել Նորս, աշխատել այդ մուր, հետամնաց լեռնային գյուղում և ամեն գնով դպրոց բացել: Ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքն անասնապահությունը և երկրագործությունն էր, մասամբ էլ՝ տնայնագործությունը: Համարյա

բոլորի ապրուստը նույնն էր, իսկ հագուստը, թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին, իրենց գործած ու կարած բրդեղենն ու բամբակեղենն էր:

Մինչև խորհրդայնացումը, վարուցանքը կատարվում էր փայտե գութանով՝ ութ լուծ եզով ու գոմեշով, և փայտե արորով՝ երկու-երեք լուծ եզներով:

Նորսը գտնվում է Նախիջևանից 35 վերստ²⁴ հեռավորության վրա: Նորս տանող ճանապարհների վատ լինելու պատճառով հաղորդակցությունը շատ էր դանդաղում: Դրան ավելանում էին թուրքերի կողմից հայերի հաճախակի կողոպուտները, օրինակ՝ Կզլբողայում:

Գնում եմ Նորս ու մտածում, թե ինչպիսի աշխատանք տանեմ, որ կարողանամ Նորսում դպրոց բացել և խայտառակ չլինեմ իմ ծանոթ միջավայրում՝ ազգութաբեկամների մեջ: Վաղուց է, որ հեռացել եմ իմ ծննդավայր Նորսից և այդ պատճառով տեղյակ չեմ գյուղից: Բայց գիտեմ, որ գյուղում դպրոցական չենք կա, երեխաներ շատ կան, կան ընտրված հոգաբարձուներ, դպրոցն ունի դրամական ապահովություն. ուրեմն ի՞նչն է պատճառը, որ դպրոց չեն բացում:

Մինչև Նորս հասնելս՝ նախ գնացի Զահր գյուղ, որտեղ նստում էր շրջանի ոստիկանապետը՝ դավալեցի Առաքելովը, որին բոլորովին անծանոթ էի: Ներկայացա պարոն Առաքելովին, հայտնեցի, որ ես նշանակված եմ Նորսում ուսուցիչ: Ասացի, որ արդեն երեք տարի է, որ ուսուցչի եմ ուղարկել Նորս, բայց չեն կարողացել դպրոց բացել: Ուստի խնդրեցի նրա աջակցությունը, որ կարողանանք Նորսում դպրոց ունենալ:

²⁴ 1 վերստ = 1,067 կմ – խմբ.:

Պր. Առաքելովը պատասխանեց. «Գնացե՛ք և աշխատե՛ք դպրոց բացել, իսկ թե որևէ մեկը կհամարձակվի արգելք հանդիսանալ, մի գրություն ուղարկեք ինձ, ուրիշ ոչինչ»: Ես շնորհակալություն հայտնեցի ու ճանապարհս շարունակեցի դեպի Նորս՝ վստահ, որ գործի կեսը կատարված է:

Հասնում եմ Նորս: Ինձ սիրով ընդունում են իմ ազգութաբեկամները: Ծանոթանում եմ դպրոցի հոգաբարձուների հետ և ուրախանում, որ հոգաբարձուներից մեկը իմ քավոր Քյուլուսանց Խուդոն է, որը գյուղի ազդեցիկ մարդկանցից էր: Հայտնում եմ, որ այս տարի տեսուչն ինձ նշանակել է մեր գյուղում ուսուցիչ, և խնդրում եմ, որ հավաքեն երեխաներին:

Հետևյալ օրն ի՞նչ տեսնեմ. գյուղի ժողովատեղում (Մե-լիք Ալոյենց կտուրը) ահագին ժողովուրդ է հավաքվել, և մեր քավոր Խուդոն իր վճիռն է ասում. «Այ ժողովուրդ, գինալ ե՛ք՝ ինչ կա, աշտարակցի վարժապետը փախավ, հիմա մեր քավոր Շմավոնն է եկել մեր գյուղը վարժապետ: Դուք ամենքդ գինալ եք, որ էս սհաթը մեր տանը ուսումնարան ուղարկելու ինը ճիժ կա: Ես ոչ մեկին չեմ ուղարկի, դուք էլ մի՛ ուղարկեք ուսումնարան: Քավոր Շմավոնը թող գնա, որտեղից որ եկել է»:

Այս խոսքերը լսելուց հետո հարմար չգտա կանգնել ժողովրդի առաջ և վիճաբանել Խուդոյի հետ: Գնացի տուն ու մտածեցի, թե ինչպես դրա առաջն առնել: Ես չցանկացա ծերունի քավոր Խուդոյին տալ ոստիկանապետի ձեռքը: Կանչեցի Ավագյան Կարապետին, որը նույնպես գյուղի մեջ մեծ դեր էր խաղում, պատմեցի քավոր Խուդոյի վարքը և խորհուրդ հարցրի՝ ինչպե՞ս անենք, որ երեխաներ հավա-

քենք և դպրոցը բացենք. չէ՞ որ ամոթ է այսպիսի մեծ գյուղի համար, որ դպրոց չունի: Նա ասաց. «Ուզո՞ւմ ես՝ փետր վերցնեմ ու գյուղում ինչքան երեխա կա, հավաքեմ, բերեմ-լցնեմ ուսումնարան»: Ես ասացի. «Ո՛հ, այդպիսի իրավունք չունես: Եթե համաձայն ես և խոստանում ես, որ այդ գործում ինձ կօգնես, ես կգրեմ Էջմիածին՝ կաթողիկոսին, և նա Խուդոյի փոխարեն քեզ կհաստատի հոգաբարձու»: Նա իր համաձայնությունը տվեց, և ես անմիջապես մի երկտող գրեցի թեմական տեսուչ Մելյանցին՝ խնդրելով, որ Խուդո Ավետիսյանի փոխարեն հոգաբարձու հաստատեն Կարապետ Ավագյանին: Թեմական տեսուչը գրությունն ստանալուն պես գնում է Էջմիածին, կաթողիկոսի ստորագրությամբ Կարապետ Ավագյանի անունով կոնդակ ստանում և առանձին գրությամբ ուղարկում Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդի փոխանորդին՝ կարգադրելով, որ անձամբ գնա Նորս և եկեղեցու մեջ կարդա կաթողիկոսի կոնդակը:

Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդի փոխանորդը, կաթողիկոսից կոնդակը ստանալով, շտապ գալիս է Նորս և կիրակի օրը եկեղեցում, բազմամարդ ժողովրդի ներկայությամբ, բարձրաձայն կարդում: Հոգաբարձական պաշտոնում Կարապետ Ավագյանի հաստատվելուց հետո դպրոցը բացվում է և լցվում երեխաներով: Աշակերտական սեղանների շուրջը նստում էին արդեն ոչ թե երեքական, այլ՝ չորսական երեխա: Ես սկսեցի կանոնավոր անցկացնել իմ պարապմունքները: Մի քանի օր անց եկավ քավոր Խուդոն՝ ետևից գցած իր տղաներին ու թոռներին: Մտավ ներս ու ասաց. «Քավո՛ր Շմավոն, խնդրում եմ մեր ճժերին ըն-

դունել»: Ես լսեցի նրան և սիրալիր ասացի. «Քավո՛ր Խուդո, տեսնում եք, որ տեղ չկա: Աշակերտներից ում ուզում եք, թևից բռնեք, դո՛ւրս գցեք և ձե՛ր երեխաներին նստեցրեք»: Նա ասաց. «Էդենց բան չի լի, խնդրեմ՝ մի թահր արա»: Ես ասացի. «Քավո՛ր Խուդո, դու հարևան Քյուլուս թուրքական գյուղից դուրս եկար և բնակվեցիր Նորսում, հայերի մեջ, որ զավակներդ հայերեն սովորեն, հայերեն խոսեն: Այժմ, 32 հոգուց բաղկացած ընտանիքի տեր լինելով, ինչպե՞ս ես թույլ տալիս քեզ հակառակ գնալ հայկական դպրոցին և այսպիսի անմեղ երեխաներին զրկել ուսումից: Եթե դու չբերեիր անգամ, ե՛ս էի գալու, մտնելու տունդ և այս փոքրիկ, ժիր ու կայտառ, անմեղ սանիկներիս բերելու էի դպրոց, որ ուսում տալի, դաստիարակեի: Այժմ սրանք կմնան ինձ մոտ, իսկ դուք ազատ եք»:

Նորսի դպրոց սկսեց հաճախել ոչ միայն Նորսի մատաղ սերունդը, այլև՝ Նորս Մագրայի, Գժաճորի, Ղարաբաբայի, Արինջի և նույնիսկ Զնաբերդի երեխաները, այնպես որ Նորսի դպրոցը շրջանային դպրոցի բնույթ ստացավ: Աշակերտությունը, հարուստ թե աղքատ, սովորում էր անվճար: Դպրոցի բոլոր ծախսերը հոգում էր հնադարյան հրաշագործ Սուրբ Երրորդություն եռախորան եկեղեցին՝ իր դրամագլխի տոկոսներով և եկամուտներով: Եկեղեցին նույնիսկ օգնում էր չքավոր աշակերտներին գրենական պիտույքներով:

Պետք է ասել, որ Սուրբ Երրորդություն եկեղեցին Նախիջևանի գավառի մեջ հայտնի հրաշագործ ուխտատեղիներից մեկն էր, որի տոնը թեև կատարվում էր Վարդավառին, բայց համարյա միշտ էլ ուխտավորներ ունենում էր:

Նորսը, բացի Սբ Երրորդություն եկեղեցուց, ունեցել է նաև Լիանոս իշխանի հիմնած Սուրբ Աբրահամի վանքը, որի մեծ միաբանությունը զբաղվել է գրականությամբ և քարոզչությամբ:

Նորսում իմ կյանքը շատ լավ էր անցնում. ցերեկներն անընդհատ զբաղված էի աշակերտներով, իսկ գիշերները մոտոս էին հավաքվում գյուղացիները, մանավանդ՝ իմ հասակակից բատրակները, որոնց հետ տավար էի պահել ու պարկերով տանձ ու խնձոր հավաքել:

Հիշում էինք մեր անցած օրերը, Ջաջխլուի խորհրդավոր ձորը, որի չարքերի, սատանաների դեմ կռվում էինք և պահանջում, որ այդ ձորը թողնեն-հեռանան: Անցան-գնացին մեր մանկության անմեղ օրերը, որ երբեք մոռանալ չենք կարող: «Եղբայրներ, իմ մանկության հարազատ, ազնիվ ընկերներ, ես ձեզ մոռանալ երբեք չեմ կարող: Եվ ահա այսօր ձեր կարոտն է ինձ բերել այստեղ. ես եկել եմ իմ ընկերական պարտքը կատարելու, ձեզ օգնելու: Շատ ուրախ եմ, որ ձեզնից ոմանք ամուսնացել են և ունեն երեխաներ, որոնք մեր այս նորաբաց դպրոցում այսուհետև կկրթվեն, կդաստիարակվեն: Իսկ ինձ համար շատ ամոթ է, որ դուք մնաք անգրագետ, ուստի ձեր ազատ ժամերին կամ կիրակի օրերը հավաքվեք դպրոցում: Ես ձեզ թե՛ գրականություն կսովորեցնեմ և թե՛ աշխարհի անցուդարձերին կծանոթացնեմ»: Այսպես Նորսում ես բացեցի կիրակնօրյա դպրոց հասակավորների համար, որոնց հետ շատ սիրով շարունակում էի իմ դասախոսությունները:

Դահլիճում գումարում էի ընդհանուր ժողովներ և բացատրում դպրոցի նշանակությունը՝ ասելով. «Սիրեցեք

դպրոցը, որովհետև դպրոցն է, որ տալիս է ուսում, գիտություն, իսկ գիտությունն այնպիսի հարստություն է, որ մարդու կյանքը միանգամայն ապահով է դարձնում: Ո՛չ գողը կարող է դա գողանալ, ո՛չ էլ ցեցը կապականի: Ձեր զավակներին տվե՛ք այդ հարստությունը, և նրանք հանգիստ ու երջանիկ կյանք կունենան»: Թե՛ իմ տանը հավաքույթներով, թե՛ դպրոցում ծնողական ժողովներով ու իմ կազմակերպած հանդեսներով ես աշխատում էի բավարարել ժողովրդի մտավոր պահանջները: Իմ այս ջանասիրության շնորհիվ ես արժանացա ամենքի համակրանքին ու համայնքի կողմից վարձատրվեցի հարկից ազատումով:

Ինչպես Խանլուխլարում, նույնպես Նորսում շարունակ հրավերքների մեջ էի լինում: Այդ ժամանակ ևս մեծ ու պատասխանատու աշխատանք էի կատարում: Այդ հրավերքներից մեկը, որը երբեք մտքիցս դուրս չի գալիս, Ենգոյենց Ավերի հրավերքն էր: Ավեն երկար ժամանակ գյուղից բացակայում էր: Չեմ հիշում՝ Թիֆլիսում, թե՛ Բաթումում մշակ էր: Եվ ահա այդ տարի նրա ընտանիքը որոշում է վերադառնալ տուն՝ թիֆլիսեցիներին հատուկ պճնված հագուստով: Նա մի մեծ հրավերք է կազմակերպում, որին հրավիրված էի նաև ես: Նա ճոխ սեղան էր գցել և մի քանի տեսակ կերակուրներով պատվում էր հրավիրյալներին: Ամեն անգամ, իմ առջև դրած ամանները փոխելիս, ասում էր. «Սա մերը չէ»: Ճաշկերույթից հետո, երբ արդեն շնորհակալություն էինք հայտնում, որ հեռանայինք, տեսնեմ՝ նա մի մեծ կապոց է բերել, թե՛ սա ձերն է: Ասացի. «Եղբայր, մեր տնից ոչինչ չենք բերել այստեղ»: Նա, թե՛ չէ՛, չէ՛, վերցրեք: Կապոցը վերցնում եմ և տանում տուն: Բաց եմ անում, և ի՞նչ... բոլո-

րովին նոր ակսեններ, դանակ, պատառաքաղ, գդալ և այլն: Այդ պահին հիշեցի, որ նա ասում էր՝ «Սա մերը չէ»: Նա դրանք տարել, առանձին դրել է և վերջն էլ տալիս է ինձ: Բայց դա ի՞նչ նշանակություն ուներ, կամ որտեղից էր այդ սովորությունը մնացել՝ չհասկացա: Այդպես վարվեց միայն ինձ հետ: Իհարկե, դա հարգանքի նշան էր:

Ուսումնական տարին ավարտվեց. սկսվեց ամառային արձակուրդը: Նորսում թեև կյանքս լավ էր անցնում, վայելում էի բոլորի սերն ու համակրանքը, բայց, քանի որ, համաձայն Երևանի նահանգապետի հրամանի, ես իրավունք չունեի Երևանի նահանգում ապրելու (այդ առումով ժանդարմերիան, իրազեկ լինելով, հետապնդում էր ինձ, որ ձերբակալի), ուստի ստիպված եղա թողնել Նորսը և գնալ Թիֆլիս:

1894 թ. ամառային ամիսներին Թիֆլիսում էի, որտեղ կրկին հանդիպեցի հայր Մելյանցին, որը նշանակված էր Թիֆլիսի թեմի հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցի տեսուչ: Նա ինձ համոզեց և սեպտեմբերին ուղարկեց Լոռի՝ Գյուլագարակում դպրոց բացելու նույն հրահանգով. «Զգո՛ւյշ եղիր, որ հաջողես, քանի որ ժողովուրդը դպրոցին դեմ է»: Ես ասացի. «Մի՞թե ինձ վիճակված է միշտ խավար ու հետադեմ անկյուններում աշխատել ժողովրդի մեջ ու դպրոցներ բացել»: Մյուս կողմից էլ մտածում էի. «Հապա ո՞ր օրվա համար եմ ուսում ստացել, որ չպետք է ծառայեմ իմ ժողովրդին: Ուրեմն չպետք է մերժեմ և պետք է անվախ առաջ գնամ և լույս ու գիտություն տարածեմ խավար անկյուններում՝ դպրոցներ բացելով: Համոզված եմ, որ ինչպես Խանլուխլարում և Նորսում կարողացա ժողովրդին համոզել ու դպրոցներ բացել, նույնպես կբացեմ և Գյուլագարակում»:

Թեմական տեսչից պաշտոնական գրություն ստանալով՝ գնացի Լոռի՝ Գյուլագարակ, ծանոթացա գյուղի պայմաններին: Ապա իմացա, որ այստեղ ևս դժվար է դպրոց բացելը, բայց և այնպես չհուսահատվեցի:

Հրավիրեցի ընդհանուր ժողով, բացատրեցի ուսման նշանակությունը և հայտնեցի, որ ես նշանակված եմ այդ գյուղում ուսուցիչ, խնդրում եմ երեխաներին ուղարկել, որ դպրոց բացենք: Ժողովականներից ոմն ծերունագարդ Շահնազարյան՝ մոտ 90 տարեկան, աչքերը տրախոմայից կարմրած, ձեռնափայտը գետնի վրա խաղացնելով, շատ սառն ասաց. «Պարոն, հլե դու որտեղից եկել ես, գնա՛ այնտեղ, հլե մեզ ուսումնարան հարկավոր չէ, հլե բոլոր կարդացողները սատանա են, ո՛չ ժամ կճանաչեն, ո՛չ պաս կպահեն, հլե մենք չենք ուզում, որ մեր երեխեքը սատանա դառնան»:

Ես ասեցի. «Ինչո՞ւ ես բոլոր կարդացողներին անպատվում, ես էլ եմ կարդացող, բայց քեզանից լավ պաս եմ պահում, ծոմ էլ եմ պահում, ժամ էլ եմ գնում, ժամում երգում էլ եմ»: Բայց այդ մարդը այնպիսի վատ վերաբերմունք ուներ դեպի կարդացողները, որ ոչ մի կերպ չհամոզվեց: Իսկ ժողովուրդը չմիջամտեց: Քանի որ մեր կարծիքները տարբեր էին, մեր խոսքը վերածվեց վեճի: Այդ միջոցին մի անձնավորություն մոտեցավ ինձ և ասաց. «Պարո՛ն, արի գնանք»: Ես էլ մտադրվեցի գնալու տուն և այդ մարդու մասին մի հեռագիր տալու տեսչին: Երկուսով գնացինք տուն: Ես անմիջապես հեռագիր գրեցի, բայց այդ անձնավորությունը, որ գյուղի եկեղեցու երեցփոխն էր, առավ հեռագիրը և պատռեց՝ ասելով. «Ի՞նչ ես ուզում: Դու կանգնել և վիճում ես Շահնազարյանի հետ, առանց իմանալու, որ նա մեր գյուղի

աստվածն է: Եթե ձեր վեճը մի փոքր էլ շարունակվեր, փայտեր էին գալու դեպի քեզ. արդեն նրանց երիտասարդները պատրաստվում էին քեզ վրա հարձակվելու: Ի՞նչ ես ուզում, ասա՝ ես անեմ»:

«Հարգելի երեցփոխ, ինչ վերաբերում է ինձ վրա փայտերով զանգվածային հարձակմանը, դա զարմանալի չէ: Լուսավորություն տարածելու համար մարդկությունը շատ զոհեր է տվել, մեկն էլ թող ես լինեմ. ոչի՛նչ: Իսկ ինչ վերաբերում է իմ ուզելուն, կարծեմ՝ ձեզ համար դա պետք է պարզ լինի. չէ՞ որ այդ մասին մենք շատ ենք խոսել: Ես եկել եմ ձեր մեջ լուսավորության օջախ հաստատելու՝ դպրոց բացելու: Եթե ուզում եք ինձ օգնել, բարի եղեք ինձ տալ գոնե երեք երեխայի, և ձեր դպրոցը բացված կլինի»: Երեցփոխն անմիջապես երեք երեխայի բերեց քահանայենց Վարդանի շենքը, որը բաղկացած էր երկու սենյակից և մի միջանցքից: Ես ամսական տասը ռուբլով դա վարձեցի: Մի սենյակը ես վերցրի ինձ, մյուսը դարձրի դասարան, սկսեցի այդ երեք երեխաների հետ պարապել և ահա՛ թե ինչպես. դասից հետո պարապում էի մարմնամարզություն, հետո՝ սերտոդություն, սերտոդությունից հետո տանում էի եկեղեցի, որից հետո գնում էին տուն:

Լավ ուսումնասիրելով ժողովրդի հոգեբանությունը և ըստ այդմ վարվելով՝ օրեցօր աշակերտների թիվն ավելացրի, և սկսվեցին կանոնավոր պարապմունքները: Դասերից հետո սովորեցնում էի նաև կազմարարություն:

Աշակերտների ավելացումն առիթ տվեց բազմիցս կազմակերպելու ծնողական ժողովներ, որոնց հաճախում և հետաքրքրությամբ ունկնդրում էր համարյա ամբողջ գյուղը:

Դասերի ժամանակ, իմ թույլտվությամբ, ծնողները կարող էին նստել և լսել, ինչի շնորհիվ կապվեցին դպրոցի հետ, հետևաբար դեպի ինձ լցվեցին մեծ հարգանքով ու սիրով:

Այս գյուղում ևս, առանց ինձ, լավ կերակուր չէին ուտում: Մանավանդ գյուղացիները շատ էին սիրում, որ ես խոսեմ, իրենք էլ լսեն: Իսկ մեր խոսակցության մեծ մասը լիում էր հարսանիքների, նշանդրեքների, կնունքների և այլ տոնական օրերի ժամանակ, որոնք առանց ինձ չէին անցկացվում: Համարյա միշտ դասերից հետո ես աշխատում էի ժողովրդի հետ տներում: Ով ինչպիսի խորհրդի կարիք ունենար, ինձ էր դիմում, ով ինչ անելիք ունենար, ինձ էր հարցնում: Դպրոցից ավելի շատ ես աշխատանք էի տանում ժողովրդի հետ՝ տներում:

Ինչպե՞ս կարող եմ մոռանալ այն օրը, երբ Համբարձման տոնին Գյուլագարակի ծաղկափթիթ հարսներն ու աղջիկները, իրենց բոլոր պատրաստություններով, հավաքվել էին մեր տանտիրոջ տանը՝ Համբարձման տոնը կատարելու և Ջանգյուլում ասելու: Նրանք իմ օգնության կարիքն էին զգում և տանտիկնոջ միջոցով ինձ խնդրում էին մասնակցել այդ օրվա հանդեսին: Ես ուրախությամբ ընդունեցի հրավերը և, հավուր պատշաճի, սկսեցի վիճակ հանել և երգել վիճակահանության երգը: Ապա, ինչպես կարգն էր պահանջում, տեղի ունեցան պարահանդես և ճոխ ընթրիք: Այդ ընթացքում շատ տեղին էր, և ես դասախոսեցի աղջիկների մտավոր զարգացման և մայրերի կարևոր դերի մասին:

Գյուլագարակում ես թե՛ դպրոցական, թե՛ արտադպրոցական այնպիսի աշխատանք տարա, որ Գյուլագարակի ժողովուրդը երբեք չի մոռանա: Գյուլագարակում դպրո-

ցական պարապմունքները շարունակեցի մինչև փետրվար ամիսը: 1895 թ. փետրվարի 25-ին ռուս ոստիկանապետը ներս մտավ դպրոց և ասաց. «Կայսերական հրամանով՝ հայոց բոլոր դպրոցները փակվում են, հետևաբար՝ և ձեր դպրոցը այսօրվանից փակված է, ամենքդ էլ դուրս եկեք և գնացեք ձեր գործին»:

Երեխաները չէին ուզում դասարանից դուրս գալ, բայց ռուս ոստիկանապետն այնպես գոռաց ու ոտները գետնին խփեց, որ երեխաները, սարսափած, դուրս թափվեցին ու լացուկոծով հեռացան:

Ժողովրդին տեղեկություն տալու համար հրավիրեցի ընդհանուր ժողով, որին մասնակցեց իմ առաջին օրվա հակառակորդը՝ Շահնազարյանը: Մտածեցի, որ լավ չեղավ. այստեղ էլ նա պիտի հակառակվի, որպեսզի ինձ ռոճիկ չտան: Ես բացատրեցի եղելությունը, որ՝ կայսերական հրամանով փակված են հայոց բոլոր դպրոցները, ուստի իմ այստեղ մնալն այսուհետ այլևս միտք չունի, խնդրեցի, որ իմ ռոճիկի մասին կարգադրեն և ինձ ճանապարհ գցեն:

Լռությունը տիրեց մեկ րոպե. հետո ձայն խնդրեց իմ նույն հակառակորդ ծերունի Շահնազարյանը և ասաց. «Հլե, ա՛յ ժողովուրդ, ձեզ հայտնի է, որ այս պարոնը երբ եկավ մեր գեղը և ուզեց հուսումնարան բացել, ես հակառակվեցի, հլե մենք իրար ավել-պակաս շատ խոսքեր ասացինք. վերջում նա ինձ հաղթեց. հուսումնարան բացեց, ես էլ պակաս բան չարեցի՝ կարգադրեցի մեր բոլոր ջահելներին, որ խիստ հետևեն, և հենց որ մի սխալ բան անի, ծեծելով գեղից դուրս անեն: Բայց կեցցե՛ պարոնը. իրեն շատ լավ պահեց, ժողովրդի հետ լավ

վարվեց: Տեսնում եմ, որ ամենքն էլ շատ սիրում են նրան ու ձեռքից ձեռք են քաշում. երեխաները հո ամենից շատ են սիրում նրան. նա ամբողջ օրը հետները պարապում էր. էս ի՞նչ ա՛ դաս ա տալիս, էս ի՞նչ ա՛ դաս ա սովորեցնում, էս ի՞նչ ա՛ սալդաթություն ա սովորեցնում, և այլն, և այլն...

Հլե էսօր էլ թագավորը հրամայել ա հայոց հուսումնարանները փակել, պրիստավը եկավ, մեր հուսումնարանն էլ փակեց, էս մարդն ի՞նչ մեղք ունի, ախպե՛ր, հալալ ա, վարժապետի սաղ տարվա ռոճիկը տվեք, թող թողնի-գնա, Աստված նրա հետ»:

Ծերունու խոսքը բոլորի համար օրենք էր: Ռոճիկս վճարեցին և առաջարկեցին գյուղից չհեռանալ և մասնավոր դասեր պարապել: Փորձեցի մասնավոր դասեր պարապել, բայց երբ ոստիկանապետը դա ևս արգելեց, վերջին հրաժեշտս տվի գյուլագարակցիներին, քաղցր և անմոռանալի հուշեր թողնելով՝ բաժանվեցի և գնացի Բելի Կլույ՝ իմ բարերար և քեռի, լուսանկարիչ Միքայել Սմբատյանցի մոտ, համաձայն իր գրության, թե՛ «Շմավո՛ն, ես գիտեմ՝ ձեր դպրոցն էլ են փակել, չգնաս Նախիջևան, արի՛ ինձ մոտ»:

1895 թ. մարտի 1-ին Գյուլագարակից դուրս եկա, գնացի դեպի Բելի Կլույ: Ճանապարհին տեսա ապակու գործարանը և ապա անցա գերմանական գաղթավայրը, որտեղ երկու օր հյուր մնացի, հետո, Խրամ գետն անցնելով, գնացի Բելի Կլույ, քեռուս մոտ:

Բելի Կլույի բնակիչների կեսը ռուս էր, կեսը՝ հայ, իսկ դիրքը՝ լեռնային-անտառապատ, օդն ու ջուրը՝ առողջարար: Դա Թիֆլիսի հայտնի առողջարաններից մեկն էր:

Բելի Կլյուչում քիչ մնացինք և որոշեցինք անցնել Թավ-
րիզ: Ապա գնացինք մինչև Ջուլֆա (Ջուլա): Այստեղ իմա-
ցանք, որ պարսկական սահմանում ավազակային խմբերը
ճանապարհորդներին կողոպտում են, ուստի մեր ծրագիրը
փոխեցինք. գնացինք դեպի Ագուլիս՝ միառժամանակ այդ-
տեղ անցկացնելու համար: Բնակվեցինք Վերին Ագուլիսում
և զբաղվեցինք լուսանկարչությամբ: Ես օգնում էի քեռու:

ԱԳՈՒԼԻՍ

Վերին Ագուլիսի բնակիչների մեծ մասը հայեր են (զո-
կեր): Կան և շատ քիչ թուրքեր, որոնք համարյա բոլորն էլ
ապրում են հայերի միջոցներով: Հայերի թե՛ տան և թե՛
դրսի բոլոր աշխատանքները թուրքերն են կատարում,
որովհետև հայ երիտասարդներն աշխատում են օտարու-
թյան մեջ:

Ագուլիսն ընկած է մի նեղ, ապառաժոտ ձորի մեջ: Չու-
նենալով պարարտ հող՝ բնակիչները հնարավորություն չեն
ունեցել երկրագործությամբ կամ անասնապահությամբ
զբաղվելու, իրենց հույսը դրել են ուսման վրա, հիմնել են
տղայոց (արական) և օրիորդաց (իգական) կանոնավոր միջ-
նակարգ դպրոցներ, որտեղ կրթություն ստանալուց հետո
իրենց բախտը փնտրել են օտարության մեջ: Ոմանք իրենց
ուսումն են շարունակել, ոմանք արհեստ են սովորել, ոմանք
էլ առևտրով են զբաղվել: Այդպես երիտասարդությունը
սկսում է ապրել և աշխատել օտարության մեջ: Իսկ ընտա-
նիքները մնում են Ագուլիսում: Իրենք զբաղվում են շերա-

մապահությամբ: Ագուլիսում կազմակերպված էր սոցիալ-
դեմոկրատական խմբակ, որը ղեկավարում էր գյումրեցի
ժամագործ Հովհաննեսը: Ես ևս մտա այդ խմբակի մեջ:

Ագուլիսում ծանոթացա կոմունիստ Ս. Դավթյանի հետ:
Ընկեր Դավթյանը, Բաքվից գալով, շարունակ զբաղվում
էր գաղտնի ժողովներ անելով: Մի օր ասաց. «Շմավո՛ն, ես
մտադիր եմ Օրդուբադից մինչև Մեղրի սահմանային զորքի
մեջ մտնել և աշխատել: Արդյոք հնարավոր կլինի՞, թե՞ ոչ»:
Ես պատասխանեցի. «Շատ հեշտ կարելի է կազմակերպել,
և անվտանգ կլինի, եթե մենք մի քանի ընկերներով ներկա-
յանանք որպես ուխտավորներ և մեծ պատրաստությամբ
գնանք դեպի Մեղրի, Կարճևանի Սբ Հովհաննես ուխտա-
տեղին: Այնպես որ ամեն մի դիրքում կիջնենք, կհանգստա-
նանք, զինվորների հետ կերուխում կունենանք, միաժամա-
նակ ազատ խոսակցություն կվարենք»:

Իմ տված խորհուրդը հավանության արժանացավ: Մի
գեղեցիկ օր, մտերիմ ընկերներով, ջորիներ բարձած, հե-
ծանք և ուղևորվեցինք Մեղրի: Օրդուբադն անցնելուց հե-
տո և հաջորդ դիրքերում հանգստանալով՝ շարունակեցինք
մեր ճանապարհը: Արաքսի ձորում՝ Քյոթան Բիլիքի դիրքե-
րում, զինվորներն այնքան մտերմացան մեզ հետ, որ առա-
ջարկեցին մեզ հետևել իրենց՝ ստորերկրյա անցքերը ցույց
տալու համար: Նախօրոք մոմեր ու շամոլներ²⁵ պատրաս-
տելով՝ բարձրացանք դիմացի սարը և, մի նեղ դռնակից սո-
ղալով, մտանք ներս, և մեր առջև բացվեց մի անհո՛ւն տա-
րածություն. սարեր, ձորեր, վերևից ջուրն էր կաթկթում,
իսկ ներքևում ստալակտիտների և ստալագմիտների մի

²⁵ Շամոլ – ջահիկ:

աշխարհ էր բացվում: Մոտ 1 կիլոմետր ճանապարհ անցնելուց հետո մենք երկյուղ ունեինք, որ չենք կարող այլևս ելք գտնել: Վերջապես դուրս եկանք և մեր ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Մեղրի: Ամեն դիրքում հանգստանում ու խոսում էինք զինվորների հետ: Ագուլիս վերադարձանք նույն ճանապարհով, բայց՝ առանց դժվարությունների: Ընկեր Դավթյանը չգիտեր՝ ինչպես շնորհակալ լինե՞ր այդպիսի հրաշալի ճանապարհորդության համար, ինչպիսին նա իր կյանքում չէր տեսել:

Ագուլիսն ունեցել է փառավոր անցյալ: Այն համարվել է Գողթն գավառի կենտրոնը, ունեցել է 12 վանք ու եկեղեցի, բազմամարդ ժողովուրդ: Վերջին ժամանակներում Ագուլիսը հռչակված էր «Փոքրիկ Փարիզ» անունով:

Մենք երկար չմնացինք Ագուլիսում:

1897 թ. հոկտեմբեր ամսին Ագուլիսում ես ամուսնացա կալվածատեր Սաշա աղայի խոհարարի դուստր Շուշանիկի հետ, և մենք անմիջապես տեղափոխվեցինք Նորս՝ իմ ծննդավայրը, ծնողներիս մոտ:

1919 թ. Ագուլիսը ենթարկվեց կոտորածի, որի մասին միջանկյալ մի քանի խոսք կասեմ:

1919 թ. ձմռանը Գարեգին Նժդեհը հարձակվեց Զանգեզուրի թուրքական գյուղերի վրա, թուրք երիտասարդության զորքը, չկարողանալով դիմադրել, փախավ, անցավ լեռնաշղթան և լցվեց Օրդուբադ քաղաքը: Թուրքերը հնարավորություն չունեցան ապրելու այնտեղ: Նրանք հարձակվեցին Վերին Ագուլիսի վրա, մտան տներն ու անպաշտպան հայ ընտանիքներին անխնա կոտորեցին ու, նստելով նրանց տեղերը, բնակվեցին Ագուլիսում:

Իմ կնոջ հայրը (Վանքենց Օհանը) աշխատում էր կալվածատեր Սաշա աղայի մոտ՝ որպես խոհարար: Ես արգելեցի նրան կալվածատիրոջ մոտ, վիզ ծռելով՝ աշխատել և միջոցներ տրամադրեցի յուր արհեստով զբաղվելու:

Մոռացա ասել, որ իմ՝ Ագուլիսում եղած ժամանակ, լավ ուսումնասիրելով հայերի կյանքը, որպես «զոկերի», տեսա, որ նոցա իգական սեռը ունեցել է բոլորովին այլ տարագ: Այդ հագուստը վերանալու վրա էր, որովհետև հայերի նոր սերունդն այլևս դա բոլորովին չէր գործածում: Ուստի որոշեցի այդ տարագը, որպես հնություն, պահպանել: Ագուլիսում դեռևս ապրում էր հարուստ Գևորգյանների (Սաբակովների) մայրը, որն ուներ զոկի թանկարժեք հագուստ: Խնդրեցի և դա հագցրի իմ նշանած Շուշանիկին ու լուսանկարեցի, մի օրինակն էլ ուղարկեցի Թիֆլիս՝ թանգարան: Ագուլիսից մենք տեղափոխվեցինք Նորս:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՆՈՐՍ

Նորսի օդին ու ջրին ծանոթանալով՝ կինս ասաց. «Շմավո՛ն, այստեղ իսկական շերամապահության երկիր է, ինչո՞ւ շերամապահությամբ չեն զբաղվում»: Եվ ինքն էլ, որպես մասնագետ, որոշեց շերամապահությունը զարգացնել Նորսում: Գյուղացիները զարմանում էին. «Էսքան որդ որտեղի՞ց են բերել-լցրել էստեղ, և մի՞թե էս որդերին էլ փող կտան»: Երևանի թեմական առաջնորդ Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը զարմացել էր, որ Նորսում կարելի է հաջողության հասնել շերամապահությամբ: Իսկ գյուղացիներին

զարմանք էր պատճառում գետնից մինչև առաստաղ կոկոններով լցված շերամատունը: Ինչևիցէ, այդ տարի բարձր որակի շատ բերք ստացանք: Գործարանատերը շուկայի գնից 5 ռուբլի ավելի գնահատեց բերքը:

Առաջին տարվա հաջողությունից ոգևորված՝ ես Ագուլիսից բերել տվեցի հինգ գրվանքա²⁶ թթի սերմ և բաժանեցի գյուղացիներին, ասելով. «Մի երկու տարուց հետո թթենիները կտնկեք ձորերում և ձեր ամենավատ հողերում»: Որոշ ժամանակ անց գյուղը լցվեց թթենիներով, և գյուղացիք ևս սկսեցին շերամապահությամբ զբաղվել: Որպես օրինակ՝ ես էլ Շոր Դարանը լցրի թթենիներով:

1897 թ. մինչև 1900 թ. Նորսում եղա անվանական ուսուցիչ: Դպրոցական աշխատանքներից դուրս կատարում էի արտադպրոցական աշխատանքներ, ինչպես Նորսում, նույնպես Շահապունիքի մյուս գյուղերում՝ Գյոմուրում, Գժաձորում, Ղարաբաբայում, Արինջում, Բադամլուում և Նորս Մազրայում: Ժողովներ հրավիրելով՝ ես խոսում էի գլխավորապես հողային հարցի շուրջ:

Այդ հողային հարցն այնքան պարզ և հասկանալի էր դարձել ժողովրդին և միաժամանակ այնքան անհավատալի, որ Մահտեսի Սարգսի որդի Անդրեասը մի երկու բաժակ օղի խմելուց հետո դուրս էր գալիս, շրջում գյուղի փողոցներում, պարելով ու ծաղրելով՝ երգում. «Շմավոնը հողերը բաժանեց, Ազատ աղի ձեռքից հողերն առավ, բաժանեց ժողովրդին»: Ազատ աղան Նորսի կալվածատերն էր՝ զանգեզուրցի, Մուլանի դաշտից: Իսկ այդ ծաղրածությունը տեսնելով՝ իմ եղբայր Զաքարը ամաչում էր և ինձ ասում.

²⁶ Գրվանքա – ծանրության հին չափ, որը հավասար է 409 գրամի:

«Հերի՛ք է, ժողովներ մի՛ արա, դո՛ւրս արի ու տես՝ Անդրեասը ո՛նց է ծաղրում»: Ասում էի. «Եղբայր Զաքա՛ր, դու որ աշնանը սերմ ես ցանում, մի՞թե բոլորն էլ անարատ կանաչում են, չէ՞ որ քո ցանած սերմի մի մասը ուտում են ագռավներն ու մրջյունները. անցնում է ձմեռը, գալիս է գարունը, հասնում է ամառը, և դու մյուս մասից առատ բերք ես վերցնում և ուրախանում: Ես էլ այժմ սերմ եմ ցանում. կանցնի ձմեռը, կգա գարունը, կհասնենք ամռանը և այսօրվա ցանած սերմից առատ բերք կստանանք: Այն ժամանակ Անդրեասը կամ Անդրեասի զավակներն ուրախացած կերգեն ու պարելով կասեն. «Կեցցե՛ ժողովրդի միացյալ ուժը, որ կործանեց ցարիզմը և ոչնչացրեց խաներին ու բեկերին ու հողը տվեց հողագործին»: Ուրեմն չպետք է հուսահատվել, այլ պետք է աշխատել: Ոչ դո՛ւ հուսահատվիր, որ քո ցանած ցորենի հատիկներից ուտում են ագռավներն ու մրջյունները, և ոչ էլ ե՛ս կհուսահատվեմ, որ Անդրեասն այսօր պարելով երգում ու ծաղրում է իմ դասախոսությունները»:

ՅՂԱ (ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌ)

1900 թ. սեպտեմբերին Գողթն գավառի Յղնա գյուղից հրավեր եմ ստանում՝ աշխատելու որպես հայոց լեզվի դասատու: 1895 թ. Յղնայի հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցն էլ փակելուց հետո վերաբացել էին ռուսական դպրոց, որտեղ հայոց լեզուն բոլորովին չէր ավանդվում, երեխաները զուրկ էին մնում հայոց լեզվից, տանն էլ զո-

կերեն էին խոսում: Ուստի ժողովուրդը դիմել էր Երևանի դպրոցների վերատեսչին և թույլտվություն էր ստացել իր հաշվին հայոց լեզվի ուսուցիչ ունենալու:

1900 թ. սեպտեմբերին ես գնացի Ցոնա: Դպրոցն արդեն բացված էր, պարապմունքները ընթանում էին: Գյուղն ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց. բոլորովին նման չէր այն գյուղերին, որտեղ ես եղել էի (Նորս, Խանլուխլար, Գյուլագարակ): Գյուղի ժողովուրդը բարեկիրթ էր, տները՝ երկու-երեք հարկանի: Գյուղն ուներ մետաքսի գործարաններ՝ ինչպես իին, այնպես էլ նոր մեքենաներով: Գործարաններում աշխատողները համարյա բոլորն էլ թուրքեր էին՝ ստուպիցիներ (Ստուպին էլ գտնվում էր նույն ձորում, Ցոնայից 2 կիլոմետր հեռու): Պատրաստված մետաքսի թելերը արտահանում էին, իսկ 2-րդ, 3-րդ տեսակներից գործում էին լավ մետաքսե ջեջիմներ: Ցոնայի աշխատավորների մեծ մասը աշխատում էր այլ երկրներում, օտարության մեջ և զանազան ասպարեզներում: Գյուղում մնում էին աշխատունակ ծերերն ու երեխաները, որոնք թուրք ծառաների հետ զբաղվում էին գլխավորապես շերամապահությամբ, ունեին մասնավոր այգիներ, պարտեզներ:

Տեղում ապրող ժողովրդի ապրուստի գլխավոր աղբյուրն էր օտարությունից ստացված փողը, որով նաև վարձատրում էին իրենց թուրք ծառաներին:

Գյուղն ընկած է ընդարձակ ձորի մեջ, որը լեցուն է ընկուզենիներով:

Ցոնան նշանավոր էր իր հնադարյան ու հոյակերտ շրջապակապ եկեղեցիով: Մշտապես ուներ և այժմ էլ ունի երկդասյա երկսեռ դպրոց, որի պահպանության համար

ցղնեցիները ոչինչ չէին խնայում: Պետք է ասել, որ դպրոցը համարյա միշտ ունեցել է 3-5 ուսուցիչ և 100-ից ավելի աշակերտ: Այստեղ, իբրև բացառություն, աշակերտների ուսման վարձը որոշում էր մանկավարժական խորհուրդը՝ ըստ ծնողների կարողության: Նախ վճարումների ցուցակից դուրս էին հանում մի դասարան՝ անվճար պարապելու համար: Ապա կազմվում էր ցուցակ, որտեղ նշվում էր յուրաքանչյուր աշակերտի համար տարեկան վարձը (4 ռուբլուց մինչև 100 ռուբլի՝ ըստ ծնողների կարողության), և ցուցակը փակցնում էին շուկայի պատին: Ծնողները դա կարդում էին և, առանց ուշացման, գումարը մուծում դպրոցի դրամարկղ: Ինչ վերաբերում է ցուցակից հանված չքավոր երեխաներին (տասանորդներին), ապա մանկավարժական խորհուրդը հարուստներին նշանակում էր նրանց որդեգրող և ուսման վարձ ստանում:

Միջակ տնտեսության տեր Սաղաթել Սաղաթելյանը, սաստիկ հուզված, մտնում է ուսուցչանոց և բողոքում է ու պատիվ պահանջում մանկավարժական խորհրդից՝ ասելով. «Մի՞թե ես Չոլախյաններից պակաս եմ, որ նրանց գրել եք 80 ռուբլի, իսկ ինձ՝ 50 ռուբլի. դա մեծ անպատվություն է ինձ համար, խնդրեմ՝ Ձեր սխալը ուղղեք»:

Ցոնայում պետական հարկը ևս բաժանվում էր ըստ կարողության, աշխատող շնչերի վրա:

Գողթն գավառում, ընդհանրապես, դպրոցն է, որ տալիս է կրթություն, որի շնորհիվ հայերը կարողանում են իրենց գիտությունը, արհեստը, առևտուրը զարգացնել օտարության մեջ:

1903 թ. ամառային ամիսներին Յղնայից գնացի Թիֆլիս: Թիֆլիսում բացվել էին գյուղատնտեսական դասընթացներ շերամապահության, մեղվաբուծության և այգեգործության գծով: Ես ընդգրկվեցի այդ դասընթացներում, բայց քանի որ նյութական միջոցներս սուղ էին, որոշեցի ազատ ժամերիս մասնավոր դասեր տալ: Ուստի մի հայտարարություն գրեցի ու մտա «Մշակ» թերթի խմբագրատուն՝ խնդրելով դա տպագրել: Խմբագիր պարոն Քալանթարը կարդաց հայտարարությունը և ասաց. «Իզուր մի՛ ծանրաբեռնիր քեզ: Ամբողջապես զբաղվիր քո ընտրած մասնագիտությամբ: Իսկ ապրուստիդ մասին մե՛նք կհոգանք»: Ես համառեցի և հայտարարությունս տպագրել տվեցի: Վերցրի միայն հինգ աշակերտի, որոնցից ստանում էի 125 ռուբլի: Դա ինձ բավարարում էր լիովի: Դասընթացներն ավարտելուց հետո «Մուրճ» թերթի խմբագիր ցղնեցի Լևոն Սարգսյանը, ռոճիկս ավելացնելով, պարտավորեցրեց ինձ կրկին գնալ Յղնա և ժողովրդին նորույթներ սովորեցնել:

Սեպտեմբերին կրկին վերադարձա Յղնա՝ իմ դպրոցական աշխատանքին: Բայց աշխատանքից դուրս զբաղվում էի նաև շերամապահությամբ: Յղնեցիները շերամապահությամբ զբաղվում էին փակ բնակարաններում: Կողմնակի անձանց մուտքը խստիվ արգելվում էր, որպեսզի աչքով չտան: Դպրոցական աշխատանքներից դուրս, գարնանը շերամատուն բացեցի, որտեղ, հակառակ ժողովրդի մտածելակերպին, դասախոսում էի բազմամարդ լսարանի համար:

Նույն տարում վարակիչ հիվանդություններից մեծապես տուժեց Յղնայի շերամապահությունը: Չնայած իմ շերամա-

տան բազմամարդ հաճախումներին, վարակը նրա կողքով անցավ՝ շնորհիվ իմ ձեռք առած ախտականիսիչ միջոցների: Թիֆլիսից եկած մասնագետ շերամապահը զարմացել էր այդ երևույթից:

Յղնայում, շերամապահության մասին հաճախորդների հետ խոսելուց բացի, ես հաճախ հրավիրում էի ծնողական ժողովներ և խոսում ժամանակի անցուդարձի մասին: Մասնավորապես, խոսում էի մետաքսի գործարանի աշխատակից, իմ հասակակից Մարգար Սարգսյանի հետ, որին միանգամայն անհավատալի էր թվում, որ գյուղացիները բանվոր դասակարգի հետ կարող են տապալել տիրող կարգերը: Նա ծաղրում և ասում էր. «Պարոն Շմավոն, էդ ասածներդ որ կատարվեն, բա մեր արտերը ո՞վ կքաղի»: Ես նրան պատասխանում էի. «Պարոն Մարգար, անհավատալի բան չկա: Տեսնում ես. այս էլ քանի-քանի անգամ մեր դպրոցները փակվեցին, և ժողովուրդը ճնշված տանջվում է: Լավ իմացիր՝ ինչպես երեխան ճնշվելով է ծնվում և ազատ շունչ քաշում, այդպես էլ մարդկությունը ճնշվելով է ձեռք բերում ազատությունը: Երկար չի քաշի. աղքատ գյուղացին և ընչազուրկ բանվորը միասին ձեռք կբերեն իրենց ազատությունը և այլևս գլուխ չեն ծռի խաների ու բեկերի առջև, և այդ ժամանակ դու նրանց հետ միասին արտերը կքաղես»:

Մի օր Մարգար Սարգսյանը խնդրեց ինձ այցելել իրենց գործարան՝ տեսնելու և այնտեղ նորամուծություններ կատարելու համար: Գործարանում նոր ստացված հաստոցներով աշխատում էին ստուպիցի մոտ 1000 թուրք բան-

վորներ: Գնացի գործարան. առաջին հերթին ինձ հարկավոր էր իմանալ ջրի տաքությունը, և երբ ձեռքս դրեցի ջրի մեջ, վարպետը սաստիկ վիրավորվեց՝ ասելով. «Սու մունդառ օլդի»²⁷: Համենայն դեպս, ջուրը սառն էր, և հնարավոր չէր կոկոնն ամբողջովին քաշել, ուստի առաջարկեցի ջուրը տաք պահել, որով հնարավոր լինի կոկոնից թելն ամբողջովին քաշել: Դրանից հետո պահանջեցի հաշվետվություն, հրավիրեցի գործարանի կառավարիչներ Ռուբեն, Հմայակ, Մարգար Սարգսյաններին և վարպետին: Նախ՝ վարպետին բացատրեցի, որ կոկոններից թել քաշելու համար հարկավոր է, որ ջուրը լինի որոշակի ջերմաստիճանի: Այնուհետև առաջարկեցի նրանց մտնել բանվորների դրության մեջ, քանի որ վերջիններս ամբողջ օրը աշխատում են խոնավության ու ջրի գոլորշու մեջ և հիվանդի տեսք ունեն: Իրենք, ստանալով չնչին ռոճիկ՝ 5, 10 կամ 25 ռուբլի, չունեին ապրելու հնարավորություն և գտնվում էին աղքատության մեջ: Ուստի, գործադուլից խուսափելու համար, բանվորների հետ փոխադարձ համաձայնությամբ, պետք է ավելացվեն ռոճիկները, հաշվի առնելով, թե մեկ վարպետ-բանվորն օրական որքա՞ն եկամուտ է բերում գործարանատիրոջը և ո՞ր տոկոսն է ստանում: Պարզվեց, որ բանվորները ստանում են շատ ավելի ցածր, ուստի մեր փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվեց ավագ վարպետներին տալ ամսական 50 ռուբլի՝ 25 ռուբլու փոխարեն, վարպետներին՝ 30 ռուբլի՝ 15 ռուբլու փոխարեն, իսկ երեխաներին՝ 10 ռուբլի՝ 5 ռուբլու փոխարեն: Այս որոշումը կանխարգելեց բանվորական գոր-

²⁷ Զուրը կեղտոտվեց (թուրք.):

ծադուլները: Սակայն այդ ամենը ինձ վրա էժան չնստեց: Ցղնան դաշնակցականների գյուղ էր. նրանք ինձ նկատեցին, մի քանի փորձեր արեցին, որ ինձ պատժեն, բայց այդ փորձերն անհաջող անցան: Ուստի, Ա-ի գլխավորությամբ, որոշեցին ահաբեկել ինձ: Ես անմիջապես դիմեցի Բաքու, սոցիալ-դեմոկրատներին, որտեղից ինձ մոտ եկան երկու պաշտպան, որոնց ներկայությունն ազդեց նրանց վրա: Իմ դիրքն ու ազդեցությունը ամրացան: Շատ չանցած՝ Բաքվից եկավ հայտնի սոցիալ-դեմոկրատ Փարամազը, հրավիրեց ժողով, ուր ներկա էին մեծ թվով դաշնակցականներ, ինչպես նաև՝ Գողթն գավառի դաշնակցության պատասխանատու ներկայացուցիչ Ա-ն: Փարամազը ունեցավ ազդեցիկ ելույթ: Իր ելույթից հետո ժողովականները հեռացան՝ բավարարված:

Ցղնայում ես շատ համախոհներ չունեի՝ բացի Հայրումյանից, թիֆլիսեցի բանվոր Դավթից և Հովհաննեսից: Այդ ժողովից հետո ես շատ կողմնակիցներ ունեցա ոչ միայն հայերից, այլև՝ թուրքերից, ինչպես ստուպիցի Հաջի Շաֆին էր, որը, որպես թուրքերի հոգևոր պետ, ողջ Գողթն գավառում ազդեցիկ մեկն էր: Իրեն ես աշխատում էի ներգրավել 1905 թ. հեղափոխության նախապատրաստական աշխատանքներին: Թեև մենք հաճախ հանդիպում և զրուցում էինք, բայց և այնպես ես չէի վստահում նրան, և մեր նպատակի մասին նա ոչինչ չգիտեր: Ավելի հարմար գտա նախ Հաջի Շաֆին ծանոթացնել աշխարհի անցուդարձին և ապա միայն բուն նյութին: Այդ նպատակով դիմեցի Բաքու, սոցիալ-դեմոկրատական կենտրոն և խնդրեցի Հա-

ջի Շաֆիի անունով թուրքերեն հեղափոխական թռուցիկներ ուղարկել, որոնցով Հաջի Շաֆին կարող էր ընդհանուր դրությանը լավ ծանոթանալ: Այդ դեպքում միայն կարող էի վստահել նրան:

Հաջի Շաֆին հասակն առած, կրթված, առակախոս, շատ հետաքրքրական մարդ էր: Ապրելով մեր հարևան Ստուպի գյուղում՝ հաճախ հանդիպում էր մեզ հետ և ցանկություն էր հայտնում, որ միմյանց հետ խոսենք, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Բաքվից ստացավ յուր հասցեով թուրքերեն հեղափոխական թռուցիկներ, որոնց շնորհիվ բավական առաջադիմեց: Ես էլ իմ հերթին սկսեցի ավելի վստահել նրան: Մեր առօրյա խոսակցության նյութն էին միևնույն հողի վրա ապրող, նույն օդուքով սնվող, միևնույն լծի տակ տանջվող թուրք ու հայ ժողովուրդների ծանր դրության բարելավումը, նրանց մարդկային իրավունքների պաշտպանությունը, ցարիզմի, խաների ու բեկերի բռնակալությունից ազատումը: Վերջապես աշխատում էինք, որ նրանք ճանաչեն միմյանց, թիկունք թիկունքի տված՝ միանան իրար և մի ընդհանուր ուժով պայքարեն իրենց սպառնացող և ճնշող իրավակարգի դեմ:

Եվ ահա Հաջի Շաֆին, լցված մարդասիրական զգացումներով, եղավ հայ և թուրք ժողովուրդների շահերի պաշտպան, որոնց համերաշխությանն ուղղված աշխատանքները Գողթն գավառում կոտեսենք ժամանակին: Իսկ այժմ տեսնենք՝ ինչպես են սկսվում ազգամիջյան դավերը 1905 թ. Նախիջևանում:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ.

1905 թ.

Նախիջևանի գավառում հազարամյակներ շարունակ ապրել և ապրում են հայեր, հետագայում էլ՝ թուրքեր: Իհարկե, մինչև խորհրդայնացումը, հողն ամբողջովին գտնվել է խաների ու բեկերի ձեռքին, իսկ ռամիկ ժողովուրդը՝ հայ և թուրք, մնացել են հողազուրկ և վերին աստիճանի չքավոր ու խավար:

1870-1880-ական թթ-ից ես ականատեսն եմ եղել այն իրողությանը, երբ հայը և թուրքը ապրում էին հաշտ ու համերաշխ: Իրենք գնում էին միմյանց տուն, ապրում միմյանց ուրախությամբ ու տխրությամբ, օգնում միմյանց թե՛ գործով և թե՛ խոսքով: Իրենք այն աստիճան մտերիմ էին, որ, հավատը մի կողմ թողած, միմյանց երեխաների կնունքին հրավիրում էին իրար՝ որպես քավորի ու քիրվայի, և մտերմացած ապրում էին՝ պաշտպանելով միմյանց: Ժողովրդին կեղեքող տարրերը, երբեմն-երբեմն խռովություն գցելով անմեղ ժողովրդի մեջ, կռվեցնում էին նրանց, անմեղ արյուն թափել տալիս:

1905 թ. մայիսի սկզբին Նախիջևանի գավառապետ Էնգելն ու Նախիջևանցի Իսմայիլ խանը գաղտնի որոշում են հայկական կոտորած անել: Դրա համար հրահրեցին սպանություններ գավառի տարբեր մասերում: Նախիջևանի Հայոց առաջնորդական փոխանորդ միամիտ Թովմա վարդապետը, որ Նախիջևանի գավառի պատասխանատու անձն էր, ժողով է կազմում, հրավիրում քաղաքի հարուստ վաճառականներին, գիտակից անձանց և ասում. «Ինչպես արդեն

երևում է, թուրքերը մտադիր են հայկական կոտորած անելու: Նրանց բազմության առաջ մենք անկարող կլինենք դիմադրություն ցույց տալ, մանավանդ որ ռազմամթերք էլ չունենք: Եկե՛ք, գավառապետի հետ թափոր կազմած, գնանք Իսմայիլ խանի մոտ (որի խոսքը թուրքերի համար օրենք է) և խնդրենք խանին, որ թուրքերի հարձակման առաջն առնի և թողնի, որ մենք խաղաղ ու համերաշխ ապրենք»:

Նախիջևանի հայերը անմիջապես հրավիրում են գավառապետին, և մոտ 50 հոգի առողջ-փառք դուրս են գալիս՝ թափոր կազմած, անցնում են հայկական, թուրքական շուկաներով (որոնք արդեն փակ էին) և հասնում են Իսմայիլ խանի ամարաթը²⁸: Խանը ներս է ընդունում նրանց, լսում Թովմա վարդապետի և հայ վաճառականների խնդիրքն ու ասում. «Ո՛հ, այդպիսի բան չի կարող կատարվել, գնացե՛ք, զավակներս, ձեր խանութները բա՛ց արեք և ձեր գործով զբաղվեք: Վաղը ոչ մի խանութ թող փակ չլինի»:

Գավառապետը միջամտելով շարունակում է. «Ես թույլ չեմ տա, որ մի մարդ շարժվի, քաղաքի կարգն ու խաղաղությունը խանգարի, տեղական զորամասին կհրամայեմ բոլորին կոտորել»: Հայերը, բավարարված, ուրախ սրտով վերադառնում են, իրենց խանութները բացում են և սկսում առևտուրը: Մինչդեռ Նախիջևանի խաները, գլխավորությամբ Զաֆարկուլի խանի, նպատակ ունեին, հայերին կոտորելով, Նախիջևանում հաստատելու ազատ խանություն: Դրան նպաստեցին նաև սկսված հեղափոխությունը ճնշելու համար ցարիզմի սարքած ազգամիջյան դավերը: Ահա այդ հանգամանքը ստիպեց խաներին օգտագործելու առիթը: Ուստի,

²⁸ ապարանք – խմբ.:

հենց մայիս ամսվա սկզբից «հարկավոր էր» վճռական քայլ անել, հայերի վրա հարձակվել, կողոպտել և կոտորել նրանց:

Այդ գազանային միտքն իրագործելու համար գավառի զանազան գյուղերից առևտրի գործով քաղաք եկած թուրք կռվող ուժերին հավաքագրեցին և պահեցին փակի տակ: Ստուպիցի մաքսանենգ կույր Մաշադին ևս Նախիջևանում բռնված և փականքի տակ էր պահված, բայց մի կերպ ազատվում, փախչում գալիս է Ստուպի թուրքական գյուղը: Երբ ես մայիսի սկզբին ձիեր էի վարձում, որպեսզի ընտանիքով Ցղնայից տեղափոխվենք Նախիջևան, այնտեղից՝ Նորս, կանչեցի Մաշադիին, որը խորհուրդ տվեց տեղից չշարժվելու, ասելով. «Այս օրերին Նախիջևանը խառնակության մեջ կլինի, և հայերին կկոտորեն: Մի՛ գնա, սպասի՛ր, շուտով լուր կլսես: Եթե այժմ գնանք, ապա խառնակության մեջ կընկնենք: Այդ դեպքում կասկած չկա, որ առաջ ե՛ս կսպանվեմ, որ հետո ձե՛զ կոտորեն»:

Ես, լսելով վստահելի ընկերոջ խոսքը, մեր՝ Նորս գնալը հետաձգեցի:

Իսկապես, մայիսի 8-ին ցղնեցի Սարգսյան Ռուբենը (Նախիջևանցի Ադամովի փեսան) հեռագիր ստացավ: Հեռագրում ասվում էր. «Ադամովին խանութի մեջ այրեցին»: Իմացանք, որ Նախիջևանում սկսված է հայկական կոտորածը: Գաղտնի իմացանք նաև, որ Զաֆար ասված խուլիգանը (նա այս բառով «պարզևատրվեց» Ժողովրդի կողմից) 300 զինվոր ստացավ իր խնամի՝ Մակուի խանից:

1905 թ. մայիսի 8-ին Զաֆարկուլի խանը թաքստոցից դուրս հանեց տեղի թաքնված զինված ուժերը և հայկական կոտորածի հրաման արձակեց՝ միաժամանակ քաղա-

քի բոլոր մասերում: Շուկայի հայկական մասը կողոպուտի և հրդեհի մատնվեց: Այստեղ, հենց իրենց խանութների մեջ հանկարծակիի գալով, այրվեցին Նախիջևանի անվանի վաճառականներ Ադամյան Կարապետը, Խալաթյան Հովհաննեսը և այլք, ընդհանուր 52 հոգի: Շատերն իրենց գլուխն ազատելու համար թողեցին ամեն ինչ ու փախան:

Նախիջևանի կոտորածի լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց գավառի բոլոր կողմերում: Հարևանությամբ ապրող հայ և թուրք ժողովրդի հարաբերությունները լարվեցին, ճանապարհները փակվեցին, երթևեկությունը դադարեց: Ամենուրեք հարձակումներ էին հայկական գյուղերի վրա, կոտորած ու կողոպուտ:

Հայերը, հազիվ ամրացած իրենց դիրքերում, ինքնապաշտպանության էին անցել և, անկարող լինելով իրենցից տասնապատիկ ավելի մեծ ուժերին դիմադրելու (թուրքերին օգնում էին նաև կազակները), կա՛մ փախչում էին, կա՛մ, անձնատուր լինելով, ընդունում Մուհամեդի կրոնը և այդպիսով իրենց կյանքը փրկում:

Նման դեպքերը տեղի ունեցան ոչ միայն անհատական, այլև՝ համայնքային մակարդակով, ինչպես եղավ, օրինակ, Շահապունիքում գտնվող Բադամլու (Մեծոփ) գյուղում:

Բադամլու գյուղի բնակչությունը խառնազգի էր: Բադամլուն անցյալում հայտնի էր իր Սուրբ Նշան հռչակավոր վանքի միաբանությամբ, որտեղից դուրս են եկել նշանավոր գրողներ ու հայտնի քարոզիչներ: Այդ ազգամիջյան կռիվների ժամանակ Բադամլուի հայերը մոռացան իրենց անցյալը, մոռացան նաև իրենց հայությունը և որոշեցին ընդունել մահմեդական կրոնը, թրքանալ՝ փրկելու համար իրենց

կյանքը: Ուստի, ամբողջ գյուղով՝ մեծ ու փոքր, արու և էգ, իրենց քահանա տեր Թադեոսի գլխավորությամբ մտան մզկիթը և թլպատվեցին, դարձան մահմեդական:

Նախիջևանի դաշտային մասի բոլոր հայկական գյուղերը թալանվեցին ու ոչնչացան՝ բացի Աստապատից, որը պաշտպանեց նեհրամցի գլավա (գյուղապետ) Քյալբալայ Մուխտար Ադիգյոզալովը. իսկ լեռնային մասերում միայն Գողթն գավառն ազատ մնաց, բացառությամբ Ալահի հայկական գյուղի, որը, նույնպես հանկարծակիի գալով, ավերվեց: Երնջակի շրջանից կոտորածի և ավերի մատնվեցին նաև Գյաղը, Նորաշենը և Արագին: Շահապունիքից ազատ մնաց Գյոմուրը:

Ավելորդ չեմ համարում կանգ առնել Շահապունիքի վրա, որտեղ 1905 թ. անսպասելի դեպքեր տեղի ունեցան: Թեև Նորսն իր անառիկ դիրքի և հռչակված անվան շնորհիվ միշտ էլ պաշտպանվել է, բայց 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ նույնպես ավերվեց:

1905 թ. մայիսի 25-ին, Նորսի ավերման ժամանակ ես գտնվում էի Գողթն գավառի Յղնա գյուղում: Մինչ ես, Գողթն գավառի հոգևոր պետ մոլլա Շաֆիի հետ զբաղված էի Գողթնում հայերի և թուրքերի միջև հաշտություն հաստատելով, Ագուլիսում պատահեցի նորսեցի իմ քավոր Ամիրենց Միքայելին: Նա մանրամասն պատմեց Շահապունիքում հայկական գյուղերի՝ մասնավորապես իմ ծննդավայր Նորսի, ավերման մասին, որտեղից ինքը փախել էր սարուձորով ու մի կերպ եկել, հասել էր Ագուլիս:

ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔԻ ՎԻՃԱԿԸ 1905 ԹՎԱԿԱՆԻՆ: ՆՈՐՍԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

Շահապունիքը գտնվում էր Նախիջևանի գետի վերին հոսանքում, Կզլբողազից մինչև Սիսիանի սահմանը:

1905 թ. Շահապունիքում կային 23 թուրքական գյուղեր՝ Շահբուզը, Քյուլուսը, Կեչիլուն, Մահմուդավանը, Մազրայի կեսը, Չայլաբուզը, Քոլանին, Քյուքին, Բադամլուի կեսը, Կարաբոյան, Գյարմաչաթաղը, Լլգբերթը, Վերին Բզկովը, Յաժի Բզկովը, Վերին Կշլաղը, Յաժի Կշլաղը, Վերին Ռամիշին, Յաժի Ռամիշին, Ջոնելը, Ջառնաբուն, Սալասուզը, Մարալիքը, Ազիզբեկովը (Քյառտաշ):

1905 թ. կային նաև 7 հայկական գյուղեր՝ Բադամլուն (Օծոպ), Արինջը, Ղարաբաբան, Նորսը, Նորս Մազրան, Գժածորը և Գյոմուրը:

Այդ շրջանի ամենից բազմամարդ և կենտրոնական գյուղը Նորսն էր, որտեղ կար 175 տուն, և բնակվում էր 1200 շունչ:

Նորսը հնում ունեցել է 700 տուն բնակիչ: Նրա սահմաններին կային խաչարձաններ, որոնցից մեկը դրված էր Պուպուքարի ստորոտին, մյուսը՝ Շոր Դարայի մյուս կողմում՝ դեպի Կուզե տանող ճանապարհին, երրորդը՝ Զիարաթում, չորրորդը՝ Գյունեյում: Իսկ որպես հնություն՝ վկայում են Սուրբ Երրորդություն եկեղեցին, գերեզմանատները և վանքը:

Վանքը գտնվում էր գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում և կոչվում է Սուրբ Աբրահամի վանք: Դռան վերևում արձանագրված է. «.... ամի 1251 թվ. Զյանուն Աստուծոյ ես, Լիանոս, շինեցի սուրբ խորանս...., և տուի զիմ ամեն հայրենի հողերս և ջրաղացս»:

Նորսն իր անառիկ դիրքով և անվախ երիտասարդներով առաջին տեղն էր բռնում: Գյուղի երկու կողմից, խոր-խոր ձորերի միջով հոսում էին Շոր Դարայի և Սալարխի գետերը, որոնք, գյուղի տակ գրկախառնվելով, գյուղը պահում էին իրենց թիկունքի բարձրության վրա, իսկ վերևի կողմից չիմանի տափարակ սարահարթն էր տարածված՝ աջ կողմում ունենալով Պուպուքարը և նրա ճակատին՝ Աղավերդի անմատչելի բնական դիրքերը: Ահա այս անառիկ դիրքերը և երիտասարդության քաջ համբավն այնպես էին հոչակված, որ ժամանակի հայտնի ավագակներ Նաբին, Հաբիլը, Ջամալը, Մոթուզը և այլք, 40-50 հոգուց բաղկացած զինված ավագակային խմբերով Նախիջևանի գավառի համարյա բոլոր գյուղերի վրա հարձակվում և կողոպտում էին, իսկ Նորսի վրա՝ երբեք:

1905 թ. մայիսի 20-ի չարաբաստիկ օրը Շահապունիքի Կեչիլու, Քյուլուս, Շահբուզ, Մահմուդավա, Քոլանի, Քյուքի և այլ թուրքական գյուղերի բնակիչները՝ ղեկավարությամբ քյուլուսցի տանուտեր Կարա Բեյի, օգնական ունենալով բանտից դուրս եկած ավագակներ Հեյդարին, Թեմուրին և Յունուսին, հարձակվում են Նորսի վրա: Սակայն նրանք գյուղին չեն կարողանում մոտենալ և դիրք են բռնում Կաքավ աղբյուրի գլխից մինչև Կոռվ աղբյուրը: Դուռ կոչված այդ ամբողջ բարձրությունը լցված էր խաժամուժ ամբոխով, որը հրացաններով կրակում էր գյուղի վրա, որ վախեցնի նորսեցիներին և հեռացնի նրանց գյուղից՝ թալանելու նպատակով: Նորսեցիք էլ, իրենց անառիկ դիրքերը մտած, իրենց ունեցած մի քանի հրացաններով, երբեմն-երբեմն պատասխանում էին:

Մի քանի օր այսպես նորսեցիք պահում էին իրենց դիրքերը: Բայց ի վերջո, ոչ մի կողմից օգնության հույս չունենալով, տեսնելով թշնամու բազմաքանակ լինելը, երկյուղի մեջ են ընկնում, սկսում են արժեքավոր իրերը, կանանց ոսկյա և արծաթյա զարդարանքը տեղավորել սնդուկներում կամ մաֆրաշներում²⁹ ու տանում, եկեղեցու վերնահարկի խորաններում ու գաղտնի պահարաններում պահում՝ որպես ապահով վայր:

Նորսից 2 վերստ հեռու գտնվող մերձակա Մահմուդավա գյուղի գյուղացի Քյալբալայ Ալ Աբասը մի բարի և հայասեր թուրք էր: Իր հավատակիցների արած ոտնձգությունները դատապարտում էր, ուստի ոչ մի կապ չունեի կողոպտիչ խուժանի հետ և, նրան թշնամի համարելով, մի քանի անգամ գալիս է Նորս, դիմում ծերունի և բանիմաց մարդկանց, հորդորում նրանց, սիրտ տալիս, թե Նորսի բարձրավանդակի վրա հավաքված թուրք խուժանը չի համարձակվի Նորս մտնել, և, եթե մեկ կամ երկու օր էլ իրենք դիմանան և երբեմն էլ հրացանով կրակեն, թուրքերը կթողնեն ու կհեռանան: Նա կրկնում էր. «Զգուշացե՛ք. չլինի թե մտածեք գյուղից փախչելու մասին և եթե փախչեք, այն ժամանակ վա՛յ կլինի թե՛ ձեզ և թե՛ ձեր ապրանքներին: Կզրկվեք ձեր ունեցվածքից, կկոտորվեք, և փրկվողներն էլ կմնան խեղճ ու ողորմելի»: Քյալբալայ Ալ Աբասն ինքն էլ մտադիր էր ընտանիքով տեղափոխվելու Նորս, իբրև ավելի ապահով տեղ, առժամանակ բնակվել հայերի մեջ, մինչև որ այդ

²⁹ Մաֆրաշ – կարպետից կամ այլ պինդ կտորից կարված, վերևի կողմից բաց քառանկյուն պարկ, որի մեջ դարսում էին փափուկ իրերը:

կայծն անցնի, և հայ-թուրքական հարաբերությունները լավանան: Թուրք ջանքեզարների խիստ պահանջները չկատարելու պատճառով թուրքերը նրան ատում էին:

Այստեսակ ժամանակներում Նորսի գյուղացիք էլ իրենց միջից ընտրում են մի լիազորի՝ Հարություն Մարգարյանին, որը երկար տարիներ Նախիջևանի Ջաֆարկուլի խանի հովիվն էր, իր օրերն անց էր կացրել Կեչիլու և Քյուլուս թուրքական գյուղերի դաշտերում և լավ ծանոթ էր թե՛ հիշյալ գյուղերի վիճակին, թե՛ գյուղացիներին: Նորսեցիներն ուղարկեցին նրան՝ Նորս գյուղի Դուզ բարձրավանդակի վրա կուտակված թուրքերի մեջ հաշտության մասին խոսելու, որ սրանք թողնեն-հեռանան և պատճառ չդառնան անմիտ ընդհարումների:

Պատգամավոր³⁰ հովիվ Հարություն Մարգարյանը մի քանի անգամ գնում-գալիս է թուրքերի մեջ: Չար սատանան մտել էր նրա սիրտը, և, հավատալով թուրքերի կեղծ ու շողորթոթող խոսքերին, հարազատ հայ եղբայրներին մատնելու էր ու տալու էր թուրքերի ձեռքը: Իսկ թուրքերը խոստացել էին, որ իբր նրան լավ բաժին կհասնի թալանից, եթե միանա իրենց և մի հնարքով փախցնել տա Նորսի գյուղացիներին, Հարությունն էլ, իհարկե, կընդունի Մահմեդի կրոնը, փառքուպատվով կբնակվի իրենց Կեչիլու գյուղում՝ ապահով ու հանգիստ: Անգրագետ հովիվ Հարությունը, առանց փոքր-ինչ մտածելու, կարծում է, թե հենց այդ է որ կա. հայերի վերջը եկել է, համաձայնում է թուրք խորհրդատուների հետ և ասում. «Դուք այսքան ժամանակ հազարավոր մարդկանցով շրջապատեցիք Նորսը և չկարողացաք

³⁰ այստեղ և այսուհետ՝ հասկանալ «պատվիրակ» – խմբ.:

գրավել ու չեք էլ կարող երբեք, իսկ ես տասնհինգ հոգով Նորսը կգրավեմ ու կհանձնեմ ձեզ»: Արդարև, Նորսը 15 հոգով գրավեց ու հանձնեց թուրքերին:

1905 թ. մայիսի 25-ի դժբախտ օրը, առավոտյան վաղ, երբ դեռ մութն ու լույսը կռվում էին իրար դեմ, երբ անզգույշ նորսեցիք էլ, քաղցր քուն մտած, երազների մեջ էին, Հարությունը, թուրքերից մի խումբ մարդկանց, գլխավորությամբ բանտից դուրս եկած ավազակներ կեչիլցի Թեմուր Ալմամեդովի, Յունուսի և քյուլուսցի Հեյդարի, բերում է գյուղի վերևի կողմը, մերձակա չիմանի աղբյուրի մոտ, կանգնեցնում ծառերի մեջ և պատվիրում է նրանց շարունակ օդի մեջ հրաձգություն անել, իսկ ինքը՝ Հարությունը, անցնում է գյուղի մեծ փողոցով, որը ձգված էր գյուղի երկարությամբ, դռները ծեծելով՝ աղաղակ է բարձրացնում ու կանչում. «Ա՛յ քավոր Խաչատուր, խնամի Մասմ, սանահեր Սարգիս, ձեր տունը քանդվի, ի՞նչ եք մրափել, խոր քուն եք մտել, վե՛ր կացեք, փախե՛ք, ազատե՛ք գլուխներդ, իմ ազի՛զ բարեկամներ, իմ ազի՛զ եղբայրներ, իմ սրտակի՛ց եղբայրներ, շո՛ւտ-շո՛ւտ վե՛ր կացեք, փախե՛ք, ազատվե՛ք»:

Ահա այսպես, գյուղի մի փողոցից մյուսն անցնելով, գլխին է տալիս, ծնկները ծեծում և ասում. «Փախե՛ք, Թեմուր խանը Մակուի շուրժ 5000 ձիավորներով մտել է գյուղը, բոլորիդ էլ սրի կանցկացնի-կկոտորի, շո՛ւտ, շտապե՛ք, փախե՛ք»:

Վայնասունն ընկնում է գյուղը: Քնաթաթախ վեր են կենում, մայրը մանկանը մոռացած, հազիվ հագուստները կիսահագած, կարողանում են տներից դուրս փախչել՝ ոչինչ չվերցնելով իրենց հետ:

Ծառերի տակ դարան մտած թուրքերը, տեսնելով հայերի փախուստը, կամաց-կամաց մտնում են գյուղը և ազդանշան տալիս Դուզ կոչված բարձրավանդակում սպասող թուրք խուժանին:

Նորսի գյուղացիք, քնաթաթախ, լացուկոծով, երեխաների ձեռքից բռնած՝ քարշ տալով, հեռանում են գյուղից:

Հանկարծակիի եկած, սարսափահար նորսեցիք, թուրքական տպավորության տակ, հավատալով իրենց հարազատ և հավատարիմ ճանաչված հովիվ Հարությունին, իրենց կյանքն ազատելու համար շտապում են գյուղից փախչել դեպի գյուղի դիմաց գտնվող Նորս Մազրա, Գյունեյ կոչված հանդերը: Այստեղից շատերն անցան դեպի Գժաճոր, Գյոմուր, իսկ մի մասը նստեց հանգստանալու՝ սպասելով լուսաբացին, և ականատես լինելու գյուղի վերջնական անկմանը: Գյունեյից նորսեցիկների անհանգիստ աչքերը փնտրում էին գյուղի վրա հարձակվող ավերիչ ուժերին, որոնք անընդհատ կրակում էին, բայց գիշերային մթությունը թույլ չէր տալիս նրանց տեսնել:

Մինչ գիշերային մթության դեմ պայքարում էր առավոտյան արշալույսը, Նորսի շուրջ 1200 բնակիչները, մերկ ու անօգնական, դուրս էին թափվել բնության գիրկը. փախչողների վայնասունը, երեխաների ու կանանց լացուշիվանը սարերն էին դղրդացնում: Իսկ երբ լուսաբացին նրանք տեսնում են, որ դարեր շարունակ թե՛ իրենց և թե՛ իրենց պապերի արյուն-քրտինքով վաստակած, տուն դրած ունեցվածքը հափշտակվել ու ոչնչացվել է մի խումբ զինված մարդկանց ձեռքով, նոր են միայն հասկանում, որ իրենք

խաբված են: Հասկանալով, որ ուշ է այլևս, և իրենք ոչինչ անել չեն կարող, հուսահատված, գաղթականության ցուպը ձեռքն առած, դիմում են դեպի օտարություն:

Ազդանշանից անմիջապես հետո թուրք խուժանը լցվում է գյուղը և սկսում կողոպտել, այրել: Հովիվ Հարությունի ցուցումով՝ մահմեդականները՝ մեծ մասամբ Կեչիլուի գյուղացիք, կողոպտում, տանում են եկեղեցու խորանների և վերնահարկի պահարանների մեջ պահված թանկարժեք իրերը ևս, ոչնչացնում եկեղեցու սրբապատկերները, կոտրատում ջահերը, այրում դպրոցը և տները, քշում-տանում են ամբողջ նախիրը՝ ձիեր, ջորիներ, էշեր, եզներ, կովեր և տասնյակ հազարավոր ոչխարներ: Նրանք հորերից հանում են ցորենը, գարին, ալյուրը, մեղրաճանճերի հազարավոր փեթակները, բակերից հավուճուտը, նաև մարդկանց հագուստն ու անկողինը և մնացյալ ամեն ինչ, մինչև անգամ՝ տների ու բակերի դռներն ու լուսամուտները:

Այս զուլում օրերին Նորսի ցածր թաղում գտնվում էր Յավրենց Զոհրապի տունը՝ 28 շունչ ընտանիքով: Վաղ գիշերով ամենքն էլ դուրս էին եկել տնից ու գյուղից, և տանը մնացել էին պառավ տատը, հինգ մանր երեխաները՝ մինչև 4 տարեկան, և 22 տարեկան Հայրապետը՝ պառավի մեծ թոռը: Սա յուր պառավ տատի և փոքրիկ եղբայրների ու քույրերի մասին էր մտածում: Տան շեմին նստած՝ իրենց ազիզ տատի շուրջ կուչ են եկել անմեղ, փոքրիկ թոռները... Հնչում է Հարությունի խռպոտ ձայնը. «Փախե՛ք, ա՛յ իմ ազիզ բարեկամներ, փախե՛ք, ձեր կյանքը փրկե՛ք, վերի թաղում էլ մարդ չի մնացել, սաղին կոտորեցին, Թեմուր

խանը Մակուի 5000-անոց խմբով մտել է գյուղը, բոլորիդ էլ սրի կքաշի, փախե՛ք, ձեր կյանքը փրկե՛ք»: Անդադար առաջ գնալով՝ այս չարագուշակ ձայնը սարսափեցնում էր ամենքին, փախցնում գյուղից: Հարությունի լացակումած, աղիողորմ ձայնը ոչ մի կասկած չէր թողնում գյուղացիների մեջ, որ պետք է ամեն ինչ թողնել և փրկվել:

Երիտասարդ Հայրապետը ևս, հավատալով, որ թշնամին գյուղում է ու կոտորում է անխնա, մոտենում է տատին և ասում. «Տատի, վե՛ր կաց, թողնենք-հեռանանք այստեղից, թե չէ թուրքերը կգան, մեզ կկոտորեն: Չե՛ս լսում ամի Հարությունի ձայնը, որ հարայ է տալիս՝ փախե՛ք»: Պառավ տատը տեղից չէր շարժվում: Միանգամայն դեմ լինելով փախչելուն՝ ասում է. «Լավ է ինձ իմ օջախի մեջ սպանեն, քան թե ասեն՝ տունուտեղդ թո՛ղ ու փախի՛ր: Դու գնա՛, որդի՛, դու գնա՛, քո կյանքն ազատի՛ր, թուրքերը մեզ ձեռք չեն տա: Ես ու էս անմեղ բալեքը ի՞նչ վնաս ենք տվել թուրքերին, որ նրանք մեզ սպանեն. նրանք մարդ են, հո գազան չեն, նրանք էլ խիղճ ունեն, Աստված ունեն»:

Հայրապետը, շփոթված, մեկ դեպի դուռն է գնում ստուգելու՝ թշնամին մո՞տ է, թե՞ հեռու, մեկ դեպի տատն է դառնում: Հարությունի ձայնը չի կտրվում, վտանգը մոտ է, ժամանակը՝ կարճ: Նա, չկարողանալով ելք գտնել, թուրքական տպավորության տակ վճռում է՝ լավ է սպանեմ ե՛ս և ապա փախչեմ: Անմեղ պառավ տատին քաշ է տալիս թոնրի մոտ, դանակը հանում, վիզը կտրում ու գցում թոնրի մեջ: Սա տեսնելուց փոքրիկները ահաբեկված փախչում-մտնում են ալյուրի ամբարի տակ, սակայն դա նրանց չի փրկում խե-

լազար մարդու ձեռքից: Նա ձգում է ձեռքը, փոքրիկներից մեկի ոտից քաշում, ամբարի տակից հանում, մորթում ու նետում է թոնիրը, տատի մոտ: Մյուս երեխաները վախից դուրս են գալիս, փախչում այս ու այն կողմ, բարձրացնում լացուկոճ, խնդրում՝ աղաչելով. «Ամի՛ ջան, ամի՛, մեզ մի սպանիր, մենք քեզանից առաջ կգնանք, կվազենք փախչողների հետ, մեզ մի՛ մորթիր»: Բայց խելագարված, կատաղած անգութ ամին, մեկ-մեկ բռնում, քաշում է թոնրի մոտ, մորթում ու նետում թոնիրը: Եվ այսպես հինգ անմեղ երեխաների, որոնք իրենց ազիզ տատից չէին ուզում բաժանվել, մորթում, նետում է ազիզ տատի գիրկը և, գլուխը կորցրած, գյուղից փախչում:

Մորթված երեխաների մայրերը, որոնք, կրծքի երեխաներին վերցրած, այնքան շտապ էին դուրս եկել, որ մյուս երեխաներին չէին կարողացել տանել իրենց հետ, համոզված էին, որ նրանք տատի ու մյուս տնեցիների հետ կգան:

Ճիշտ է՝ հովիվ Հարությունի չարագուշակ ծայնը բոլոր նորսեցիներին էլ սարսափեցրեց ու փախցրեց, բայց դա չօրբան Հովհաննեսենց Նիկողոսի վրա բոլորովին չազդեց, չնայած որ Նիկողոսի տան առջևով էր նա վար ու վեր վազում ու հարայ տալիս, թե «Փախե՛ք, ձեր կյանքն ազատե՛ք»: Բայց Նիկողոսը բոլորովին ուշադրություն չէր դարձնում:

Չորան Հովհաննեսենց Նիկողոսը միջակ տնտեսության տեր մարդ էր՝ 55-60 տարեկան, և համոզված էր, որ իր տունն ինքը կպաշտպանի: Նա անվախ մնացել էր՝ կանգնած իր տան շեմին: Եվ երբ մթության մեջ երևում են թուրքերը և ուզում մտնել Նիկողոսի տունը, նա, ամուր կանգնած

յուր շեմքին, թույլ չի տալիս ներս մտնել և բռնվում է գոտեմարտի. թուրքերից երկուսին ծնկների տակ դնելուց հետո սպանվում է ավազակ Թեմուրի գնդակով:

Նորսում էր մնացել նաև անդամալույծ, անկողնում պառկած Այվազենց Մկրտիչը, որին իր անկողնու մեջ կտոր-կտոր էին արել: Նորսի թալանվելուց հետո, դավաճան հովիվ Հարությունը, որն, ինչպես նշեցի, բազում տարիներ Զաֆարկուլի խանի հովիվն էր եղել և իր կյանքն անց էր կացրել Կեչիլու, Քյուլուս թուրքական գյուղերում՝ հիշյալ խանի կավածքներում, իր ընտանիքով և համախոհներով, ընդամենը 17 հոգի, թուրք խուժանի հետ գնում են Կեչիլու: Կեչիլուցիք մեծ սիրով ընդունում են նրանց, բնակության համար տունուտեղ տալիս, Նորսի թալանից առատ բաժին հանում: Բոլորին էլ տանում են մզկիթ, ընդունել տալիս Մահմեդի կրոնը, թլպատում և դարձնում իսկական մուսուլման: Հարությունը վերանվանվում է Իսմայիլ («Աստծո պարգև») և մնում Զաֆարկուլի խանի հովանավորության տակ:

Կեչիլու գյուղի մոլլա Աբդուլ Ալին համաձայն չէր նրանց՝ մահմեդականություն ընդունելուն, ասում էր. «Հարությունը 50 տարի ի՞նչ քրիստոնեություն է արել, որ այսուհետ էլ ի՞նչ մահմեդականություն անի»: Բայց նա ի՞նչ կարող էր անել ամբոխի առաջ, ո՞վ էր նրան լսողը:

Մեկ ամիս Նորս գյուղն ամայության մեջ էր, թուրքերը երբեմն-երբեմն գալիս, շրջում էին գյուղում, կասկածելի տեղերը փորփրում, հորվածները հանում էին, տանում:

Նորսի գյուղացիք սկզբում գնացին մերձակայքում գտնվող Նորս Մազրա գյուղը: Տեսնելով այդտեղի անապահով և ավե-

լի վտանգավոր լինելը՝ գնացին Գյումուր՝ Նորսից 15 վերստ հեռու հայաբնակ գյուղը, որտեղ հավաքված էին մերձակա ավերված գյուղերի՝ Արինջի, Ղարաբաբայի, Նորս Մագրայի և Գժաձորի հայերը, որտեղ գտնվում էր նաև կազակների մի հարյուրյակ, որոնք մերժել էին Նորսին օգնության հասնել: Այդ ժամանակ Նորսի դավաճան հովիվ Հարություն-Իսմայիլը, Կեչիլուի ոչխարներին խառնած Նորսի թալանված ոչխարների հոտը, Կեչիլուի սահմաններից անցնում է Նորսի ամառացած արգավանդ Թոխլիղայա կոչված լեռան ստորոտները՝ Շահբուլաղի չիմաններում արածեցնելու:

Գյումուրում տեղեկանալով, որ հովիվ Հարությունն իր մեծաքանակ ոչխարների հոտով Շահբուլաղում է, մի խումբ նորսեցի երիտասարդներ՝ Պողոս Հովսեփյանը, Ստեփան և Կարապետ Անտոնյանները, Զաքար Դավթյանը, Սմբատ Ասլանյանը, Սմբատ Սարգսյանը, Գեո Բադալյանը, Կարապետ Բադալյանը, Երեմ Բաղդասարյանը, արինջեցի Տիգրան Տեր-Հովհաննիսյանը և ուրիշներ՝ Հարություն Հովսեփյանի գլխավորությամբ, շտապում են դեպի Շահբուլաղ՝ հովիվ Հարությունին սպանելու նպատակով: Ասված է՝ «Փայտը որ վերցնես, գող շունը կիմանա»: Հովիվ Հարությունը հեռվից տեսնում է նրանց, ոչխարի հոտը թողնում ու փախչում է դեպի Կեչիլու և ազատվում: Հարություն Հովսեփյանն իր ընկերներով ոչխարները քշում-տանում է Գյումուր: Նորսեցիք իրենց ոչխարների մի մասին տեր են դառնում, իսկ կեչիլուցիների ոչխարները հավասարապես բաժանում են Գյումուրում հավաքված գաղթականներին:

ՀԱՋԻ ՇԱՖԻԻ ԵՎ ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ ԿԱՏԱՐԱԾՍ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

Նշված գյուղերի ավերածությունը լսելով՝ ես սաստիկ հուզվեցի և ընկերական մի խիստ նամակ գրեցի Գևորգյան ճեմարանի ուսանողության իմ ընկերներից մեկին՝ Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ Տեր Թովմա վարդապետին. «Վարդապետ, ինչո՞ւ չկարողացար լեզու գտնել թուրք հարևանների հետ՝ համերաշխ ապրելու համար, որն առիթ դարձավ ամբողջ գավառի հայ բնակչության ոչնչացմանը»: Թովմա վարդապետն անմիջապես պատասխանեց. «Ես մենակ ի՞նչ կարող էի անել: Եթե հայրենիքիդ համար սիրտդ ցավում է, արի, ինձ օգնիր»:

Ես վճռեցի, ինչ գնով էլ լինի, գնալ Նախիջևան, բայց չգիտեի՝ արդյո՞ք Գողթն գավառի հայերի վիճակը կարելի է ապահով համարել, թե՞ ոչ: Մինչև 1905 թ. Հաջի Շաֆիի հետ մեզ հաջողվել էր համերաշխություն պահպանել երկու ազգերի միջև:

Հաջի Շաֆին ճարտար, առակախոս, թուրքերի մեջ ազդեցիկ և հեղինակավոր մարդ էր, որը, ինչպես ցույց տվեցին նրա կատարած աշխատանքները Գողթնում, կողմնակից էր համերաշխության: Օրինակ՝ երբ հայտնեցինք, որ օրդուբադցիները շարժվել են դեպի Ագուլիս, ինքն, առանց ժամանակ կորցնելու, ձի հեծավ և հասավ հանդամեջ, նրանց առաջն առավ և առաց. «Ա՛յ ժողովուրդ, ո՞ւր եք գնում, կանգնե՛ք, որ մի քանի խոսք ասեմ, հետո գնացեք: Առաջին՝ խնդրում եմ, ասե՛ք. եթե ունենաք մի հավ, որ

օրական մի ոսկե ձու ածի, դուք այդ հավը կմորթե՞ք, կուտե՞ք, թե՞ կպաշտպանեք, որ նրանից օրական մի ոսկե ձու ստանաք: Պատասխանը շատ պարզ է՝ դուք կպաշտպանեք»: Եվ շարունակեց. «Դուք առանց մտածելու գնում եք, որ մի օրում ոչնչացնեք Ագուլիսը, որը ձեզ համար հավիտենական գանձ է: Ագուլիսցիք, որ կան, ձեզ համար ոսկե ձու ածող հավեր են: Ամենքիդ համար էլ պարզ է, որ մինչև անգամ նրանց տունուտեղը, բաղուբախչան, հողուջուրը ձեր ձեռքին են. դուք եք մշակում, իսկ իրենք՝ աշխատավոր մարդիկ, ցրված Ռուսաստանի, Պարսկաստանի զանազան կողմերում, աշխատում են ու փողն էլ ուղարկում են այստեղ: Իրենց ընտանիքների հետ դո՛ւք էլ եք ուտում, էլ ի՞նչ եք ուզում: Ե՛տ դարձեք, թողե՛ք՝ իրենք շարունակ աշխատեն, դուք էլ կերե՛ք: Ուրեմն հայերի մասին վատ մի՛ մտածեք և ե՛տ դարձեք դեպի ձեր տեղերը»: Այսպես բոլորին էլ ետ դարձրեց դեպի Օրդուբադ:

Երկրորդ դեպքն էլ տեղի ունեցավ, երբ բիլավցիք նախօրոք ցղնեցիների տները բաժանում էին իրենց միջև. ամբողջ գյուղով դուրս եկան, որ Յղնայի հայերին կոտորեն և իրենք նստեն նրանց տներում: Հաջի Շաֆին, դա իմանալով, ձի հեծած մտավ Յղնա և մեզ հայտնեց. «Բիլավցիք գալիս են ձեզ վրա, չվախենա՛ք, ձեր դիրքերն ամո՛ւր պահեք և կրակե՛ք, ես էլ գնում եմ Ստուպի, որ մեր երիտասարդներին վերցնեմ ու դուրս գամ նրանց առաջ: Եթե նրանք համոզվեցին ու ետ դարձան՝ լավ, իսկ եթե ոչ՝ ես թիկունքից կխփեմ, դուք էլ՝ առջևից»: Հաջի Շաֆին անմիջապես հասավ Ստուպի, մոտ 50 երիտասարդների տանելով իր ետևից, և դուրս

եկավ բիլավցիների առջև: Բիլավցիք դեռ չէին հասել Յղնայի սահմանին, և Հաջի Շաֆին նրանց ետ դարձրեց իրենց գյուղը: Ինքն ամեն տեղ քարոզում էր՝ հայերը, ռուսների հետ միացած, ուզում են թագավորությունը, բեկությունը կործանել, և եթե կարող եք, դո՛ւք էլ միացեք, իսկ եթե՛ ոչ, մի՛ խանգարեք, թողե՛ք, որ կառավարության հետ իրենց հաշիվը մաքրեն:

Այսպես, ես համոզված էի, որ Գողթնում այլևս հայ-թուրք ընդհարումներ տեղի չեն ունենա, Հաջի Շաֆիի երաշխավորությամբ թողեցի Գողթն գավառը, Ագուլիսում թողեցի նաև իմ ընտանիքը լացուկոծի մեջ և, արհամարհելով մահը այդ վտանգավոր ժամանակ, մի գիշերում, 1905 թ. հունիսի 15-ին, հասա Նախիջևան՝ ուժերիս ներածին չափով օգնելու թշվառացած հայերին:

Դեռ հայկական թաղին չհասած՝ պատահեցի նորսեցի հովիվ Հարությունի փեսա Եգարյան Աբրահամին և Գևորգին, որոնք Հարությունի հետ Կեչիլուում ընդունել էր մահմեդականություն: Աբրահամը պատմեց իրենց գլխին եկածը: Թլպատումից հիվանդացած և հազիվ փոքր-ինչ առողջացած՝ ինքը գիշերով փախել եկել է Նախիջևան՝ միջոց և օգնություն փնտրելու և Կեչիլուից իր ընտանիքին, ազգականներին դուրս բերելու համար: Ես Աբրահամի հետ գնացի դեպի առաջնորդական փոխանորդի նստավայրը: Դեռ Թովմա վարդապետի բնակարանին չհասած՝ Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակում իմ առջև բացվեց մի հուզումնալի տեսարան. համարյա ամբողջ գավառի կոտորածից ազատված հայերը, մեծ թե փոքր, սոված, մերկ, անպաշտ-

պան թափված եկեղեցու պատերի տակ, մահ էին խնդրում: Մի քանի սրտառույ խոսքերով ոգևորելով՝ խոստացա անմիջապես օգնություն հասցնել: Աբրահամի հետ մտանք Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ Թովմա վարդապետի մոտ, որտեղև գիշերեցինք: Նույն գիշերն էլ Թովմա վարդապետի մոտ տեղի ունեցավ դաշնակցականների ժողովը: Նկատեցի, որ նրանք ճնշվում են արտահայտվել իմ ներկայությամբ, ուստի աննկատելի դուրս եկա պատշգամբ: Բայց Թովմա վարդապետն եկավ ու ստիպեց ինձ գնալ ներս և դաշնակցականներին ասաց. «Պարոնայք, Շմավոնը թեև գաղափարով տարբեր է ձեզանից, բայց իմ սրտակից ընկերն է (ճեմարանում միասին ենք մեծացել), և ես կարոտ եմ նրա օգնությանը, նա պիտի այստեղ նստի, իսկ եթե ձեզ համար ցանկալի չէ, կարող եք ձեր ժողովը տեղափոխել ուրիշ տեղ»:

Տեղնուտեղն ամբողջ գավառի անցուդարձին լավ ծանոթացա: Ես իմացա, որ 1905 թ. հայկական կոտորածի ժամանակ Թովմա վարդապետն է անցել գործի գլուխ: Նա թուրքերի հարձակմանն օժանդակող քաղաքագլխին և Զահրիի ռուս կազակներին անհաշիվ ոսկիներ է բաժանել և դրանով մի կերպ փրկել հայ բնակչությանը բնաջնջումից: Ոսկիներ, որոնք նվիրաբերել էին ազգայինները հայ գաղթականության օգտին:

Իմ հարցին, թե՝ «Վարդապետ, վաղը, մյուս օրն այդ ոսկիների հաշիվը պահանջելու են քեզանից, ինչպե՞ս ես հաշիվ տալու», նա պատասխանեց. «Ի՞նչ հաշիվ պիտի պահանջեն. ես ինչպես հարմար եմ գտել, այնպես էլ ծախսել

եմ: Եթե չեն հավատում, թող չուղարկեն. կազակներին տրված և նման ծախսերը որտե՞ղ գրեմ»: Բացատրվելուց հետո առավոտյան միասին անմիջապես գնացինք գավառապետի մոտ և նրան դիմեցինք երեք խնդրանքով: Նախ՝ գավառապետը կարգադրի, որ հացով ապահովեն հայ գաղթականությանը, երկրորդ՝ օգնեն լեռնային մասի՝ Շահապունիքի, գաղթականությանը տեղափոխվել Նորս, և երրորդ՝ ազատեն գերի տարված հայերին: Գավառապետը կարգադրեց տեղի զորախմբի պետին 100 զինվորով մեզ օգնել՝ Շահապունիքի գաղթականությանը տեղափոխելու Նորս: Նորսում ևս գաղթականությանը հացով ապահովելուց հետո, 50 զինվորով գնացինք Կեչիլո՝ գերիներին բերելու և հաշտության մասին խոսելու: Կեչիլուցիների կողմից փոքր-ինչ դիմադրության հանդիպելուց հետո մտանք գյուղը, գնացինք ուղիղ մոլլա Ալիի տունը, որտեղ հրավիրեցինք նաև գյուղի բանիմաց ծերունիներին, բացատրեցինք տիրող օրենքի զորությունը, համոզեցինք, որ թույլ տան գերի մնացած հայերին վերադառնալ Նորս:

Թուրքերը սկզբում չէին համաձայնում՝ ասելով. «Նաչալնիկի հրամանը մենք չենք ընդունում, մենք նաչալնիկ չենք ճանաչում, մեր նաչալնիկը՝ մեր տերը, Զաֆարկուլի խանն է, և, մինչև որ Զաֆարկուլի խանից թուղթ չլինի, մենք չենք թողնի»:

Կիսով չափ համոզելով, կիսով չափ սպառնալով մոլլային և ծերունիներին, որ իրենք պատասխանատվության տակ կընկնեն պետի հրամանը չկատարելու համար, ստացանք նրանց համաձայնությունը գերի մնացած հայերին դուրս

թողնելու: Այդ միջոցին մեր շուրջը հավաքված էր գյուղի մեծ մասը: Այդտեղից խմբովին անցանք գերիների մոտ, որոնք, հավաքված միասին, ժամանակավորապես մի տան մեջ էին ապրում: Մենք հանդիպեցինք այն ժամանակ, երբ հովիվ Հարությունը ներսում քնած էր, իսկ կանայք և աղջիկները չարդախում հաց էին թխում: Հարսներից մեկը՝ Աբրահամի կինը, հենց որ ինձ տեսավ, ձեռքից գրտնակը դեն գցեց, վազեց ու փաթաթվեց ինձ՝ ասելով. «Ամա՛ն, Շմավո՛ն, եկել ես. ի՛նձ էլ տար հետդ, ես այստեղ չեմ մնա»: Ես մի քանի խոսքով հանգստացրի նրան և ասացի. «Տեսնո՞ւմ եք՝ մենք զինվորներով եկել ենք, որ ձեզ տանենք, էլ հաց թխելու ժամանակը չէ, կանչե՛ք Հարությունին և պատրաստվե՛ք, որ գնանք»: Տնից դուրս եկավ քնաթաթախ հովիվ Հարությունը և տեսավ, որ շրջապատված է զինվորներով, ժողովրդով, մի տեսակ շփոթության մեջ ընկավ: Այդ դրությունից դուրս բերելու համար ես մոտեցա նրան, բարևեցի և ասացի. «Խնամի՛ Հարություն, բավական է՝ ինչքան մնացիր Կեչիլում, հավաքիր՝ ինչ ունես, և գնանք Նորս: Մենք եկել ենք, որ ձեզ բոլորիդ էլ տանենք»:

Հարությունը, գլուխը կախած, մտածմունքի մեջ ընկած, տխուր-տրտում, աչքերը գետնին հառած, վերջապես իրեն հավաքելով՝ ասաց. «Ախր, դուք բանից խաբար չեք, խնամի՛ Շմավոն, Նորսը թալանվող գյուղ չէր, սաղ Նախիջևանի թուրքերը, թեկուզ թոփով-թոփխանով³¹ գային, չէին կարող առնել: Նորսը ես եմ առել, ես եմ ավերակ դարձրել, տասնյակ միլիոնների կարողությունը ես եմ թալանի տվել: Նոր-

³¹ Թոփով-թոփխանով – գնդակով- թնդանոթով:

սի սաղ բնակիչներին ես եմ չուերը գցել, սովամահ արել, կոտորել, Նորսի կտրիճ երիտասարդներին ես եմ շփոթեցրել: Հիմա ի՛նչ երեսով, ի՛նչ խղճով ես գնամ Նորս: Եթե ես ընկնեմ նորսեցիների ձեռքը, ինձ կտոր-կտոր կանեն: Նորսեցիներն ինձ հավատացին, քարուքանդ եղան, զրկվեցին իրենց ամբողջ ունեցվածքից և դարձան մուրացկաններ: Չէ՛, խնամի Շմավոն, չէ՛, ես Նորս չեմ կարող գալ, մանավանդ որ ես դեռ Զաֆարկուլի խանի հետ գործ ունեմ, հաշիվ ունեմ, չեմ կարող գալ»: Իսկ Հարությունի կինը ամբոխի առաջ բարձրաձայն գոռում է. «Բիզ հակկր մուսլիմախ, Նորսա գետմանախ³²»: Թովմա վարդապետը, ջղայնացած, այդ կնոջ գլխի մազերից բռնեց, թափ տվեց և ասաց. «Ընկի՛ր առաջ, անիրա՛վ»: Երբ տեսա, որ ժողովուրդը վրդովվեց, ասացի. «Հա՛յր սուրբ, գործ չունես. չի գալիս, թող չգա, նրան էլ ուրիշ ժամանակ կտանենք»: Այս միջոցին գնացողներն, արդեն պատրաստված, զինվորների ուղեկցությամբ ընկան ճանապարհ: Ամբոխի մեջ մնացել էինք ես, Թովմա հայր սուրբը և զորապետը: Ես էլ ամբոխի միջից դուրս եկա, որ հասնեմ գնացողներին: Հազիվ 50 քայլ էի անցել, երբ մոտովս վազելով անցավ երեսը ծածկած մի նորահարս թրքուհի՝ ասելով. «Եղբայր, ձեզ խփելու են»: Ես անմիջապես ետ դարձա և զորապետին ու Թովմա վարդապետին ասացի. «Ի՛նչ եք երկարացնում, մեր կյանքը վտանգված է, ո՞ր են զինվորները»: Զորապետն ազդանշան տվեց, զինվորները ետ դարձան, հավաքվեցին մեզ մոտ: Ռուս զորապետն, ամբոխի միջից դուրս բերելով թուրք ծերունիներին,

³² (թուրքերեն) Մենք ճշմարիտ մահմեդական ենք, Նորս չենք գալ:

ասաց. «Հայերի հետ խոսելով՝ անցե՛ք առաջ և հայերին ճանապարհի դրեք»:

Այսպես խառնված, թուրքերի հետ խոսելով, գյուղից դուրս եկանք: Բանջարանոցների պատերի տակ նկատելի էր, որ դարան մտած և զինված մարդիկ են նստած, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև մեզ հետ էին նաև գյուղի թուրք ծերունիները: Այդպես առաջ գնացինք, մինչև գյուղից ու բանջարանոցներից դուրս եկանք և, բացի Հարությունից ու նրա ընտանիքից, գերիների հետ վերադարձանք Նորս՝ կեչիլուցիների վրա թողնելով լավ տպավորություն, այն համոզմունքով, որ նրանք հովիվ Հարությունին և նրա եղբայր Ավագին, սրանց ընտանիքներով, բաց կթողնեն, իսկ հայ ու թուրք ժողովուրդները, որպես հարևաններ, կապրեն սիրով ու համերաշխ:

Ես, որպես նորսեցի, սերտ ծանոթություն ունեի Շահապունիքի թուրք ժողովրդի ազդեցիկ մարդկանց հետ և լիահույս էի, որ շատ հեշտությամբ կարող եմ հաշտություն բերել հայի և թուրքի միջև, որով միայն կարելի կլիներ թափանցված հայերի դրությունը բարելավել: Ուստի, իմ առաջարկությամբ, Թովմա վարդապետը, որպես Նախիջևանի գավառի առաջնորդական փոխանորդ և պատասխանատու անձ, Շահապունիքի 7 հայկական գյուղերի պաշտպանության գործը հանձնեց ինձ, կարգադրելով դաշնակցականներին, որ նրանք չխանգարեն կատարել ինձ վերապահված այդ պարտականությունը:

Այդ ժամանակ դաշնակցական խմբապետ Քեռին, իր փոքրաթիվ խմբով, որպես տասնապետներ ունենալով իզ-

դիրցի Դրոյին և տաճկաստանցի Կնյազին, գտնվում էր Նորսում: Ինքը որոշել էր վրեժխնդրությամբ հարձակում գործել թուրքական գյուղերի վրա՝ ավերողներին կոտորելու նպատակով: Իսկ Թովմա վարդապետը Քեռուն արգելեց և խիստ կարգադրեց, որ դաշնակցականները չխանգարեն համերաշխությանն ուղղված մեր աշխատանքներին: Բայց Նորսից Թովմա վարդապետի հեռանալուց հետո, զիջերով, ինձանից գաղտնի, Քեռին յուր խումբը վերցնում և Աղավերդիայից մինչև Թոխլիղայա դիրքավորվում է, ապա հարձակվում է Կեչիլուի վրա: Կեչիլուցիների մի խումբ ձորերով բարձրանում է և հարձակվում ամենաբարձր դիրքի՝ Քյոսալարխաջի վրա, որտեղ Դրոն էր դիրք բռնել՝ յուր ընկերներով: Դրոյին դիրքից հանում են և հարձակվում հաջորդ դիրքի վրա: Դրոն նահանջում է մինչև Գյոլ:

Քեռին, տեսնելով Դրոյի նահանջը և իր գործի անհաջողությունը, հրամայում է նահանջել: Ես Քեռուն կանչեցի ինձ մոտ և ասացի. «Կռվով մենք թուրքերին ոչինչ չենք կարող անել, թո՛ւյլ տվեք, որ կարճ ժամանակում ես հաշտություն բերեմ: Այդ միջոցով միայն հայերն ապահով կլինեն, որովհետև տեղական ժողովուրդները, թեև ազգով տարբեր, բայց իրար լավ են հասկանում, ապրել են համերաշխ և էլի կապրեն՝ միմյանց օգնելով»: Իմ բացատրությունը լսելուց հետո և իմ տված խորհրդի համաձայն՝ Քեռին թողեց Շահապունիքը և իր խմբով անցավ Սիսիան՝ անգեղակոթցիներին օգնելու:

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իմ նպատակն էր ամեն ջանք գործադրել և երկու հարևան ազգերի միջև հաշտություն հաստատել: Այս մտքով առաջնորդվելով՝ ես դիմեցի երկու հարևան ժողովուրդներին. «Մտքներիցդ հանե՛ք թշնամությունը և լա՛վ իմացե՛ք, որ ո՛չ թուրքերը կարող են հայերին բնաջնջել, ո՛չ էլ հայերը՝ թուրքերին: Հետևաբար, թե՛ հայը, թե՛ թուրքը, ծնվելով ու ապրելով միևնույն հողույքում և միևնույն երկնակամարի տակ, պետք է ապրեն միայն համերաշխ և վայելեն նույն երկրի բերքն ու բարիքը հավասար իրավունքներով»: Ուստի, այդ իմաստով բանակցության մեջ մտնելով կեչիլուցի Մուլա Աբդուլ Ալիի, քյուլուսցի Կարա բեկի և Մաշադի Նաջաֆկուլիի հետ, վերջ տվեցինք ազգամիջյան կռիվներին՝ անիծելով շեյթանին: Նույն ցավով տառապող երկու հարևան ազգեր սկսեցին համերաշխ ապրել: Թուրքերն իրենց ծանոթ հայերին, որոնց քրիվա էին կոչում, սկսեցին ամեն բանով օգնել:

Ինչպես վերևում ասացինք, հովիվ Հարություն-Իսմայիլը իր ընտանիքով մնաց Կեչիլուում՝ իբրև «ճշմարիտ մուսուլման»: Ըստ թուրքական սովորության՝ նա գլուխն ածիլել էր, մորուքը հինա դրել, կարմրեցրել էր և եղունգները: Մի տարի հետո նա, հայերի արյան գնով ձեռք բերած դրամով, ուխտագնաց մուսուլմանների հետ այցելեց Քյալբալայի իմամ Ռիզայի գերեզմանը, համբուրեց դա և այնուհետև անվանվեց Քյալբալայի Իսմայիլ:

Խաղաղություն և հաշտություն լինելուց հետո բաղամուկներն անմիջապես մահմեդականությունից հեռացան և կրկին ընդունեցին քրիստոնեությունը: Իսկ Քյալբալայի

Իսմայիլը դեռ տատանվում էր: Կեչիլու գյուղի մուլա Աբդուլ Ալին էլ աշխատում էր օր առաջ Հարությունին հեռացնել իրենց գյուղից՝ ասելով. «Դրանից չարիք կգա մեզ»: Ինքն էլ՝ Հարությունը՝ Քյալբալայի Իսմայիլը, կարծես արդեն զղջացել էր իր արարքի՝ կրոնափոխության համար, մանավանդ որ տեսնում էր, թե թուրքերն այլևս բարի աչքով չեն նայում իրեն, ինչպես առաջ: Նա մտադիր էր հեռանալու Կեչիլուից և վերադառնալու Նորս, սակայն խիղճը իրեն տանջում էր, և մտածում էր, թե ի՞նչ երեսով գնա Նորս: Ի՞նչ երեսով նա պետք է նայեր նորսեցիներին, իր հարևաններին, իր հայրենակիցներին, իր ազգականներին, իր լավ քավորին, խնամիներին, որոնց քնաթաթախ փախցրել էր գյուղից: Վերջապես ինչպե՞ս արդարանա իր գործած հանցանքի համար: Մնացել էր մոլորված և երկյուղ էր կրում նորսեցիներից: Մահն ակներև էր: Ի վերջո, մտածեց, մտածեց, մի քիչ արտասվեց և 1906 թ. ապրիլ ամսին, Ս. Զատկի մեռելոցի օրը իր եղբայր Ավագին կնոջ հետ ուղարկեց Նորս, որոնք իրենց ազգականների և բարեկամների կողմից ընդունվեցին շատ սառը և անտարբեր: Հասկանալի էր, որ հովիվ Հարությունն, իր եղբայր Ավագին Նորս ուղարկելով, ցանկացել էր նորսեցիների տրամադրությունն իմանալ և եկել էր այն եզրակացության, որ ինքը չպետք է այլևս Նորս գնա: Բայց, իհարկե, համաձայն ռուսական օրենքի, նա իրավունք չուներ մահմեդական դառնալու, որովհետև հայերը զինվոր էին տալիս, իսկ մահմեդականները՝ տուրք:

Անցան տարիներ: Անցավ նաև ազգամիջյան փոթորիկը: Երկիրը խաղաղվեց, կարգուկանոնը վերահաստատվեց, ամեն ինչ բնականոն ընթացքի մեջ մտավ: Նախիջևանի

գավառապետը ցանկացավ այդ Քյալբալայի Իսմայիլին ևս փոխադրել նրա հայրենի Նորս գյուղը:

1909 թ. հոկտեմբեր ամսին Նախիջևանի գավառապետը Հարությունին բերել է տալիս Նախիջևան, կանչում Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդին և ինձ (այդ ժամանակ ես Նախիջևանում ուսուցիչ էի), որ համոզենք նրան՝ հոժար կամքով վերադառնալու Նորս: Բայց նա ոչ մի կերպ չէր համաձայնում: Ես համոզում էի նրան. «Դու օրենքով իրավունք չունես մահմեդական դառնալու: Վաղ թե ուշ պիտի ընդունես քրիստոնեությունը: Դու հետևում ես նախկին մեր պապերին, որոնք իրենց կյանքը փրկելու համար դարձել են մահմեդական, բայց դու մոռանում ես, որ նրանք ապրել են մահմեդական պարսից կամ տաճկաց իշխանության տակ: Կառավարությունն ինքն էր պահանջում, որ հայերը դառնան մահմեդական: Իսկ դու հիմա ապրում ես քրիստոնյա ռուսական իշխանության տակ և պարտավոր ես զինվոր տալու՝ որպես հայ»: Գավառապետը տեսնելով, որ նա չի համոզվում, մեր խոսակցությանը վերջ տվեց՝ ասելով. «Դու իրավունք չունես տերության ապագա զինվորներին՝ քո զավակներին, թուրքացնելով, պահելու, թաքցնելու: Քո զավակները ծնվել են հայ և պիտի մնան հայության մեջ»:

1909 թ. հոկտեմբերին Նախիջևանի գավառապետը 20 պահնորդներով գնում է Կեչիլու, հովիվ Հարությունին յուր ընտանիքով (յոթ շունչ) և ունեցվածքով Կեչիլուից բերում է Նորս: Երբ Աղավերդիա սարից իջնում են ցած և մոտենում գյուղին, Թոթոյենց Սողոն գերեզմանոցի բարձրությունից ամուր ձայնով բացականչում է. «Ա՛յ նորսեցի՛ք, հե՛յ-հե՛յ, Հարությունը եկավ, Նորսի դավաճան Հարությունը եկավ,

հե՛յ, Նորսը քանդող Հարությունը եկավ, հե՛յ»: Նրա ձայնից համարյա ամբողջ գյուղը շարժվեց, կանայք ու երեխաները լցվեցին փողոցները: Հարությունը մտնում է գյուղ, և հասնողը թքում է երեսին: Մինչև գյուղի կեսը հասնելը Հարությունն արդեն թքով ծածկված էր: Նա ինձ տեսնելուն պես աղիողորմ ձայնով ասաց. «Խնամի Շմավոն, տես...»: Եվ մինչև յուր տուն հասնելը, ամբողջ մարմինը թքով ծեփված էր: Այս տեսարանը գավառապետին և պահնորդներին ուրախություն էր պատճառում:

Հարությունը զղջացել էր իր արարքից. նա փորուփոշման, գլուխը կախ, մտավ Նորս, լուռումունջ մտավ տուն, բայց մինչև տուն հասնելը թքի մեջ կորել էր: Նորսի երիտասարդությունը, թեև մտադրվեց Հարությունին սպանելու, դրանով լուծելու իրենց վրեժը, բայց ի՞նչ օգուտ, ուշ էր. բանիմաց մարդիկ թույլ չտվեցին այդ քայլն անելու: Ժողովուրդն ասում է. «Եթե ցեցն իրենից չլինի, ապրանքը երբեք չի ոչնչանա: Գողը որ տնից լինի, գոմեշը երդիկից կհանի»: Եթե իրենց միջից չլինեք մատնիչը, Նորսի պես անառիկ գյուղը երբեք չէր թալանվի, և ոչ ոք երկյուղից այնտեղ չէր կարող ոտք դնել:

1905 թ. ազգամիջյան կռիվների ժամանակ կոտորածի ենթարկված հայկական բնակավայրերի ցանկը

1. Նախիջևան քաղաք	6. Աստապատ (մասամբ)
2. Քաղաքամաս Թազագյուղ	7. Հաջիվար
3. Այլապատ	8. Եարամեջ
4. Ղարախանբեկլու	9. Ներքին Դիզա
5. Եմխանա	10. Վերին Դիզա

11. Քյուլթափա
12. Ալազյոզ Մազրա
13. Խալխալ
14. Ուզուն Օթա
15. Շխմահմուտ
16. Դամրզնդան
17. Զահրի
18. Զնաբերդ

Երնջակի շրջանից

19. Զուղա
20. Արազի
21. Ապրակունիս
22. Կզնուր
23. Ղազանչի

24. Նորաշեն
25. Փորադաշտ
26. Շուուր
27. Գյաղ
28. Նորս (մատնությամբ)
29. Նորս Մազրա
30. Ղարաբաբա
31. Արինջ
32. Գժածոր
33. Գյոմուր
34. Բադամլու (հավատափոխ)

Գողթն գավառից

35. Ալահին (լրիվ ավերվեց)

Կոտորածից փրկված գյուղերը

36. Բիստ
37. Ազա
38. Մեսրոպավան
39. Փառակա
40. Յղնա
41. Ռամիս
42. Քաղաքիկ
43. Վերին Ագուլիս
44. Ներքին Ագուլիս
45. Տանակերտ
46. Հանդամեջ

Գողթն գավառում իմ աշխատանքները շարունակվեցին նաև 1905-1906 թթ. ուսումնական տարում, երբ 1905 թ., կայսերական հրամանի համաձայն, վերաբացվեցին հայոց դպրոցները, այդ թվում՝ Յղնայի հայոց դպրոցը:

Յղնայի ժողովուրդը, գնահատելով իմ հինգ տարվա (1900-1905 թթ.) մանկավարժական ու հասարակական աշխատանքները, հրավիրեց ինձ իրենց վերաբացված եկեղեցական ծխական երկսեռ երկդասյա դպրոց՝ աշխատելու որպես ավագ ուսուցիչ: Այստեղ ևս եռանդուն աշխատանք տանելով՝ ամառվա արձակուրդներին գնացի Թիֆլիս:

1906 թ. ամռանը Թիֆլիսում հանդիպեցի գյուղատնտես Քալանթարին, որն, ինձ տեսնելով, ասաց. «Պարո՛ն Շմավոն, գիտե՛ք, որ ֆրանսիացիք մտադիր են Աստապատի կավի հանքը վերցնելու իրենց ձեռքը, բայց ինչո՞ւ թողնենք, որ մեր հանքն ընկնի օտարի ձեռքը: Արի՛ դու համաձայնիր և այս տարի գնա Աստապատ՝ աշխատելու որպես ուսուցիչ: Կազմակերպիր բրուտներին, մենք նրանց մեքենա և վարպետ կտանք, նրանք միասնական աշխատանք կտանեն և ավելի կօգտվեն»:

ԱՍՏԱՊԱՏ – ԹԱՀԱ ԳՅՈՒՂ

1906 թ. սեպտեմբերի 10-ին Թիֆլիսից վերադարձա Նախիջևան, նշանակվեցի Աստապատի եկեղեցական ծխական դպրոցի ավագ ուսուցիչ և անցա աշխատանքի՝ իմ նոր պաշտոնատեղում:

Ինձ լավ հայտնի էր, որ Աստապատը դաշնակցականների գործունեության կենտրոնատեղն է, հետևաբար հարկավոր էր շատ զգույշ լինել: Շատ չանցած՝ ինձ առաջարկեցին մտնել իրենց շարքերը, բայց ես հրաժարվեցի և նվիրվեցի

զուտ դպրոցական գործին. միայն ազատ ժամերիս զբաղվում էի բրուտների գործով, ցուցակագրեցի բոլոր բրուտներին, որոնք ընդամենը 45 տուն էին և կազմում էին գյուղի ամենաչքավոր դասակարգը: Բացի ծնողական ժողովներից՝ սկսեցի ժողովներ ունենալ նաև բրուտների հետ: Ես ստուգեցի բրուտների աշխատանքը. պարզ դարձավ, որ ամեն մի վարպետ օրական պատրաստում է ամենաշատը 20 կուժ, ամեն մի կուժ նրա վրա նստում է 15 կոպեկ, իսկ ինքը ծախում է 10 կոպեկով:

Ես առաջարկեցի նրանց կոլեկտիվ աշխատել: Ասացի. «Թիֆլիսի գյուղատնտեսական կազմակերպությունը խոստացել է մեքենա և վարպետ տալ: Թիֆլիսից մի մեքենա և վարպետի կբերենք: Դուք մեքենայով ոչ թե 20 կուժ կշինեք, այլ՝ 200 կուժ, և չքավորությունից կազատվեք»:

Բրուտներն ուրախությամբ ընդունեցին կոլեկտիվ աշխատանք կատարելու այս առաջարկությունը, բայց արի ու տես, որ թիկունքում ուրիշ բան էր կազմակերպվում: Դաշնակցության լիազոր բժիշկ Ռուբենին (տաճկահայ՝ Կուկունյանցի խմբից) համոզում են, որ իբր թե պր. Շմավոնը գաղտնի ժողովներ է անում դաշնականների դեմ. հարկավոր է նրան տանել Արաքս և խեղդել:

Մի գեղեցիկ օր Վարդանը, Իվանը, Տեր Գրիգորը և բժիշկ Ռուբենը գնում են Արաքս գետում լողալու, հարմար են գտնում ինձ էլ կանչել՝ ասելով. «Գնում ենք Արաքս գետում լողալու, դու էլ արի, գնանք»: Ես էլ, միամիտ, իսկույն վեր եմ կենում և միանում նրանց: Բժիշկը խմբից ետ ընկավ: Իր հետ զրույց անելով՝ գնում էինք: Բժիշկը հետաքրքրու-

թյամբ հարցնում էր, թե ինչ ժողովներ եմ ես անում: Ես էլ պատմում եմ, թե ժողովներին նախ հրավիրում եմ ծնողներին: Նրանց հետ խոսում եմ դպրոցական, մանկավարժական հարցերի վերաբերյալ, և երկրորդ՝ մտադիր ենք այս գյուղի աղքատ բրուտներին այդ դրությունից հանելու և մեր կավի հանքը պահելու, որ դա չընկնի օտարների ձեռքը: Այդպես խոսելով՝ հասնում ենք Արաքսի ափը, որտեղ արդեն հիշյալ ընկերները ասում են.

– Պարոն բժիշկ, այստեղ լավ լողալու տեղ է:

– Ո՛չ, ցած իջեք:

Խոսելով հասանք Սուրբ Վարդանա վանքը, այստեղ ևս առաջարկեցին լողալ, բայց ամենքին զարմանք պատճառեց, երբ բժիշկն ասաց. «Ուշ է, օրն արդեն անցել է, պետք չէ, գնանք տուն»: Եվ մենք մեր քայլերն ուղղեցինք դեպի տուն: Նոքա միմյանց երես նայեցին և, մի տեսակ դժգոհ, առաջ անցան:

Բժիշկն, իր խոսակցության տոնը փոխելով, ասաց. «Պարոն Շմավոն, քո բախտը բերեց, որ ինձ հետ բաց խոսեցիր. մենք եկել էինք ոչ թե Արաքս գետում լողալու, այլ՝ որ քեզ այդ ջրում խեղդեինք: Ինձ շատ ու շատ բաներ էին պատմել քո մասին, բայց այսօր քեզ հետ ունեցած խոսակցությունից եկա այն եզրակացության, որ այդ բոլորը զրպարտություններ են: Այնուամենայնիվ, դու այստեղ չես կարող մնալ: Եթե ուզում ես, որ քո արյունը թափվի Աստապատի պատերի տակ, կարող ես մնալ, մեզ հարկավոր է ունենալ դաշնակցական ուսուցիչ»:

Ես այլևս հնարավորություն չունեցա Աստապատում շարունակելու իմ աշխատանքը, ուստի տարեվերջի դպրոցա-

կան հաշիվները փակելուց հետո, հակառակ Աստապատի ժողովրդի ցանկությանը, ընտանիքով տեղափոխվեցի Նորս, իմ ծնողների մոտ:

1906 թ. Նախիջևանի գավառում ահաբեկությունները հայ ժողովրդին սարսափի մեջ էին պահում:

Աստապատցի տանուտեր Հարությունը, որը հասակավոր ու գործունյա մի մարդ էր, ենթարկվեց ահաբեկության՝ յուր տան մեջ:

Աստապատցի Ավետիքը՝ միջակ տնտեսության տեր, ժիր աշխատող և փորձված, հմուտ գյուղատնտես, ենթարկվեց ահաբեկության. երկու ահաբեկիչներ համոզում և տանում են նրան իբր քեֆի, բայց Թմբուլի դաշտում խփում են, սպանում և ֆայտոնից գցում:

Շխմահմուտցի իմ ընկեր Իսահակյան Միքայել վարժապետը, որ երկար տարիներ հայ մատաղ սերնդի դաստիարակն էր եղել, խաղաղ բնավորության տեր մարդ, դարձյալ ենթարկվեց ահաբեկության:

Նեիրամցի Ադիգյոզալովը այնքան բարի էր և հայասեր, որ հայկական կոտորածների ժամանակ (1905 թ.) Աստապատի շուրջ 700 հայերին պահեց յուր տանը և պաշտպանեց կոտորածից (յուր հացուջրով): Ինքը ևս ենթարկվեց ահաբեկության: Եվ այլք:

Ավելորդ չի լինի, եթե մի քանի խոսք էլ ասեմ Աստապատի մասին: Աստապատ-Թազա գյուղը Հայաստանի հին նշանավոր գյուղերից է, որը գտնվում է հին Նախիջևանից հարավ-արևելք, մոտավորապես 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, Արաքսի ափին:

Շահ Աբբասի ավերածությունից (1603 թ.) հետո գյուղը ստեղծվել է Աբբաս Միրզայի օրոք և կոչվել Աբաստապատ: Ունեցել է սրբատաշ քարերով կառուցված Սուրբ Վարդան և Սուրբ Պողոս-Պետրոս երկու եկեղեցի:

Թե՛ եկեղեցիները, թե՛ գյուղը շրջապատված են եղել պարիսպներով, և դեռ այժմ էլ պարզ նկատվում է հսկայական ջրանցքը, որը 8-10 մետր լայնությամբ, նույնքան էլ խորությամբ կառուցվել էր գյուղի չորս կողմում: Վտանգի ժամանակ Արաքսի ջրով լցված ջրանցքը գյուղը դարձրել է անհասանելի:

1820-ական թվականների վերջին, ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, Աբաստապատը կամ Աստապատը պաշտպանվում էր վերը նշված ջրի խրամատով (ջրի պարսպով), որը ծածկված էր հարդով: Ռուսական զորքի մի մասը յուր հարձակման ժամանակ ընկղմվում է ջրի խորքը և ոչնչանում: Այդ միջոցին բերդի պարսպի դռան բանալիները գտնվում էին Հասան խան Նախիջևանցու մոտ, որը, տեսնելով, որ իրենք չեն կարողանում դիմադրել ռուսներին, և վաղ թե ուշ բերդը կգրավեն, ստիպված, բերդի բանալիները հանձնում է Ռոստոմ Մադաթովին և Իվան Պասկևիչին:

Բերդի գրավումից հետո ժողովրդի մի մասը փախչում է և թաքնվում Կարմիր վանքի սարերում, իսկ գյուղը բոլորովին ավերի է մատնվում: Այժմ էլ, երբ այդ ջրանցքում պեղումներ են կատարում, մարդկային ոսկորներ են դուրս գալիս:

Պատերազմի վերջանալուց հետո ռուսական հրամանատարությունը Պարսկաստանից ետ է կանչում հայերին: Աստապատի թաքնված հայերին միանում են նաև Պարս-

կաստանից եկածները, որոնք անհարմար են համարում քարուքանդ եղած ավերակների մեջ ապրել: Այդ ավերակներից մի երկու կիլոմետր հեռավորության վրա հարմար մի տեղ են ընտրում, իրենց բնակությունը հաստատում այնտեղ և գյուղն անվանում են Թազա գյուղ-Աստապատ:

Սկզբում բնակչության ընդհանուր թիվը 40 տուն էր: Հին հայերն առանձին թաղամաս են կազմում, նորերն՝ առանձին: Առանձին էր նաև իրենց հողուջուրը: Առանձին էին նույնիսկ եկեղեցիներով, և այդպես շարունակվեց մինչև խորհրդայնացումը: Բնակչությունը բազմացել էր ու պաշտոնական տվյալներով դարձել 550 տուն հայ, 55 տուն թուրք: Այժմ՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում Աստապատ-Թազա գյուղում ապրում են 70 տուն հայ, 90 տուն թուրք:

Աստապատի դիրքը դաշտային է, օդը՝ տաք. աճում է ամեն տեսակ բուսականություն. ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքն այգեգործությունն է: Ցանում են նաև բամբակ, ցորեն և այլ հացահատիկներ: Գյուղն ունի կավի հանք, ժողովրդի մի մասն էլ բրուտներ են, պատրաստում են զանազան տեսակի ամանեղեն:

Խորհրդայնացումից առաջ, 1918-1919 թթ. Աստապատ-Թազա գյուղը տաճկաց ձեռքով շատ կորուստներ ունեցավ: Խալիլ փաշայի հրամանով՝ Աստապատ-Թազա գյուղի՝ զենքի ընդունակ երիտասարդներին հավաքեցին և տարան-կոտորեցին:

Իմ հեռանալը Աստապատից չբավարարեց որոշ մարդկանց. նրանք, իմ դեմ բոյկոտ անելով, շարունակեցին հալածանքը՝ թույլ չտալով ինձ որևէ գյուղում որպես ուսուցիչ

աշխատել: Մնացի Նորսում անգործ մինչև նոյեմբերի 25-ը: Նախիջևանի գավառում այլևս աշխատելու հույս չունենալով՝ որոշեցի գնալ ուրիշ շրջաններ աշխատելու: Այդ մտադրությամբ էլ դուրս եկա Նորսից:

Նախիջևանում հանդիպեցի հայոց դպրոցի հոգաբարձու Մարգար Սաղաթեյանին, որն ասաց, թե նույն գիշերը հոգաբարձական ժողովում իմ թեկնածությունն է դրված եղել, և ձայների մեծամասնությամբ որոշել են ինձ հրավիրել՝ որպես իրենց դպրոցի ուսուցչի: Ինձ առաջարկեցին անմիջապես գնալ դպրոց ու անցնել աշխատանքի:

ԻՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ

1907 թ. նոյեմբերի 28-ից ես սկսեցի աշխատել Նախիջևանում, որտեղ ևս կարճ ժամանակում ժողովրդի ուշադրությանն արժանացա. ամեն ոք համակրանքով էր վերաբերվում ինձ:

Նախ՝ պիտի ասեմ, որ, Երևանի նահանգապետի և հոգևոր կառավարության կարգադրությամբ, 1909 թ. ամառային ամիսներին շրջեցի ամբողջ Շարուր-Դարալագյազի, Նախիջևանի, Տաթևի և Մեղրու գավառների հայկական գյուղերում, ստուգեցի դպրոցների, եկեղեցիների հաշիվները և, որ գլխավորն է, բացատրեցի չափաբերականի իմաստը, որ ժողովրդի համար պարզ լինի, թե ինչու անպայման պիտի այդ չափաբերականների մեջ գրվեն մարդկանց ծնունդը, ամուսնությունը և մահը: Մինչ այդ քահանաները

լրիվ կամ ոչինչ չէին գրում, և դա զանազան դժվարությունների ու թյուրիմացությունների տեղիք էր տալիս հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների տարբեր բնագավառներում:

Այդ հրահանգը ստանալուն պես ես ինձ համար կազմեցի մի ընդարձակ վիճակագրական տեղեկագիր, որում նշում էի, թե գյուղի բնակիչները ո՞ր թվականին և որտեղի՞ց են եկել տվյալ բնակավայր, քանի՞ շնչով (արական, իգական), ներկայումս քանի՞ տուն կա, քանի՞ շնչից է բաղկացած, նրանց կենցաղը, պարապմունքը և այլն: Ամեն մի գյուղի համար նախ վիճակագրական տեղեկագրերն էի լրացնում, ապա անցնում էի չափաբերականներին և այլ հաշիվներին: Շնորհիվ նահանգապետի կարգադրության՝ վարչական մարմինները (պրիստավը, գլավան) ամեն գյուղում ժողովներ էին հրավիրում՝ այդ հարցերի հետ կապված: Կարճ ժամանակում (ամառային ամիսներին) կարողացա շրջել ամեն տեղ, կատարել իմ պարտականությունները և հաշիվ ներկայացնել ուր որ հարկն է: Պետք է ասել, որ դպրոցներ շատ քիչ կային, միայն Մեղրու շրջանն ուներ 14 դպրոց, որոնք բացված և ապահովված էին Բաքվի «Արամագղ» ընկերության կողմից:

1910 թ. Նախիջևանում 40 տնտեսություն միանալով որոշում կայացրին Արաքսի ափին գտնվող պետական անմշակ «Բոյուք դուզ»³³ կոչված ընդարձակ դաշտավայրում հիմնելու մի օրինակելի համայնքային գյուղ, այնպես, որ այնտեղ հավաքված լինեն տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդիկ (հողագործ, բժիշկ, ուսուցիչ, արհեստավոր, առևտրական և այլք): Այդ նպատակի համար հավաքագրվեց 45

³³ Բոյուք դուզ (թուրք.)– մեծ հարթավայր:

մասնագետ: Ընդհանուր ժողովը դիմեց Ռուսաստանի Պետական դումա և խնդրեց թույլ տալ, որ հիշյալ վայրում այդ գյուղը հիմնվի: Մինչ թույլտվություն ստանալը որոշեցինք առաջին հերթին ոռոգման ջուր բարձրացնել Արաքսից: Սակայն Պետական դուման մերժեց մեր խնդրանքը՝ պատճառաբանելով, թե տեղի ժողովրդին թույլ չի տրվում պետական ազատ հողերի վրա բնակություն հաստատել:

1910 թ. Նախիջևանի քաղաքային դպրոցի (բարձր և տարրական) տեսուչ Մանակունը (օսեթ), իմ դպրոցական եղանդուն աշխատանքները նկատի ունենալով, ինձ հրավիրեց յուր մոտ և խնդրեց, որ համաձայնեմ յուր պետական դպրոցում ևս հայոց լեզու դասավանդելու. «Ես հույս ունեմ, որ հայ ժողովուրդը քո աշխատանքները պետական դպրոցում կգնահատի այնպես, ինչպես՝ հայոց դպրոցում: Եվ քո միջոցով ավելի սերտ սիրով նրանք կկապվեն մեր դպրոցի հետ: Ես քեզ տալիս եմ ազատ իրավունք. որքան կարող ես, ամուր հիմքերի վրա դիր այդ առարկան, որը մինչև այժմ շատ թույլ է մնացել»:

Իմ համաձայնությունը տվեցի և, սկսած 1910թ-ից, զուգընթաց դասավանդում էի թե՛ հայոց դպրոցում, թե՛ պետական դպրոցում:

Հայոց դպրոցում, իմիջիայլոց, հայագիտական առարկաների թվում ավանդում էի նաև հայրենագիտություն: Այդ առարկան ավելի խոր ուսումնասիրելով՝ ամենօրյա դասն սկսեցի գրի առնել: Երկրորդ, երրորդ տարում արդեն բավական հաջող դասագիրք կազմվեց: Ընդհանրապես, իմ կազմած դասագրքերը երեխաներին չափազանց

դյուրըմբռնելի էին, քանի որ աշխատում էի միշտ մոտիկից դեպի հեռուն գնալ, ծանոթից անծանոթին անցնել և, որ գլխավորն է, պարտադիր ձևով բոլոր ավանդվող դասերը պատկերազարդել (գյուղեր, գետեր, լեռներ և այլն):

Կովկասի դպրոցների հոգաբարձու պր. Ռուդոլֆը յուր շրջագայության ժամանակ այցելեց նաև մեր հայոց դպրոցը և բարեհաճեց լսել նաև հայրենագիտության դասերը, որ ես էի ավանդում: Երբ նա մտավ դասարան, ուսուցչական սեղանի վրա տեսավ աշակերտների նկարած բազմաթիվ քարտեզներ, լրջորեն հետաքրքրվեց, գովեց և ասաց. «Շատ ճիշտ է կազմված ձեր աշխատանքը: Այս ձևով երեխան շատ շուտ կյուրացնի»: Հրամայեց Երևանի նահանգի պետական դպրոցների վերատեսչին այդ մոտեցումը ներդնել բոլոր դպրոցներում:

Երևանի թեմի հայոց դպրոցների տեսուչ Տիգրան Ռաշմաճյանն անձամբ տեսել է իմ կազմած «Հայրենագիտության դասագիրքը», ևս գովել է և հորդորել. «Շտապիր, տպագրության տո՛ւր»: Գրքի տպագրության համար գնացի Թիֆլիս, ֆոտոլիտոգրաֆ Սողոմոնյանի հետ խոսեցի, որ քարտեզներն ու պատկերները պատրաստի, բայց տեսա, որ ծախսն իմ ուժերից վեր է, թողեցի, որ մի բարի մարդու գտնեմ և նրա հաշվին տպագրել տամ: Բայց 1914 թ. սկսվեց համաշխարհային պատերազմը, որի ժամանակ անհրաժեշտ էր լարված աշխատանքներ տանել:

Համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից Նախիջևանում բացեցի ընթերցարան (Արշակ Եղիգարյանի տունը): Ընթերցարանի համար, որպես նվեր, հարուստներից ստա-

ցա բազմաթիվ գրքեր (Միրզա Բադալից հինգ արկղ գիրք ստացա՝ առանց թերթը հատելու), 18 տեսակ թերթ՝ հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն: Դիմեցի Թիֆլիս՝ արհեստակցական բանվորական միություն (սոցիալ-դեմոկրատական կենտրոն), խնդրեցի աջակցություն ցույց տալ և իսկույն ստացա, որպես խրախույս, կնիք և դրոշակ³⁴:

Նախիջևանում բացեցի կիրակնօրյա դպրոց անգրագետների համար և սկսեցի պարապել անվճար:

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կենսամթերքն էլ սկսեց օրըստօրե թանկանալ: Մեր կազմակերպության բոլոր անդամների համար անխտիր բացեցի բանվորական կոոպերատիվ հացի փուռ: Գնացի Նորս և հացթուխ Արսեն Խաչատրյանին հրավիրեցի մեր փոռում աշխատելու: Կազմակերպության անդամներին էժան մթերք ու հաց էինք բաց թողնում գրքույկներով (շուկայում հացի գրվանքան 3 ռուբլի էր, իսկ մենք տալիս էինք 80 կոպեկով): Հայ ունևոր վաճառական դասակարգը ևս խնդրեց մեզանից հաց, բայց

³⁴ «Տեղեկանք. համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հին Նախիջևանում Շմավոն Հովհաննեսի Շահապունին յուր ուսուցչության հետ միասին կատարում էր նաև հասարակական, քարոզչական աշխատանքներ: Կապ հաստատելով Թիֆլիսի արհեստակցական բանվորական միության հետ՝ Նախիջևանում ևս կազմակերպեց արհեստակցական բանվորական միություն, ստացավ կնիք, դրոշակ և խրախուսական հրահանգ: Իր ջանքերով բացեց կիրակնօրյա դպրոց, որտեղ անվճար սովորեցնում էր անգրագետ բանվորներին, արհեստավորներին և միության անդամներին՝ բացելով նրանց համար կոոպերատիվ, հացի փուռ, գրադարան-ընթերցարան, դասախոսության ամբիոն և այլն: Շմավոն Շահապունու հիշյալ աշխատանքները հաստատում ենք ստորագրությամբ և կնիքով»:

ես մերժեցի, որի համար «թուրք» մականունն ստացա: Ասում էին. «Շմավոն վարժապետը թրքացել է, թուրքերին հաց է տալիս, բայց մեզ՝ ոչ»: Նրանք հետևում էին ինձ ծեծելու համար, բայց երբ մեր համախոհներից Տեր Հակոբը ինձ պաշտպան կանգնեց, եկեղեցու բակում մի քանի զինյալներ հարձակվեցին նրա վրա և ծեծեցին:

Նախիջևանում բացել եմ դասախոսության ամբիոն և ղեկավարել դա: Դասախոսության ամբիոնի գլխավոր նյութն էր պարզել, թե ո՞ր կուսակցության ծրագիրը ժողովրդին ո՞ր է տանում: Ամեն մի կուսակցության ծրագիր առանձին-առանձին դրվում էր բազմամարդ ժողովի առաջ և քննարկվում:

1915 թ. Պարսկաստանից (Ուրմիա, Խոյ, Սալմաստ և այլ վայրերից) հայերն ու ասորիները, Թավրիզի առաջնորդ Տեր Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի գլխավորությամբ, գաղթեցին ու եկան, լցվեցին Նախիջևան: Տեր Մելիք-Թանգյանը իմ ճեմարանական ընկերն էր: Այդ տասնյակ հազարավոր գաղթականների բարդագույն խնդիրների լուծման պատասխանատվությունը ինձ էր վերապահված: Վերջում Մելիք-Թանգյանը կամեցավ ինձ դրամով վարձատրել, սակայն ես հրաժարվեցի և արժանացա պարգևի:

Մելիք-Թանգյանը, Նախիջևան հասած օրվանից, կառավարության ղեկը առավ յուր ձեռքը. նահանգապետը, գավառապետը, ոստիկանապետը՝ բոլորն էլ ենթարկվեցին նրան: Նահանգապետի և այլ պաշտոնյաների հետ տեղի ունեցած ժողովներն ինքն էր ղեկավարում: Հեռագրով կապ էր հաստատել Թիֆլիսում գտնվող Կովկասի փոխարքայի հետ՝ հաց, դրամ, հագուստ և այլ մթերք ստանալու նպատակով: Դրանով

լիովի բավարարում էր Պարսկաստանից եկած գաղթականներին: Սրբազանի օրոք սովամահության ոչ մի դեպք չգրանցվեց: Բոլոր գաղթականներին նա տեղավորել էր կայարանում և քաղաքի պետական հասարակական այլ շենքերում:

Դատարաններն անգամ դադարեցրին աշխատանքը. ժողովուրդը դիմում էր Ներսես սրբազանին, որը լսում էր նրանց, վճիռ կայացնում և ճանապարհ գցում: Չեմ մոռանում երբեք այն օրը, երբ Բիչանակի մոլոկանները Գժաճորի հայերի դեմ բողոքեցին. նա ոտքի վրա քննեց, ստուգեց ու տեսավ, որ, իրոք, հայերը 200 ռուբլի մոլոկաններին պարտք են: Հրամայեց անմիջապես վճարել, բայց հայերը դժվարացան: Այն ժամանակ հանեց իր գրպանից այդ գումարը, վճարեց մոլոկաններին և, հայերի վրա բարկանալով, նրանց ուղարկեց տուն:

ՌՈՄԱՆՈՎՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՏՈՀՄԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

1917 թվականի մարտին, երբ ստացանք Ռուսաստանի կայսեր անկման մասին հեռագիրը, ես, Իսախանյան Պետրոսը և Տեր-Մկրտչյան Քրիստափորը կազմակերպեցինք հանրահավաք: Նախիջևան քաղաքի բնակիչները շարժվեցին դեպի «Նոյան տապան» գերեզմանատունը: Մենք երեքով բարձրացանք «Նոյան տապանի» կտուրը և այնտեղից հայտնեցինք Ռոմանովների 300 տարվա³⁵ տոհմի կործանումը:

Անմիջապես ընտրվեց մի հանձնախումբ՝ երկու ռուս զինվորական, մի թուրք, իսկ հայերի կողմից էլ՝ ես: Այդ չորս ընկերներով մենք շրջեցինք ամբողջ գավառը և հայ, ռուս ու

³⁵ 62գրիտ՝ 304 տարվա (1613-1917) – խմբ.:

թուրք ժողովրդին ավետեցինք կայսեր անկումը, խաների ու բեկերի կործանումը և խրախուսեցինք նրանց սիրով ու համերաշխ ապրել միմյանց հետ՝ ասելով, որ այսուհետև այլևս չկան ժողովրդին ճնշող-կեղեքող տարրերը:

Այդ շրջագայության ժամանակ մեր քաշած նեղություններն ու քարոզն իզուր անցան, որովհետև ցարիզմից մնացած՝ ժողովրդի անհարազատ տարրերը՝ խաները, չինով-նիկները (դժբախտաբար՝ ժողովուրդը ենթարկվում էր նրանց), սկսեցին ազգամիջյան կռիվներ հրահրել:

1917 թ., ցարի անկումից հետո, Նախիջևանի ոստիկանության շենքում մի ընդհանուր ժողով տեղի ունեցավ, որին ներկա էին ռուսներ (զինվորականներ), հայեր և թուրքեր, նպատակ ունենալով ընտրելու գործադիր կոմիտե՝ երկիրը կառավարելու համար: Բայց նախքան ընտրության անցնելը, Զաֆարկուլի խանը³⁶ առաջարկեց զորանոցի գույքը կիսել. «Մենք եղբայրներ ենք, ցարը՝ մեր հայրը, մեռավ: Իր ունեցած հարստության կեսը մերն է. ինչո՞ւ պիտի զորանոցն իր ռազմամթերքով ամբողջովին մնա հայերին, չէ՞ որ դրա կեսն էլ մեզ պիտի պատկանի»:

Հայերը պատասխանեցին. «Զորանոցն իր ռազմամթերքով պատկանում է զորքին, իսկ թուրքերը մինչև օրս զինվոր չեն տվել, հետևաբար թուրք խաղաղ ժողովուրդը կարիք չունի զորանոցի կամ ռազմամթերքի»:

³⁶ Զաֆարկուլի խանը, Նախիջևանում նստող Իսմայիլ խանից հետո, բոլոր խաներից էլ մեծ էր ու ազդեցիկ, ուներ հարյուրավոր գյուղեր, որոնց եկամտի 1/7 մասն ինքն էր ստանում, ապրում էր Նախիջևանում, իսկ ամառն անց էր կացնում Շահբուզում (Շահապունիք), որտեղ կառուցել էր սեփական շենք՝ բոլոր հարմարություններով:

Դրանից հետո իրենց թաքստոցներից դահլիճ լցվեցին 10-20 կատաղած թուրք ղասաբներ (մսագործ մարդասպաններ) և, դանակները ճոճելով օդի մեջ, սպառնացին կոտորել հայերին, եթե ռազմամթերքից իրենց բաժին չտան: Շփոթություն ընկավ ժողովականների մեջ, և հայերը հազիվ կարողացան դուրս պրծնել:

1918 թ. Նախիջևանի բոլոր հիմնարկություններում էլ բնականոն պարապմունքները շարունակվեցին մինչև փետրվար ամիսը: Փետրվար ամսից հայ և թուրք բնակչության հարաբերությունները սկսեցին լարվել, և անհատական սպանություններ տեղի ունեցան:

Փետրվար ամիսը մոայլվեց. բնությունը նույնիսկ յուր կերպարանքը փոխեց, սև ու մութ կարկտաբեր ամպերը փակեցին Նախիջևանի հորիզոնը՝ ազգամիջյան կռիվն կարծես ազդանշան տալով, որին ոչ պակաս նպաստեց Նախիջևանի ծառայողների հետևյալ նիստը: Փետրվար 8-ին (այդ ոչ ցանկալի օրը) տեղի ունեցավ քաղաքի բոլոր ծառայողների ժողովը, որում նախագահում էր Նախիջևանի հաշտարար դատավոր Յուրիկովը, և ներկա էին քաղաքի համարյա բոլոր ծառայողները՝ հայ, ռուս, թուրք, վրացի, հույն և այլք:

Նախագահողը, բացելով ժողովը, ասաց. «Պարոնայք, արդեն ամենքիս համար պարզ է, որ Նախիջևանի հորիզոնը ծածկված է սև մութ ամպերով, և դա երկար չի տևի, համարյա ամբողջ Նախիջևանի գավառն արյունով կներկվի, և քարը քարին չի մնա. կսկսվի հայ-թուրքական կոտորածը, և մենք էլ դրա մեջ կոչնչանանք: Ես առաջարկում եմ փակել

բոլոր հիմնարկությունները և օր առաջ քաղաքը թողնել ու հեռանալ»:

Նախագահողի այս արտահայտությունը վատ տպավորություն թողեց շատերի վրա. ռուսաց ուղղափառ եկեղեցու հույն քահանան, բորբոքված, տեղից բարձրանալով՝ ձայն խնդրեց, բայց նախագահողը նրան թույլ չտվեց խոսել, որից հետո ես ձայն խնդրեցի և ասացի. «Պր. դատավոր, ահա լրանում է 90 տարին, երբ այս երկրի հայ և թուրք ժողովրդի տերն ու տնօրենը, դաստիարակողը դուք և ձեզ նման չինովնիկներն եք եղել, որոնք երբեմն-երբեմն այսպես, ձեզ նման արտահայտվելով, առիթ են տվել ու նպաստել թուրք-հայկական ընդհարումներին: Բայց ինչքան էլ ուզում եք չար սերմեր ցանել տեղի հայ և թուրք ժողովուրդների միջև, միևնույն է, ձեզ չի հաջողվի. նոքա դարեր շարունակ ապրել են այս երկնակամարի տակ և դարձյալ պիտ ապրեն. ձեր ցանած սերմերը արմատ չեն կարող ունենալ: Այսօր եթե կովեցնեք նրանց, վաղն էլի կհաշտվեն՝ նահլաթ տալով շեյթանին³⁷: Պարոն դատավոր, դուք, որպես ժողովրդի պատասխանատու պաշտոնյա, եթե զգում եք, որ մոտ ապագայում մեծ աղետ է տեղի ունենալու, պիտի աշխատեք դրա առաջն առնել և ոչ թե թողնել ու փախչել: Մի՞թե հովիվը կարող է յուր ոչխարներից վախենալ ու փախչել (ծափահարություններ)»:

Պարզ էր, որ դա նախօրոք կազմակերպված էր, իսկ այժմ ձևակերպեցին... Հենց հետևյալ օրը բոլոր հիմնարկություններում դադարեց աշխատանքը, և ծառայողների մեծա-

³⁷ նահլաթ տալով շեյթանին - անիծելով սատանային:

մասնությունը հեռացավ քաղաքից. դա եղավ մի ահագանգ՝ թուրքերին հայերի դեմ ոտքի հանելու: Եվ ահա հենց այդ օրվանից էլ հայերի ու թուրքերի հարաբերությունները լարվեցին, և դա սկիզբը եղավ հայ-թուրքական ընդհարումների:

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱԽՄԲՈՒՄՆ ՈՒ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

1918 թ. մարտի 9

Քանի որ հայերի մեծամասնությունը գտնվում էր Սուրբ Գևորգի թաղամասում, ուստի Սուրբ Երրորդության թաղամասի հայերն էլ տեղափոխվեցին այստեղ՝ մեծ հույս ունենալով, որ զորանոցն էլ հայերի ձեռքում է, և միշտ նրանց հետ կապ կպահպանվի: Բայց այդ հույսը երկար չտևեց. մենք զորանոցից կտրվեցինք, որովհետև հայերը, գտնվելով քաղաքի կենտրոնում, չորս կողմից շրջապատված էին թուրքական թաղերով. արևելյան կողմից՝ Պուշկինյան թաղը, արևմտյան կողմից՝ Սարվանլարի թաղը, հյուսիսային կողմից՝ Խուշուլլուն, հարավային կողմից՝ Խանլըղը: Ամեն կողմից ճանապարհները փակվեցին, և ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ զորանոցի հետ կապ պահպանել: Հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության 1/9 մասը: Թուրքերը, չնայած թվով տասն անգամ ավելի էին, այնուամենայնիվ նրանց, Ջաֆարկուլի խանի հրամանով, օգնության էին եկել ոչ միայն գավառի հմուտ հրացանաձիգ թուրքերը, այլև՝ յուր փեսա՝ Մակուի խանից բերել տրված 300 սարքազ (զինվոր):

Իսկ հայերը որևէ տեղից օգնություն ստանալու հույս չունեին: Դիրքերը պահում էին նույնիսկ անչափահաս պատանիները, որոնց օգնում էին իրենց քույրերը, ինչպես օրինակ՝ իմ 17 տարեկան ուսանող որդի Լևոնը: Ես էլ շրջում էի Սարվանլարի կողմի դիրքերում և հսկում դրանք: Իսկ իմ 19 տարեկան ուսանողուհի դուստր Ծովինարը, տեսնելով իր փոքր եղբայր Լևոնին, որը զինված դիրք է պահում, ասաց. «Հայրի՛կ, տո՛ւր ինձ զենք և տղամարդու հագուստ, ես էլ եմ ուզում մտնել զինվորների շարքը և կռվել թշնամու դեմ: Մի՞թե ամոթ չէ ինձ համար, որ այսպիսի նեղ ժամանակ, երբ թշնամին մեզ նեղ օղակի մեջ է ձգել ու բռնում առ բռն սպառնում է մեզ բնաջնջել, ես նստեմ տանը և, իբրև աղջիկ, սպանվեմ: Ո՛չ, տո՛ւր ինձ զենք, և ես դուրս կգամ իբրև տղամարդ, կկռվեմ և ապա կմեռնեմ»:

Ծովինարը հագավ զինվորական շինել, զինվեց ու մտավ դիրքերը:

Ծովինարը չուզեց իր Լևոն եղբորից բաժանվել, մտավ շարքերը և կանգնեց եղբոր կողքին: Զինվորների մեջ շուկ բարձրացավ, թե իրենց մեջ աղջիկ կա: Հրամանատարն ասաց. «Ո՛վ է այդ աղջիկը, թող դուրս գա»: Ծովինարին դուրս բերելուց հետո, հարձակումը շարունակվեց:

Թուրքերի փողոցային հարձակումները ետ էին մղվում արկերի հարվածներով: Փողոցային կռիվները շարունակվեցին մինչև մարտի 9-ը:

Թուրքերն, իրենց դիրքերում ամրացած, համոզում էին հայերին անձնատուր լինել՝ ասելով. «Հայե՛ր, աշխարհում այլևս հայ չկա, բոլորն էլ մահմեդական են դարձել. բերե՛ք ձեր զենքերը, տվեք մեզ և անձնատուր եղեք»:

Հայերս, ցանկանալով տեղեկություն ունենալ դրսի աշխարհից, երկու անգամ բանագնաց ուղարկեցինք, բայց երկուսն էլ սպանվեցին: Ուստի վճռեցինք կազմակերպված ձևով հարձակում գործել՝ Սարվանլարի թաղով դուրս գալով դեպի զորանոց, և իմանալ դրսում տիրող իրավիճակը:

Որոշ պատրաստություններից հետո, մարտի 9-ի ուշ երեկոյան, երբ թուրք բնակչությունը «բայրամի» (մահմեդական տոնի) առթիվ զբաղված էր տոնական կերուխումով, հայերը հարձակվեցին՝ կրակելով ձեռքի տակ եղած բոլոր զենքերով, չվերցնելով նույնիսկ ոսկեղենն ու արծաթեղենը:

Ադամ Սարգսյանի գլխավորությամբ՝ հրետանավորների անընդհատ հարվածները շենքերի վրա մեծ շփոթություն ու սարսափ առաջացրին Սարվանլարի բնակիչների մեջ, որոնք, հազիվ իրենց անձը փրկելով, մթության մեջ փախան դեպի Արաքսի ափերը: Մի ժամ չանցած, համարյա առանց կորստի, հայերն, այրելով 800 տնից բաղկացած Սարվանլարի թաղը, դուրս եկան զորանոցները, որտեղ գտան առանց զորքի հայ զորապետ Հայկ Գրիգորյանին: Նա, հնարավորություն չունենալով օգնելու քաղաքում պաշարված փոքրաթիվ հայերին, զորանոցի բարձրության վրա նստած՝ ողբալիս է եղել, կարծելով, որ յուր հարազատները անգոր կլինեն դիմադրել և կկոտորվեն:

Թուրքական զորքից մի խումբ պատգամավորներ անմիջապես հասնում են Շահթախտ, որտեղ նստած էր տաճկաց հրամանատար Խալիլ փաշան: Սա հեռվից դիտում էր թնդանոթներով թուրքերի հարձակումը մի բուռ հայերի վրա ու զարմանում, թե ինչպես է, որ տասնապատիկ ավե-

լի ուժ ունեցող Նախիջևանի խաներն ու բեկերը թնդանոթներով³⁸ շրջապատել էին մի բուռ հայերի և չեն կարողանում նրանց ջնջել: Թուրք պատգամավորները, դիմելով Խալիլ փաշային³⁹, ասում են. «Ի սեր ալլահի, օգնի՛ր, հայերը կոտորեցին մեզ»: Խալիլ փաշան այն փաշան էր, որն ընդհանուր հրամանատարության աստիճանին էր հասել Տաճկաստանի նահանգներում հայկական կոտորած անելու համար: Այժմ էլ, նստած մեր սահմանին, անհամբեր սպասում էր, որ օր առաջ Նախիջևանի խաներն ու բեկերը թնդանոթներով և սարքաներով պիտի ջնջեն պաշարված մի բուռ հայերին: Իսկ երբ հայերն սկսեցին հաղթել, նոր միայն յուր ազգայնական գուրջը շարժվեց և հրամայեց հաշտվել, ապա թե ոչ ուրիշ կերպ կվարվի: Իսկ այժմ, ի ցույց աշխարհի, պատգամավորներին պատասխանում է. «Գնացե՛ք, անիրավներ՛, դուք ի՞նչ զինվոր եք, որ թնդանոթներով մի բուռ հայերի չեք կարողանում հաղթել: Շատ ուրախ եմ, որ հայերը ձեզ հաղթում են. գնացե՛ք ու հաշտվե՛ք, ես խաղաղ ժողովրդի վրա զորք չեմ տանի»:

³⁸ 1917 թ. կայսեր անկումից հետո ռուսաց զորքը ետ էր դառնում, ծախում ամեն ինչ և շտապում Ռուսաստան: Հանգամանքից օգտվելով՝ Ջաֆարկուլի խանը 60000 ռուբլով 12 թնդանոթ է ձեռք բերում ռուսներից:

³⁹ Խալիլ փաշան Նախիջևանի թուրք երիտասարդությանը զորահավաքի ենթարկեց և հանձնեց գերմանացի սպաներին՝ նրանց վարժեցնելու զինվորական ծառայությանը: Իսկ 1919 թ., երբ անգլիացիք ծրագրել էին վերցնել Դարդանեղ և Պոլիսը, Խալիլ փաշան տաճկաց զորքով նահանջեց, թողնելով տեղի զորքը Քյալբալի խան Նախիջևանցու հրամանատարությանը: Քյալբալի խանը Ջաֆարկուլի խանի տղան էր: Նա ավարտել էր Երևանի գիմնազիան իր քրոջ հետ: Իսկ քրոջն էլ Մակուի խանն էր կնություն առել:

Մինչ այդ, հայ երիտասարդությունը, խրախուսված իր հաղթանակով, հետևյալ օրը կազմակերպված հարձակում գործեց Խուշուլլու թաղի վրա՝ նախօրոք հրահանգ ստանալով խույս տալու կոտորածից և աշխատելու թուրքերին գերի վերցնել: Այս հարձակումը ևս շատ հաջող անցավ: Թուրք բնակիչները, շփոթված, ամեն ինչ թողեցին, փախան և ազատվեցին, իսկ պետական պաշտոնյաները գերի վերցվեցին (ռուս, վրացի, հույն և այլք): Իրենց մեջ էր ռուսաց եկեղեցու հույն քահանան: Սպանել էին միայն քահանայի որդի Սամսոնին, որը ղեկավարում էր թուրքական թնդանոթները:

Թուրքերի՝ հաշտության մասին առաջարկությունը հայերը մերժեցին: Խալիլ փաշան հայերից և թուրքերից պատգամավորների պահանջեց, որոնց համոզեց վերադառնալ, հաշտվել և խաղաղ ապրել:

Հայերը, տեղական իշխանության իրավունքն իրենց ձեռքը պահելով հանդերձ, Խալիլ փաշայի երկրորդ դիմումը չմերժեցին և հաշտվեցին: Սովից նեղված թուրք ժողովուրդը ազահաբար լցվեց հայերի տները և հաց ու այլ մթերք խնդրեց:

Նախիջևանում սկսվեց խաղաղ կյանքի շրջանը, որը տևեց մինչև 1918 թ. հուլիս ամիսը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ

1918 թվականի հունիսի 10-ին Դարալագյազի վրայով Նախիջևան եկավ Անդրանիկ փաշան՝ իր շուրջ 4000 զինվորով և մոտ 20000 տաճկահայ ժողովրդով:

Նախիջևանի նորակազմ հայկական կառավարությունը դիմեց Անդրանիկ փաշային և խնդրեց թուրքերին չվնասել՝ պատճառաբանելով, որ նրանք ենթարկվել են իրեն, և իշխանությունն իր ձեռքին է: Անդրանիկ փաշան խաղաղ ճանապարհով անցավ և հասավ Նախիջևան: Նա, Սարվաձյարի մոխիրների վրայից անցնելիս, ասաց. «Կեցցե՛ն մի բուռ հայերը, որոնք քաջությամբ կռվելով, հաղթել են թվով իրենցից տասն անգամ ավելի թուրքերին»:

Անդրանիկ փաշան, մի քանի օր Նախիջևանում հանգստանալուց հետո, իր զորքով ու ժողովրդով անցավ Զուլֆա (Զուղա): Տաճկահայերին որքան աշխատեցինք պահել Նախիջևանում, նրանք չմնացին՝ ասելով. «Ուր Անդրանիկ փաշան, հոն ալ՝ մենք»: Նրանք Զուլֆայում եղած պետական պահեստների մթերքով իրենց ապահովեցին ու Պարսկաստանի վրայով ճանապարհվեցին դեպի Անգլիա:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ

1918 թվականի հուլիսի 6-ին հայ բնակչությունը, մնալով անպաշտպան, թողեց ամեն ինչ ու փախավ. ոմանք՝ տնից, ոմանք՝ բաղից, ոմանք՝ արտից, մայրն իր մանկանը կորց-

րած, խառնիճաղանջ, լացուկոծով, Զեյնադինի միջից հեղեղի պես անցնելով. թե ո՞ր էին գնում, իրենք էլ չգիտեին:

Խալիլ փաշայի սուրհանդակն իզուր էր համոզում ժողովրդին՝ ասելով. «Ե՛տ դարձեք, ո՞ր եք գնում, ա՛յ հայեր, ձեր տունն ու տեղը, ձեր սեփականությունը ոչնչացնում, ձեր երկիրը թողնում ավերակ: Խալիլ փաշան ժողովրդի պաշտպանն է. ե՛տ դարձեք, մի՛ գնացեք, ցիրուցան մի՛ եղեք»: Բայց ո՞վ սիրտ կաներ ետ դառնալու: Մինչ նա Զեյնադինի դաշտում այդպիսի քարոզ էր կարդում, թիկունքում մնացած հայերին կոտորում էին, ինչպես օրինակ՝ Զահրիի քահանային՝ յուրայիններով, և Մազրայի բնակիչներին:

Եվ ահա այսպես, ամբողջ Նախիջևանի գավառի հայերն իրենց երկար տարիների վաստակած հարստությունը թողեցին ու տաճկաց թնդանոթների հարվածների տակ, բավական մարդկային զոհեր տալով, հեռացան իրենց հարազատ հայրենիքից. մոտ 80000 տեղացի բնիկ հայեր էին և շուրջ 20000 տաճկահայեր: Երկիրը հայերից դատարկվեց: Հարուստ ու շեն Նախիջևան քաղաքը, որը Հայաստանի ամենահին ու նշանավոր քաղաքներից մեկն էր, հայաթափվեց և դարձավ ադրբեջանական քաղաք:

Նախիջևանի գավառի 1918 թ. հայաթափված քաղաքների ու գյուղերի ցանկը

1. Նախիջևան քաղաքի	3. Այլապատ
հայկական թաղեր	4. Աստապատի մաս
2. Քաղաքամաս	5. Կարմիր վանք գյուղ
Թազագյուղ	6. Եմխանա

7. Թմբուլ	25. Նորաշեն
8. Ղարախանբեկլու	26. Փորադաշտ
9. Հաջիվար	27. Շուռուք
10. Յարմջա	28. Վերին Ազա
11. Ներքին Դիզա	29. Ներքին Ազա
12. Վերին Դիզա	30. Զնաբերդ
13. Քյուլթափա	31. Բադամլու
14. Ալագյոզ Մազրա	32. Արինջ
15. Խալխալ	33. Ղարաբաբա
16. Ջահրի (հայկ.)	34. Նորս
17. Դամրզնդան	35. Նորս Մազրա
18. Խալիլու	36. Գժաձոր
19. Շխամահմուտ	37. Գյաղ
20. Գյոզնուտ	38. Ուզուն Օբա
21. Արազի	39. Դիսար
22. Ապրակունիս	40. Ալահի
23. Ջուղա	41. Դեր
24. Ղազանչի	Այլ հայկական գյուղեր

Հայաբնակ մնացին միայն Աստապատի մի մասը և Գողթն գավառի մի քանի գյուղերը: Նախիջևան քաղաքում մնացին տեղի հարուստ դասակարգից մոտ 300 հոգի՝ Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ Սիոն վարդապետի երաշխավորությամբ: Սրանք ևս երկար չապրեցին: Կարճ ժամանակ հետո Խալիլ փաշան նրանց ևս զինվորներով քաղաքից դուրս բերեց, իբր անցկացնում է հայերի մոտ: Բայց նրանք քաղաքից մոտ 15 կիլոմետր հեռանում են թե չէ, Կահաբի ձորում կողոպտվում և սպանվում

են: Նրանց մեջ հայտնի էին Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ հիշյալ Սիոն վարդապետը, Մելիք Էյնաթյանը, Տեր-Գրիգորյանը (նոտար), Եղգարյանը և այլք: Եղգարյանի հարսը, թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար, փախչում, բարձրանում է ժայռի գլուխը և իրեն ժայռից վայր գցում: Իսկ Հովսեփ Միրզախանյանը (վաճառական) չտեսնված ու չլսված անձնասպանություն էր գործել. քաղաքում յուր սեփական երկհարկանի շենքը հրդեհում է, ապա ինքն ու իր կինը նստում են դահլիճում ու այրվում:

Ժողովների ժամանակ, երբ հարց էր դրվում մի հանձնաժողով ընտրելու, ծրագիր մշակելու, որպեսզի արտագաղթի դեպքում ժողովուրդը կազմակերպված գաղթի, միշտ հիշյալ Հովսեփը դեմ էր լինում՝ ասելով. «Ապրենք այստեղ, մեռնենք այստեղ. ո՛չ մի գաղթ»:

Նախիջևանի գաղթականները, Բիստի և Ալահու լեռնանցքից (Կապուտջուղ) անցնելով, իջան Զանգեզուրի ձորերը. մի մասը գնաց դեպի Սիսիան, ձորերում շրջապատվեց թուրքերով և մեծապես վնասվեց, իսկ մեծամասնությունը, որոնց մեջ էր նաև իմ ընտանիքը, անցավ դեպի Ղափան (Կապան) և այստեղ հանգիստ առավ:

Ղափանում արդեն հունձն սկսվել էր, ամենքն էլ, իրենց պաշարը վերցնելով, շարունակեցին գաղթականության անձայրածիր ճանապարհը՝ ամեն տեղ թողնելով իրենց մարդկային դիակների հետքեր:

Ղափանից դուրս գալով՝ գաղթականները շարունակեցին գնալ Խոտանանի անտառներով և դուրս եկան սարի գլուխը, ուր թուրքերը, վրաններ դրած, ապրում էին: Սրանք,

կաթ-մածուն ձեռքներին, մոտենում էին, իբր վաճառում են, բայց մի հարմար պահի սպանում էին ու կողոպտում:

Ճանապարհը շարունակելով՝ հասանք Տաթև, այնտեղից էլ գնացինք Սիսիան: Սիսիանում երկար չմնացինք, որովհետև ես ուզում էի իմանալ՝ հայրենի Նորս գյուղը գաղթել է, թե՞ ոչ: Ուստի, ընտանիքս ժամանակավորապես թողնելով Սիսիանում, իմ երկու զավակներ Լևոնին ու Հովհաննեսին վերցնելով, գնացինք Նորս:

Սավարդի լեռնանցքից անցնելով՝ հասանք Գյոմուր հայկական գյուղը, որտեղ հանդիպեցինք Նորսից գաղթած մի քանի ընտանիքների հետ: Նրանցից իմացա, որ Նախիջևանի գաղթը մեծապես ազդել է լեռնային մասի՝ Շահապունիքի, հայ ժողովրդի վրա: Նրանք, լսելով, որ տաճկաց զորքը մտել է Նախիջևան, կոտորել բոլոր հայերին և, հայկական գյուղերն այրելով ու ժողովրդին կոտորելով, գալիս է դեպի լեռնային մասը, որոշել են նախօրոք գաղթել: Ուստի տեղի բոլոր գյուղերը գաղթում, գնում-լցվում են Գյոմուր: Գաղթում են նորսեցիք ևս:

Այդ գաղթի ժամանակ, գյուղի ամենագառամյալ մարդը՝ Ավոն (Ավագը), որ 125 տարեկան էր՝ նստած սեփական ձեռքով շինված տան մեջ, տեսնում է, թե ինչպես է ժողովուրդը՝ մայրը մանկանը մոռացած, փախչում:

Ավոյի առաջ կանգնած էր յուր կրտսեր որդին՝ 30 տարեկան Խաչոն, որը տեսնելով, որ ամբողջ գյուղը դատարկվեց, ամենքը գնացին, օրն անցավ, շփոթված վիճակում կանչում է. «Ամի՛, ա՛յ ամի՛»: Ավոն չի լսում: Խաչոն խելագարի նման պտտվում է ծերունի հոր շուրջը, նորից մոտենում ու բարձր

ծայնով կանչում. «Ամի՛, ների՛ր ինձ»: Ավոն չի հասկանում, թե որդին ինչո՞ւ է ներում խնդրում, և հարցնում է. «Ո՛ր են եղբայրներդ, ո՞ր են Կարոն, Սահակը, Գևոն, Սեփոն: Նոքա գնացին, դո՛ւ էլ գնա, ես իմ տնից գնացողը չեմ»: Ժամանակի ճնշումն ստիպում է Խաչոյին վճռական քայլ անել... հայրասպան դառնալ: Գազանային միտք է հղանում՝ սպանել հարազատ հորը, մորթել անմեղ ծերուկին, որպեսզի թուրքերը չչարչարեն նրան: Նա իսկույն գրպանից դուրս է բերում դանակը և ձեռքը ձգում, հոր վզից բռնում: Ավոն, նկատելով, որ տղան ուզում է իրեն սպանել, թույլ ուժով սկսում է դիմադրել, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Խելագարված երիտասարդ Խաչոն քաշում է նրան, գցում գետնին, վիզը կտրում, ապա գցում է ջրհորը, ծածկում ու հեռանում Գյոմուր:

Նորսի գաղթը Գյոմուրում երկար չի տևում. մի քանի օր Գյոմուրում մնալուց հետո, ստուգում, տեսնում են, որ տաճկաց զորքը Նախիջևանից վերև չի անցել: Նրանք կրկին վերադառնում են Նորս՝ մնացածներին էլ համոզելով միասին վերադառնալ: Նորսում, տեսնելով ժողովրդի հուսահատական դրությունը, հրավիրեցի ընդհանուր ժողով և ասացի. «Դուք աչք մի՛ դրեք Նախիջևանի և դաշտային բնակիչների վրա, որ նոքա գաղթեցին: Նոցա և ձեր միջև մեծ տարբերություն կա. նախ՝ նոքա ոչ մի պաշտպանության միջոց չունենին և կամա-ակամա պիտի գաղթեին (զորքը փախուստի էր դիմել): Եվ երկրորդ՝ այդ դաշտային հարուստ երկրի բնակիչները ուր էլ գնան, ապրուստի միջոցներ ունեն և ձեռք էլ կբերեն: Իսկ դուք ինչի՞ց եք վախենում, քանի որ բնությունը ձեզ տվել է անառիկ դիրքեր և ունեք կռվող երի-

տասարդություն. ձեր մի մարդը հարյուրների, հազարների պատասխան կտա: Հենց միայն ձեր կանայք գյուղը երեք կողմից, Շոր Դարայի և Սալարխա գետերի դիրքերը քարերով կպաշտպանեն, էլ ուր մնաց՝ կտրիճ երիտասարդները, որոնց ահուսարսափից ավազակային խմբերն անգամ չկարողացան մոտենալ գյուղին: Հաց ունեք, ջուր ունեք, նստեք ձեր տները, տեսնենք՝ թշնամին որտեղի՞ց է ներս մտնելու: Թող ձեր կողմից մատնություն չլինի, նրանք թոփուրոփխանով էլ չեն կարող Նորս գյուղը մտնել: Եվ, վերջապես, դուք ի՞նչ եք մտածում, որ ուզում եք այս ամուր բերդը թողնել ու գաղթել: Գաղթականության մեջ քանի՞ օր կարող եք ապրել: Ձեր ամբողջ հարստությունը ձեր ունեցած տավար-ոչխարն է, որ ձեզ հագիվ մինչև Սիսիան հասցնի, դրանից հետո կմնաք խեղճուկրակ թշվառական մուրացկաններ»:

Նրանք հաստատական որոշեցին հավատարիմ մնալ միմյանց, ապրել Նորսում, մեռնել Նորսում:

Ես էլ իմ ընտանիքը Սիսիանից տեղափոխեցի Նորս:

Գաղթականների մի մասը՝ մոտ 15000 հոգի, Ջանգեզուրից, Սիսիանից կրկին վերադարձավ Նախիջևանի գավառը՝ Սիսիանի թիկունքում գտնվող լեռնային Նորս գյուղը, հուսալով, որ շուտով հաշտություն կլինի, և այդտեղից իրենք կիջնեն իրենց մերձակա գյուղերը:

Իր անառիկ դիրքին համահունչ՝ Նորսն ուներ քաջ երիտասարդներ՝ Հայրապետ, Իգնո, Արշակ, Կարո, Պողոս, Քոռ Գևո, Սմբատ, Զաքո, Հարություն Հովսեփյան և այլք, որոնք փորձության տարիներին քաջությամբ դիմադրել են, ապա նաև մաքառել են ավազակային խմբերի դեմ (Նաբի,

Հաբիբեյ և այլք): Սակայն, մատնության ու դավաճանության հետևանքով մի քանի անգամ գյուղն ավերվել և մեծ զոհեր է տվել:

Նորսը ավելի ամրացավ, երբ 1918 թ. հուլիսի 30-ին նախիջևանցի շուրջ 5000 գաղթականներ ժամանակավորապես վերաբնակվեցին այնտեղ: Նորսը, շրջապատված լինելով Շահբուզ, Քյուլուս, Կեչիլու, Քոլանի, Մահմուդավա և այլ թուրքական գյուղերով, ոչ մի տեղից օգնություն ստանալու հույս չունեք, նույնիսկ Երևանի կառավարությունը մերժեց, ասելով. «Մենք Նորսի վրա խաչ ենք քաշել»: Երկար չտևեց, Նորսում երևաց երկրորդ և ավելի կատաղի թշնամի՝ սովը: Թեև հանձնախումբ էր ստեղծվել, և մենք շրջում էինք գյուղերում, ունևոր տնտեսություններից հաց հավաքում ու բաժանում սովյալներին, բայց տեսանք, որ տեղական հացով սովի դեմ կռվել հնարավոր չէ: 1918 թ. օգոստոսի 8-ի ընդհանուր ժողովը ինձ միաձայն ընտրեց գաղթականության պատասխանատու:

Այդ ժողովի որոշումը հարգելով՝ ես ասացի. «Հարգելի ընկերներ, ձեզ ամենքիդ էլ քաջ հայտնի է, որ մենք այժմ ամենավտանգավոր դրության մեջ ենք. մի կողմից անողորմ սովն է նեղել մեզ, մյուս կողմից շրջապատված ենք թշնամի թուրքերով: Քանի որ մեր վիճակը ապահով չէ, անհրաժեշտ է կազմակերպել երիտասարդներին, որ նրանք հերթափոխով գնան և հսկեն դիրքերը»: Իմ առաջարկությունը միաձայն ընդունվեց: Երիտասարդությունը ցուցակագրվեց և բաժանվեց ըստ դիրքերի: Այդ գործի հսկողությունն առժամանակ հանձնարարվեց իմ օգնական Սմբատ Ասլանյանին:

Մի քանի անգամ տաճկաց հրամանատարը կանչեց մեզ և առաջարկեց, որ զենքերը հանձնենք և անձնատուր լինենք, որ իր զորքը մեր հողերով անցնի և գնա, Սիսիանի դիմաց Սալվարդի սարում դիրք գրավի: Բայց մենք ձգձգեցինք, և ես իմ որդի Լևոնին, քյոռ Գևոյի հետ ուղարկեցի Դարալագյազ՝ որպես սուրհանդակների:

Մենք տեղեկություն ստացանք, որ անգլիացիք արդեն Դարդանելի և Պոլսի մատույցներում են, այդ պատճառով տաճկաց զորքը ետ է քաշվել ու գնացել Տաճկաստան՝ տեղը թողնելով տեղի զորքին՝ Քյալբալի խան Նախիջևանցու հրամանատարությամբ: Իսկ Նորսի ճակատի հրամանատարն էր Ֆաթալի խան Նախիջևանցին:

Նորսի գաղթականությունն, աշխարհից կտրված լինելով, տեղյակ չէր Նախիջևանում մնացած հարազատներից: Անհանգիստ էին հատկապես աստապատ-թազագյուղացիք: Ուստի, ընդառաջելով վերջիններիս խնդրանքին, 1918 թ. օգոստոսի 20-ին վեց հոգի՝ Ֆրանգուլենց Էյվազի գլխավորությամբ, Նորսից մեկնեցին՝ Նախիջևանից և Աստապատից տեղեկություն բերելու: Բայց այդ հայերն էլ ճանապարհին սպանվեցին:

Պահանջ կար ուղարկելու երկրորդ խումբը: Կանչեցի հովիվ Հարություն Մարգարյանին և համոզեցի, որ նա գնա՝ Նախիջևանի և Աստապատի հայերից մի տեղեկություն բերի: Հարությունին միացան ևս ութ հոգի (հիմնականում՝ աստապատցիներ), և 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին նրանք դուրս եկան Նորսից:

Հարությունն, ավելի ծանոթ լինելով սարուձորին, հաջողությամբ տանում էր յուր խումբը: Ղահաբի ձորով անցնե-

լիս նրանք իրենց ոտների տակ մարդկային դիակներ են նկատում: Ստուգում են և ճանաչում Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ սուրմալեցի Սիոն վարդապետին, Միրզա Բադալին, նոտարին և այլոց՝ ընկած այս ու այն կողմ: Նրանք հասկանում են, որ Նախիջևանում արդեն հայ չի մնացել. բոլորին էլ բերել են այդտեղ և կոտորել: Շարունակում են իրենց ճանապարհը և անփորձանք հասնում Աստապատ, թաքնվում բաղի հնձանում: Խումբը փորձում է մտնել տները և տեղեկություն ստանալ անցուղարձի մասին, բայց չի հաջողում: Ամեն կողմից ճանապարհները փակ են լինում տաճկաց զորքով: Անցնում է գիշերը: Առավոտյան տեսնում են մի երիտասարդ թուրքի, որն իր անասունները բերում է այդ բաղն արածեցնելու: Զգուշությամբ բռնում են այդ թուրքին, տանում են հնձանը և նրանից իմանում, որ Նախիջևանում հայ չի մնացել. բոլորն էլ գնացել են, բայց թե ո՞ր՝ նա չգիտեր: Մի քանի անձանոթ հայեր բռնվել են և ուղարկվել Ղարսի կողմը՝ ճանապարհի վրա աշխատելու, այդ թվում՝ հետախույզ Էյվազը: Իմանում են նաև, որ Աստապատում հայեր շատ կան, բոլոր երիտասարդներին նույնպես ուղարկել են Ղարսի կողմը՝ ճանապարհի վրա աշխատելու (այնինչ՝ կոտորելու): Այլ տեղեկություններ ևս ստանալով՝ իրենք հաջողությամբ վերադառնում են Նորս:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱՅԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԱՄԱԿԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆԵՐԻՆ

Նախիջևանի բնակչության պարտությունից հետո, երբ Անդրանիկ փաշան անցնում է Ջանգեզուր (1918 թ. հուլիսի 8-10-ին), Ջանգեզուրի հայ բնակիչները խնդրում են նրան մնալ Ջանգեզուրում և ինքնապաշտպանության գործը վերցնել յուր ձեռքը: Նա հարգում է բնակիչների խնդրանքը, կենում է Գորիս քաղաքում ու կապ հաստատում Բաքվում նստած, Մեծ Բրիտանիայի նշանակած գեներալ Թոմսոնի հետ, որը կառավարում էր ամբողջ Այսրկովկասը⁴⁰:

Ես, որպես գաղթականների կողմից ընտրված լիազոր, գնացի Ջանգեզուր՝ հաց խնդրելու: Այդ ժամանակ Ջանգեզուրի տերն ու տնօրենը Անդրանիկ փաշան էր: Ես Գորիսում պատիվ ունեցա ծանոթանալու Անդրանիկ փաշայի հետ:

Նորսի հայ գաղթականների՝ սովի մատնված լինելու մասին իմ զեկույցը լսելուց հետո, Անդրանիկ փաշան հրաժարվեց բավարարել իմ խնդրանքը, պատճառաբանելով, որ Նորսը գտնվում է Ջանգեզուրի սահմանից դուրս, և ինքը լիազորված չէ օգնելու նրանց: Բայց երբ մանրամասն լսեց ինձ և իմացավ, որ, օգնություն չստանալու դեպքում, գաղթականները ստիպված կլինեն Նորսից գալու Սիսիան, և որ այդ գաղթականության երիտասարդությունը Նորսում Ջանգեզուրի ապահովության համար տաճկաց զորքի դիմաց դիրքեր է պահում, անմիջապես հեռագրով դիմեց Բաքու՝ գեներալ Թոմսոնին: Նա խնդրեց Թոմսոնին թույլ տալ Նորսի 15000-անոց գաղթականությանը նպաստ ուղարկել

⁴⁰ Մեծարգո հեղինակի չափազանցությունն է. 1918 թ. մայիսի վերջից գործում էին Այսրկովկասի 3 հանրապետությունները – խմբ.:

ու, դրական պատասխան ստանալուց հետո, հրամայեց անմիջապես Սիսիանի պահեստներից 200 փութ ալյուր տեղափոխել Նորս: Այսպիսով՝ Նորսի գաղթականությունը ստացավ մթերք ու նաև դրամ:

Գաղթականության շրջապատում կատարվող դեպքերի վերաբերյալ իմ տված մանրակրկիտ տեղեկությունների շնորհիվ չափազանց սիրալիր ընդունելության արժանացա Անդրանիկ փաշայի կողմից: Մի քանի զեկույց ևս լսելուց հետո, նա կացությունը ներկայացրեց անգլիական ներկայացուցչին և Գորիսի հասարակությանը:

Անդրանիկ փաշան, իմանալով տաճկաց զորքի մտադրությունը Նորսից Սիսիան անցնելու մասին, գրավոր խիստ հրաման տվեց Նորսի բնակչությանը. «Դուք չպետք է Նորսից գաղթեք և գնաք Սիսիան: Հակառակ դեպքում դուք կդառնաք դավաճան: Որպես օգնություն՝ ահա ձեզ ուղարկում եմ ևս մի վաշտ զինվոր: Կարիք եղած դեպքում կգամ և ես»:

Անդրանիկ փաշայի նշած մի վաշտ զինվորներին ուղարկեցին Նորս Մագրայի դիրքը պաշտպանելու:

Մտերմական հարաբերությունների մեջ լինելով Ջորավարի հետ՝ թույլ տվեցի ինձ ասել. «Պարոն Անդրանիկ փաշա, ներեցե՛ք, որ ես թույլ եմ տալիս ինձ ասել Ձեզ, որ Նեհրամ թուրքական գյուղի շրջապատումը Ձեր կողմից, իմ կարծիքով, սխալ էր. դա դժբախտ հետևանքների հասցրեց Նախիջևանի և գավառի հայությանը: Այն միջոցին, երբ Նախիջևան քաղաքը պաշտպանությունից զուրկ էր, որովհետև ծախսը խնայելու նպատակով զորանոցի զորքը բաց էր թողնված, իսկ զորանոցում շրջում էին գնդապետ Տեր-Սիմոնյանի և մի քանի պահապան զինվորների ուրվական-

ները, Դուք հարձակում եք գործում Նեհրամ բազմամարդ թուրքական գյուղի վրա, շրջապատում դա և ժամանակ կորցնում՝ առանց նկատի ունենալու, որ տաճկաց Խալիլ փաշայի զորքը Շահթախտում է և անմիջապես կգրավի զորանոցն ու քաղաքը»:

Անդրանիկ փաշան, մի փոքր վրդովված, պատասխանեց. «Ես երբեք սխալված չեի լինի, եթե ձեր ազգային դավաճան խորհուրդը (Խարազյանը) ինձ չխաբեր. նոքա ոչ միայն քաղաքի պաշտպանությունն էին հանձն առել, այլև խոստացել էին հոգալ իմ զորքի ծախսը ևս: Բայց և այնպես, ես պատճառ եղա հայերի գաղթի: Ինչ գնով էլ լինի, պիտի աշխատեմ կրկին հայերին վերաբնակեցնել իրենց տեղերում»:

1919 թ. փետրվարի 4-ին Անդրանիկ փաշան մի նամակ է ուղարկում Նախիջևանի խաներին, շեշտելով. «Հայկական գյուղերում վերաբնակված թուրքերին դուրս բերեք ու հարմարություն տվեք հայ գաղթականներին իրենց տներում ապրելու: Հակառակ դեպքում Նախիջևան գավառի թուրք բնակչության կոտորածի պատասխանատվությունը ձեզ վրա կլինի»:

Նախիջևանի խաներին Անդրանիկ փաշայի գրած նամակը ստացա և որոշեցի անձամբ հանձնել Շահբուզի դիրքապահներին: Դեռ Զիարաթի մեր դիրքը չհասած՝ գյուղից 15 զինված երիտասարդներ հասան ինձ: Թեև իրենք չէին թողնում, որ նամակը ես տանեմ, պատճառաբանելով, որ թուրքերն ինձ կխփեն, բայց ես ուշադրություն չդարձրի: Իրենց թողեցի Մահմուդավա թուրքական ավերակ գյուղում և իմ ձին առաջ քշեցի: Երբ բավական մոտեցա շահբուզիների դիրքերին, նամակը ցույց տալով՝ կանչեցի և

ասացի. «Նամակ կա, եկե՛ք, տարե՛ք»: Նոքա դիրքից ասացին. «Էլի՛ մոտեցեք, էլի՛ մոտեցեք»: Ես ձիս քշեցի և հասա դիրքի տակը, որտեղից այլևս ձին չէր կարող բարձրանալ: Դիրքի վերևից զինված մեկը ցած իջավ և հասավ ինձ, ներողություն խնդրեց, ասելով. «Վա՛հ, վարժապետ, դո՛ւ ես, ների՛ր, որ չճանաչեցինք և քեզ նեղություն տվեցինք»: Նա շահբուզի էր, Նախիջևանի պետական դպրոցի իմ աշակերտներից: Ես ասացի. «Ոչինչ, բայց, Աբա՛ս, ընկերներիդ հասկացրու, որ իմ վերադարձին հիմարություն չանեն և ինձ չխփեն»: Աբասն անմիջապես ձայնը բարձրացրեց և ասաց. «Սա իմ ուսուցիչն է, լավ իմացեք, հե՛յ: Եվ ավելացրեց. «Անհո՛գ եղեք, ձեզ ոչ ոք չի համարձակվի խփել»: Ես ասացի. «Դու այս նամակն անմիջապես հասցրու Զաֆարկուլի խանին և պատասխանը բեր՝ ուղիղ մեր տուն, քեզ ոչ ոք ոչինչ չի ասի»: Նա պատասխանեց. «Ո՛չ, ես հայերից վախենում եմ»: «Այդ դեպքում, – ասացի ես, – նամակը բեր՝ Մահմուդավա, դի՛ր քյառդաշի վրա, մի քար էլ դի՛ր վրան, որ քամին չտանի ու մի արկ արձակիր. մենք կգանք՝ կտանենք»: Այդպես էլ կատարվեց: Նախիջևանի խաներից պատասխան ստացա և անմիջապես ուղարկեցի Անդրանիկ փաշային:

Նամակում գրված էր. «Պարոն Անդրանիկ փաշա, մենք համոզված ենք, որ Դուք որքան էլ շահագրգռված եք հոգ տանելու հայ գաղթականության մասին, նույնքան էլ պիտի շահագրգռված լինեք մտածելու թուրք գաղթականության մասին: Այս ցուրտ ծմռանը մի՞թե կարելի է մարդկանց բնակարաններից հանել և զցել սառնամանիքի բերան: Խնդրում ենք, եթե հնարավոր է, կարգադրեք, որ անգլիական մի ներկայացուցիչ գա և տեղում այդ հարցը լուծի»:

**ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁԻ
ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ:
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՌԱՆԱԼԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻՑ**

1919 թ. փետրվարի 15-ին, երբ ես գաղթականության գործով գնում էի Գորիս, Սալվարդի լեռնանցքում հանդիպեցի անգլիական ներկայացուցչին, որի հետ գալիս էին Անդրանիկ փաշայի բժիշկ Ռուբենը՝ որպես թարգման, նախիջևանցի զինվորական Հայկ Գրիգորյանը և երկու թիկնապահ ծիավորներ (պահնորդներ): Բժիշկ Ռուբենից ստացա Անդրանիկ փաշայի՝ ինձ ուղղած նամակը. «Պարոն Շմավոն, ահա ուղարկում եմ անգլիական ներկայացուցչին Նախիջևան, որ խաների հետ խոսի և հայ գաղթականությանը տեղավորի իրենց գյուղերում ու տներում: Գաղթականների մասին մանրամասն ծանոթություն տուր անգլիական ներկայացուցչին, որ ըստ այդմ կարգադրի: Ներկայացուցչին առաջնորդիր և ապահով ճանապարհով ուղարկիր Նախիջևան»:

Ես անմիջապես ետ դարձա, և երեկոյան հասանք Գյումուր հայկական գյուղը: Գիշերեցինք Մուշեղ քահանա Մամիկոնյանի տանը, որտեղև զբաղվեցինք հայ գաղթականության հարցով: Ես անգլիական ներկայացուցչին նկարագրեցի գաղթականության ներկա վիճակը և նշեցի, որ Անգլիայի տված նպաստով գաղթականներին երկար ժամանակ պահել հնարավոր չէ: Անհրաժեշտ է որքան կարելի է շուտ նրանց վերադարձնել իրենց ծննդավայրը, իրենց հողուրիին: Ապա մանրամասն ծանոթացրի հայկական և թուր-

քական գյուղերի դիրքերին, նկարեցի Նախիջևան գետը, Նախիջևան քաղաքը և բոլոր գյուղերը, որոնք համարյա բոլորն էլ գտնվում են Նախիջևան գետի աջ ու ձախ ափերին: Տվաճա տեղեկություններից անգլիական ներկայացուցչի համար պարզ եղավ, թե որտեղ պետք է բնակեցնել հայերին և որտեղ՝ թուրքերին: Որոշվեց նաև, որ ճանապարհը պետք է շարունակել մինչև Գժաճոր, այնտեղից՝ իջնել Քոլանի թուրքական գյուղը և ապա խճուղիով ուղիղ գնալ դեպի Նախիջևան:

Հետևյալ օրը, շարունակելով մեր ճանապարհը, հասանք Գժաճոր հայկական գյուղը, որտեղից, զառիվար իջնելով, գնացինք Քոլանի թուրքական գյուղը: Հանկարծ դիմացի լեռներից քոլանցի դիրքապահները մեզ վրա կրակ բաց արին: Ուժեղ ձայնով իենց հազիվհազ հասկացրինք, որ եկողը անգլիացի է. «Մի՛ խփեք, իմաց տվեք, որ գյուղից ծերունիներ գան ու նրան տանեն»: Սպասեցինք, մինչև որ գյուղից մի խումբ մարդիկ եկան, ապա մենք իջանք, հասանք արքունի ճանապարհը, որտեղ քոլանցիք մեզ սպասում էին: Քոլանցիներին ծանոթացրի ներկայացուցչի հետ և կարգադրեցի. «Ապահով ճանապարհ դրեք նրան, որ գնա Նախիջևան. խաների հետ գործ ունի»: Եվ քոլանցիները տարան նրան: Իսկ մենք վերադարձանք: Ներկայացուցչի հետ գնացին թարգմանիչ Ռուբենը, զինվորական Հայկ Գրիգորյանը և երկու ծիավորները: Գիշերը իրենք մնացին Քոլանում: Քոլանցիք իմանում են, որ մի անգլիացի է եկել իրենց գյուղը, ամենքն էլ հետաքրքրվում են՝ տեսնելու, թե այդ «ինգլիզ»-ը ինչպիսի մարդ է:

Տեսնում են չորս հայի և հայերի նման մի մարդու էլ, որը որպես թե անգլիացի է: Իսկույն ճանաչում են Հայկին և սկսում ավելի մոտենալ, Հայկի ուսադիրներին ձեռք տալով՝ ծաղրել նրան և շոշափել նրա ատրճանակը: Հայկը բարկանում է և հրամայում է իրենից հեռու մնալ: Թուրքերը, միմյանց հետ խոսելով, ասում են. «Ա, բու դիասան Հայկո դի՞ ⁴¹»: Հայկը, զայրացած, ասում է. «Հա՛, ման Հայկո յամ, Խաչատուր օղլի, նա՛ դեյըրսզ⁴²»: Սկսում են միմյանց երեսին նայել: Բժիշկ Ռուբենն ասում է. «Հայկ, մի ճար արա, դու հեռացիր, թե չէ քո պատճառով մեզ էլ կսպանեն»: Հայկը մտածում է խորամանկության դիմել. այլ կերպ անհնարին էր թուրքերի ձեռքից ազատվել: Ասում է. «Գիտե՞ք՝ ինչ կա, առավոտյան, երբ մենք գնանք դեպի Նախիջևան, ձորի միջից անցնելիս նորսեցիք մեզ չեն ճանաչի և Մազրայի դիրքից մեզ վրա կրակ կբացեն: Ինձ մի ընկեր տվե՛ք, հիմա գնանք Գժաձոր, այնտեղից ես մի թուղթ ուղարկեմ Նորս և իմաց տամ, որ մեզ վրա կրակ չբացեն»: Թուրքերը համաձայնում են: Զինված երկու կտրիճ տղայք, ձի հեծած, ընկնում են առաջ՝ մտածելով. «Տանենք և ճանապարհին սպանենք»: Հայկն էլ իրենց հետ գնում է: Մութ գիշեր էր: Նրանք հասնում են գետը, որը պետք է անցնեն ու գնան Գժաձոր: Երկու թուրքերն էլ կանգնում են և Հայկին ասում. «Մենք այլևս չենք գալիս, դու ձիդ քշի՛ր, գետն անցի՛ր ու գնա՛»՝ մտադրվելով հենց այդտեղ խփելու նրան: Հայկի ձին, հագիվ գետի մեջ մտած, սայթաքում է, Հայկը վրայից ընկնում է ջուրը և օգնություն կանչում: Թուրքերը, խփելու փո-

⁴¹ Ա, ասում ես՝ սա Հայկոն է:

⁴² Հա՛, ես Հայկոն եմ՝ Խաչատուրի որդին, ի՞նչ ես ասում:

խարեն, օգնության են հասնում և ջրից դուրս բերում նրան: Հայկը նկատելով, որ իր դրությունը վտանգավոր է, ասում է. «Տղե՛րք, ես առանց ձեզ չեմ կարող գնալ, որովհետև թե՛ մութ գիշեր է, թե՛ ճանապարհին ծանոթ չեմ: Եկե՛ք միասին գնանք, միասին էլ վերադառնանք»:

Թուրքերը համաձայնում են, ընկնում են առաջ, ինքն էլ նրանց ետևից է գնում: Այսպես իրենք հասնում են Գժաձորի պատերի տակ: Թուրքերը կանգ են առնում և ասում. «Դե գնա՛, շուտ թուղթ գրի՛ր և վերադարձի՛ր, մենք այստեղ կսպասենք»: Հայկը մտնում է գյուղ և անմիջապես մի երկտող ուղարկում Նորս՝ ինձ հասցեագրված, որով հայտնում է. «Քոլանցիք անգլիական ներկայացուցչին ուզում են սպանել, շուտ օգնություն պահանջիր»: Այլևս Հայկը չի վերադառնում. քոլանցի թուրքերը սպասում են, սպասում, ետ են դառնում ու գնում: Հայկից տեղեկություն ստանալով՝ ես անմիջապես գրեցի Շահբուզի հրամանատար Ֆաթալի խանին, թե՛ «Անգլիական ներկայացուցիչը Քոլանիում վտանգի մեջ է, ազատե՛ք նրան քոլանցիների ձեռքից»:

Հայկի գնալուց հետո ամբողջ գիշեր քոլանցիք չեն քնում, գբաղվում են ներկայացուցչով՝ խորհելով, որ սա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ Անդրանիկ փաշայի զինվորներից մեկը, և ամեն կերպ ծաղրուծանակի առարկա դարձնում նրան, աջ ու ձախ քաշքշում՝ միմյանց ասելով. «Ա՛, բու ինգլիզ դի՞⁴³», մատները մոտեցնելով աչքերին՝ ասում են. «Ա՛, բելադա ինգլիզ օլար⁴⁴»: Իսկ բժիշկ Ռուբենին շատ են հավանում. նա գեղեցկադեմ

⁴³ Ա՛, սա անգլիացի՞ է:

⁴⁴ Ա՛, փորձանքի մեջ անգլիացին կլինի:

երիտասարդ էր, «մուսուլման ուշադի»⁴⁵ են անվանում նրան: Այն երկու ձիավորներն էլ հո սառել են, տեղն ու տեղը մնացել: Այսպես անհանգիստ գիշեր են լուսացնում: Ինչքան էլ խնդրում են, որ իրենց տանեն հայերի գյուղը՝ Գժաձոր, չեն տանում, ասելով. «Հազիվ եք ընկել մեր ձեռքը»: Վերջապես, առավոտյան, որպես թե զիջելով, ասում են. «Եկե՛ք տանենք Գժաձոր»: Բայց Գժաձորի փոխարեն նրանց տանում են հակառակ կողմը՝ Քյուքի ձորը, որ սպանեն: Մինչդեռ առավոտ վաղ Ֆաթալի խանը Շահբուզում, կառք նստած, ուզում է գնալ Նախիջևան: Ստանում է իմ ուղարկած երկտողը և անմիջապես հասնում Քոլանի ու պահանջում անգլիացուն: Քոլանցիք, այլևս ծածկել չկարողանալով, նրանց ետ են բերում ու հանձնում Ֆաթալի խանին, որը յուր հետ չորսին էլ վերցնում, տանում է Նախիջևան:

Անգլիական ներկայացուցիչը Նախիջևանում խաներին հրավիրում է ժողովի, արտահայտվում է ամենակոպիտ ձևով՝ թուրքերին անվանելով վայրենիներ, և հարմար չի գտնում հայերին բնակեցնել այդ վայրենիների մեջ, թողնում-գնում է Բաքու՝ գեներալ Թոմսոնին զեկուցելու:

Նախիջևանի խաները, կասկածելով, որ միգուցե Անդրանիկը հարձակում գործի, միաժամանակ իրենք են մի գրությամբ դիմում Բաքու, գեներալ Թոմսոնին. «Խնդրում ենք Անդրանիկ փաշային մեր երկրից հեռացրեք, որ հայերն ու թուրքերը համերաշխ ապրեն»:

Գեներալ Թոմսոնը, ստանալով Նախիջևանի խաների դիմումը Անդրանիկ փաշայի մասին, անմիջապես կարգադրում է, որ Անդրանիկը Ջանգեզուրը թողնի...

⁴⁵ Մուսուլմանի զավակ է:

1919 թ. փետրվարի 22-ին Անդրանիկ փաշան յուր զորքով դուրս է գալիս Ջանգեզուրից: Իսկ Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործը հանձնվում է Ջաքարյան Մուշեղին:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

1919 թ. հունիսի 15

Անգլիացիք, Նախիջևանի գավառը ևս իրենց տրամադրության տակ ունենալով, ճանապարհները ապահովեցին հնդիկ զորքով⁴⁶ և հայ գաղթականությանը տեղափոխեցին գավառի հայկական գյուղերը: Այսպիսով, Նախիջևանում հաստատեցին հայկական կառավարություն: Զինվորական գեներալ-նահանգապետ նշանակվեց Շելկովնիկովը, իսկ քաղաքացիական նահանգապետ՝ Վարշամյանը, որի տեղակալն էր Մեժլումյանը:

Ես գնացի Նախիջևան և հանդիպեցի պարոն Վարշամյանի հետ: Նա, իմանալով, որ Նախիջևանի դպրոցների ուսուցիչն եմ, կարգադրեց առժամանակ նստել իր գրասենյակում և օգնել իրեն (գրասենյակում միայն մի քարտուղար ուներ):

Երբ դուրս եկա քաղաք, հանդիպեցի ծանոթ թուրք ընկերներին, որոնք զարմացած ասացին. «Ինչո՞ւ ես եկել, անմիջապես հեռացիր, երկար չի քաշի, երբ մեր զորքը, որը

⁴⁶ սիփահներ – խմբ.:

գտնվում է Պարսկաստանում՝ Զուլֆայի և Շահթախտի թիկունքում, հարձակվելու է Նախիջևանի վրա և բոլոր հայերին կոտորելու է»:

Ես մոտենում եմ պարոն Վարշամյանին և ասում. «Պարոն Վարշամյան, հայ անգեն գաղթականությանը բերել-լցրել եք Նախիջևանում և գյուղերում. ես իմացա, որ թուրքերը Խալիլ փաշայի զորքով մի օր հարձակվելու են և հայկական կոտորած են անելու: Դուք ինչո՞վ եք պաշտպանելու ամբողջ գավառի հյուծված, անգեն հայերին»:

Պարոն Վարշամյանն ինձ պատասխանեց. «Դա քո գործը չէ, նստի՛ր, գիրդ գրի՛ր»: Նստում եմ, բայց չեմ կարողանում աշխատել: Նույնը կրկնվում է մի քանի անգամ. իմ ընկերներից ու ծանոթներից ով պատահում է, նույն խոսքն է ասում, բայց ես պարոն Վարշամյանից ստանում եմ ավելի կոպիտ պատասխան, ուստի ստիպված եմ լինում հուլիսի 18-ին թողնելու Նախիջևանը և մեկնելու Նորս:

Անգլիացիք էլ երկար չեն մնում: Ամեն ինչ կարգի բերելուց հետո, Երևանից մի ոչ մեծ զորք են տեղափոխել տալիս Նախիջևան և ապա թողնում, հեռանում են: Իսկ թուրքերը տնտեսապես քայքայված, ուժասպառ եղած հայերին ենթարկվել չկամեցան, մանավանդ իրենք ունեին Խալիլ փաշայի պատրաստի զորքը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Պարսկաստանում՝ Զուլֆայի և Շահթախտի թիկունքում, և դիտում էին Նախիջևանում կատարվող գործողությունները: Անգլիացիների հեռանալուց 10-15 օր չանցած, 1919 թ. հուլիսի 20-ին թուրքերը հարձակվեցին Նախիջևանի վրա:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՂ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1919 թ. հուլիսի 20

Հայկական կառավարությունը հայերի պաշտպանության համար ոչ մի միջոց ձեռք չառավ: Երբ հայերը շրջապատվեցին, գլուխները կորցրած՝ չիմացան ուր փախչել: Եվ եղավ հայերի մեծ կոտորած: Շեկովնիկովն ու Մեժլումյանը գիշերով, թաքուն վերցնում են Երևանից ուղարկված փոքրաթիվ զորքը, որն այդպես էլ ոչ մի օժանդակություն չցուցաբերեց Նախիջևանի ժողովրդին, Այլապատի վրայով անցնում են Սուստ թուրքական գյուղը, կրակում և Ձնաբերդով գնում-հասնում Երևան: Իսկ Վարշամյանը դրանից երկու օր առաջ էր գնացել Երևան: Ժողովուրդն էլ հետևում է նրանց: Բայց առավոտյան, երբ սուստեցիք վերադառնում են գյուղ, հայ գաղթականության ետ մնացածներին բռնում են ու գցում կրակի մեջ: Ահա այսպես, կարճ ժամանակամիջոցում, Նախիջևանը երկրորդ անգամ տվեց մեծաքանակ մարդկային զոհեր, իսկ ազգամիջյան կռիվները դարձան համատարած: Այսպիսով, Նախիջևանի գավառն իսպառ ամայացավ հայերից՝ բացառությամբ Շահապունիքի և Գողթնի:

Շահապունիքը գտնվում է Նախիջևան գետի վերին հոսանքում, Կզլբողազից վերև, մինչև Սիսիանի սահմանը, որտեղ հայ բնակչությունը փոքրամասնություն էր կազմում: Հայերն ապրում էին Նորս, Նորս Մազրա, Գժաձոր, Գյոմուր, Ղարաբաբա, Արինջ և Բադամլու (Մեծոփ) գյուղերում:

Բադամլուի հայերը, 1905 թ. հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ իրենց կյանքը փրկելու համար, ստիպված

ընդունել էին մահմեդական օրենքը: Իսկ այժմ, հենց որ իմացան Նախիջևանի կոտորածի մասին, անմիջապես գյուղից հեռացան և գաղթեցին Գյումուր, այնտեղից էլ՝ Սիսիան:

ԱՐԻՆՋԻ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱԲԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1919 թ. հուլիսի 23

Արինջի և Ղարաբաբայի բնակիչները, տեղական իշխանության կողմից նպաստ ստանալով, խաղաղ ապրում էին իրենց գյուղերում: Հենց այն միջոցին, երբ Նախիջևանի վրա հարձակում է կատարվում, Շահբուզի թուրք ոստիկանապետը կարգադրում է, որ արինջեցիք և ղարաբաբացիք՝ առանց բացառության, բոլորն անխտիր առաջիկա կիրակի ներկա լինեն Շահբուզի դատարանում և, ըստ ներկա շնչերի, ալյուր ստանան. բացականերին չէր տրվելու: Իսկ հիշյալ գյուղերը գտնվում էին դատարանից 2-3 կիլոմետր հեռու:

Անհեռատես և միամիտ հայերը նշանակված օրը, մեծ ու փոքր, շտապում են ալյուր ստանալու, և երբ բոլորը, հավաքված դատարանի պարսպի մեջ, սպասում են, որ ալյուր ստանան, զինված թուրքերը հարձակվում են անզեն ու անպաշտպան հայ ընտանիքների վրա և անխնա կոտորում բոլոր ներկաներին: Փրկվում են միայն սակավաթիվ բացակաները: Իրենք էլ թողնում են իրենց գյուղերն ու փախչում Նորս:

Բացակայել էր նաև Արինջի քահանա Տեր Խաչատուրը՝ յուր ընտանիքով: Բանտից դուրս եկած Իլդիրիմ բեկ Կենդերլինսկին, իմանալով, որ Արինջում դեռ մնացած հայեր կան,

մի քանի ծիավորներով ներխուժում է Արինջ, բոլորին բռնում է, տանում Քյուքի, այնտեղից էլ՝ Ղանլիգյոլ և սպանում:

Նախիջևանի թնդանոթների ձայնն արձագանք տվեց նաև Շահապունիքում: Գազանացած խաները, չբավարարվելով դաշտային գյուղերի անզեն հայերի կոտորածով, Արինջի և Ղարաբաբայի թշվառ, խաղաղ հայ ընտանիքներին սրախողխող անելով՝ որոշեցին ամբողջ գավառը մաքրել հայերից ու Նախիջևանում հաստատել ազատ խանություն:

ՆՈՐՍԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

1919 թ. օգոստոսի 28

1919 թ. ապրիլի 20-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, օգտվելով այն հանգամանքներից, որ Շահապունիքում արդեն խաղաղություն է, Նորսի ճանապարհները բացվել են, Նորսում էլ շատ երիտասարդություն կա, որոշեց Նորսում կազմակերպել մի գումարտակ: Այդ նպատակով նա Նորս ուղարկեց կապիտան Վահանին՝ տեղական ուժերով գումարտակ կազմակերպելու համար: Դա պատճառ եղավ Նորսի ավերմանը: Նախ՝ դա գրավեց թուրքերի ուշադրությունը, և երկրորդ՝ գումարտակը հրաժարվեց կռվել:

1919 թ. հուլիսին Արինջի և Ղարաբաբայի բնակիչների կոտորածից հետո մռայլ ամպերը կուտակվեցին նաև Շահապունիքի վրա, կրկին լարվեցին թուրքի և հայի հարաբերությունները. իրենց մաճն ու մանգաղը թողած՝ էլի զենք վերցրին:

Ղարաբաբայի և Արինջի կոտորածի լուրը հասավ Սիսիան: Վրեժխնդրության ոգով լցված՝ 40-50 տարեկան զինված սիսիանցիները շտապեցին Նորս՝ հարձակվելու թուրքերի վրա: Կապիտան Վահանը իրենց բոլորին վերցրեց յուր գումարտակը և իրենց հետ ևս սկսեց զինավարժություններ կատարել: Բայց սիսիանցիք, որոնք ցանկանում էին անմիջապես կռվի բռնվել թուրքերի հետ, հիասթափվեցին և կամաց-կամաց թողեցին ու վերադարձան Սիսիան՝ հակառակ պարոն Վահանի կամքի: Կապիտան Վահանը, զինվորներ ուղարկելով, կարգադրեց՝ կամ ետ դարձնել նրանց, կամ սպանել: Սալվարդի ձորում, հանդիպելով միմյանց, կռվի են բռնվում և անհմաստ արյուն թափում: Մի քանիսին էլ Վահանը բանտարկում ու ծեծի է ենթարկում: Այդ դեպքերը մեծ դժգոհություն առաջ բերեցին, և շատերը սկսեցին չենթարկվել կապիտանին: Պարոն Վահանը զգաց, որ իր դրությունը ևս անապահով է, այլևս Նորսում մնալն ավելորդ է, և ավելի նպատակահարմար համարեց զոհել Նորսի բնակչությանը, քան՝ իրեն:

Ուստի, վերցնելով յուր գումարտակը, դուրս եկավ գյուղից 5-6 կիլոմետր հեռավորության վրա և «ճամբար» դրեց Գյոթուրգյայում՝ Գժաձորի սահմանին: Պետք է ասել, որ կապիտան Վահանի և յուր զինվորների հարաբերությունները ևս լավ չէին, բոլորովին ցանկություն չունեին կռվելու և Նորսը պաշտպանելու:

Թուրքական հրամանատարությունը, չբավարարվելով Նախիջևանի կոտորածով և նպատակ ունենալով հայերին ամբողջովին բնաջնջելու, սկսեց շարունակել կոտորածը

հայկական դաշտային գյուղերում. Եմխանա, Թմբուլ, Այլապատ, Շխմահմուտ, Խալիլու, Հաջիվար, Յարմջա, Ներքին և Վերին Դիզաներ, Քյուլթափա, Մազրա, Խալխալ, Դամրզնդան, Ղարախանբեկլու և այլն: Այդ գյուղերն ավերելուց հետո հասավ Կզլբողազ և շարունակեց հարձակումը Շահապունիքի հայկական գյուղերի վրա: Բադամլուի բնակչությունն արդեն վաղուց գաղթել էր Սիսիան: Արինջի ու Ղարաբաբայի բնակչությունը կոտորվել էր: Ղարաբաբայից թնդանոթներն ուղղեցին Նորսի վրա և օգոստոսի 28-ին սկսեցին հրետակոծել Նորսը: Մյուս կողմից էլ շահբուզցիք, քյուլուսցիք, կեչիլուցիք հարձակվեցին, բայց դիմադրության չհանդիպեցին. դիրքերում կանգնած հայ զինվորները, զենքերն ուսերին անգամ, թողեցին դիրքերը և հեռացան դեպի Գյոմուր ու Սիսիան: Մինչդեռ գյուղի բնակիչները, վստահ լինելով, որ զինվորները կկռվեն և իրենց կպաշտպանեն, հանգիստ իրենց գործով էին զբաղված: Թուրքերը, դիմադրության չհանդիպելով, համարձակ լցվեցին գյուղը և սկսեցին կրակել ու կոտորել:

Հայերը, հանկարծակիի գալով, մեծ ու փոքր, տներից դուրս թափվեցին և լցվեցին ջրաղացի ձորը, որ, ձորով փախչելով, փրկվեն, բայց թշնամին ձորի վերևից առաջներն առավ ու սկսեց այդ անզեն ժողովրդին կոտորել ու հայերի վրայի զարդն ու զարդարանքը կողոպտել: Ժողովրդի միջից միայն քահանայենց Արշակն էր, որ սկսեց դիմադրել. յուր վրա հարձակվող թուրքին գցեց գետին ու ծունկը դրեց նրա կրծքին, երկրորդ թուրքը նետվեց Արշակի վրա, որ ազատի յուր ընկերոջը, բայց նա ևս նույն վիճակին արժանացավ:

Վրա հասավ նաև երրորդ թուրքը, սրան ևս Արշակը քարշ տվեց, դրեց ծնկի տակ: Մյուսներն այլևս մոտ չեկան, բայց կեչիլուցի Կասըմ Ալին կրակոցով սպանեց Արշակին:

Այդ օրը ջրաղացի ձորում սրտաճմիկ տեսարանից, լացուշիվանից հետո սպանվեց մոտ 300 հոգի: Իսկ գյուղում, տան մեջ Ավչի Ավագենց հարսները, հանգիստ նստած, հաց թխելիս են լինում, երբ անսպասելի կերպով թուրքերը ներս են լցվում, բոլորին լցնում են հացի թոնիրն ու այրում:

Ազգի դավաճան Վահանը, յուր զինվորներով, թուրքերի հարձակման ժամանակ փախել էր: Մինչ ես գյուղի մեջ կանգնած էի, տեսա, որ արդեն գյուղը գրավված է, և մնացի շրջապատման մեջ: Մի խումբ թուրք անցան մոտովս: Ես մտածեցի, որ ինձ թուրքի տեղ են դրել, ու վստահ սկսեցի առաջ գնալ, որ գյուղից դուրս գամ: Երբ հասա Մասմենց դուռը, տեսա ի՞նչ. բակի մեջ լիքը թուրքեր են լցված և Մասմենց Խաչոյին չարաչար տանջում են, փող են պահանջում: Այդտեղից մի քանի քայլ առաջ անցա: Եվ ի՞նչ տեսնեմ. աչքերիս առաջ բացվում է մի սոսկալի տեսարան. Մուրադենց Խաչոյի բակում թուրքերը բռնեցին Ակոբջանենց 60 տարեկան Սեփոյին, պառկեցրին գետնին, մի մեծ քար զցեցին գլխին. ուղեղը ցիրուցան եղավ: Անցա Թուխ Մանուկի ճանապարհով: Մեր այգու մոտ տեսա Սեհրանենց Խաչոյին, որը, նույնպես գլուխը ջարդած, դեռ տանջվում էր: Այդտեղ թափված էին նաև մեր իրերը՝ կապոցները (կինս վախեցել, թափել էր դրանք ու փախել): Ես վերցրի կապոցները, խոտերի մեջ պահեցի՝ մտածելով, որ վաղը կգանք, կվերցնենք: Շարունակեցի ճանապարհս: Տեսնեմ՝ Խուդոյի այգու

մեջ 10-20 թուրք մի կնոջ բռնել են և պոկում, շորերը հանում են, զարդուզարդարանքը քաշքշում, վրայից հանում ու միմյանց ձեռքից խլխլում, վերջն էլ սպանում: Ու հենց այդտեղից էլ նկատեցի, որ ժողովուրդը ձորով փախչում է: Թուրքերն էլ լցվեցին ձորը ու սկսեցին անգեն ժողովրդին կողոպտել ու սպանել: Ես առաջացա, Ավոյենց ջրաղացի դիմաց մեծ քարի վրա նստեցի ու տեսնում էի, թե ինչպես թուրքերը ձորով գնացող ահագին բազմության առաջը կտրել ու կոտորում են:

Երեխաների ու կանանց լացուկոծը երկինք էր բարձրանում: Ես այլևս համբերել չկարողացա: Թեև առջևում Պուպու քարի դիրքն էր՝ վրան լիքը թուրքեր կանգնած, բայց և այնպես վճռեցի. ինչ գնով էլ լինի, պետք էր այդ անմեղներին օգնության հասնել՝ վազել, որքան կարելի է շուտ կապիտանին իրազեկ դարձնել և օգնություն պահանջել: Հրացանս վերցրի և սկսեցի, որքան կարող եմ, արագ վազել՝ մտածելով, որ գուցե նրանք ինձ ևս թուրք համարեն, որ այդպես վազում եմ հայերի ետևից: Վազում էի դեպի Թուխ Մանուկ, այն ճանապարհով, որով հայերն են գնացել: Շատ հաջող և անփորձանք Թուխ Մանուկն անցա և հասա Չըռի գլուխը, որտեղ հավաքված էր համարյա ամբողջ զինվորությունը՝ առանց հրամանատարի: Պատմեցի ջրաղացի ձորի հայերի դրությունը և խնդրեցի մի փոքր ցած իջնել, մի քանի համազարկ բաց թողնել ու հայերին՝ անմեղ կին ու երեխաներին, ազատել: Բայց պատասխանեցին, թե առանց հրամանատարի ցած չեն գնա: Իմացա, որ հրամանատար պարոն Վահանը ճամբարում է, և քայլերս ուղղեցի

դեպի ճամբար: Թե ինչպես ահագին դարիվերներն անցա ու դուրս եկա, ես էլ չիմացա: Հասա ճամբար, որտեղ պարոն Վահանը՝ ապահով նստած, հեռադիտակով նայում է, թե ինչպես իր պաշտպանությանը հանձնված Նորս գյուղը մխում է, ու ժողովուրդն էլ՝ կոտորվում: Ես անմիջապես ներկայացրի ամբողջ իրավիճակը և խնդրեցի, որ իր զորքով, որը հավաքված էր Չըռի գլուխը, թշվառներին օգնության հասնի: Բայց նա ողորմելի ձևով պատասխանեց. «Պարոն Շմավոն, զորքն ինձ չի ենթարկվում, չեմ կարող ոչ մի կերպ օգնել»: Ասացի. «Ուրեմն դու քո որոշումը կատարեցիր: Ամեն ինչ հանձնվեց բռնության տնօրինությանը»:

Օրն անցավ. արեգակը մայր մտավ. մռայլ խավարը պատեց սար ու ձոր: Զրադացի ձորն ահարկու էր. ոմանք անշնչացած ընկած էին խոր քնի մեջ, ոմանք վիրավոր տնքում էին, օգնություն կանչում, ոմանք թաքնված էին քարերի արանքում, մեկն էլ, որի հագուստը վրայից պոկել-հանել էին, փախել, թաքնվել էր ջրաղացի ճոտոնում⁴⁷: Նա կեսգիշերին ճոտոնից դուրս է գալիս և սարուձորով, ահուդողով առավոտյան մերկանդամ հագիվ հասնում է Գժաձոր: Ճամբարում մարդ չլինելու պատճառով մենք ևս գիշերն անցկացրինք Գժաձորում:

Առավոտյան նորից բարձրացանք ճամբար՝ տեսնելու, թե ընդհանուր դրությունն ինչպիսին է: Ճամբարում կապիտանն էր միայն՝ հեռադիտակը ձեռքին, ինչպես նաև՝ մի քանի նորսեցի երիտասարդներ: Կապիտանն այլևս ոչ մի անելիք չուներ. ամեն ինչ վերջացած էր համարում: Իսկ ես

⁴⁷ Ճոտոն – ջրտուն:

դառնում եմ երիտասարդներից Տերտերենց Կարապետին (նրա ծնողները ջրաղացի ձորում, հերոսաբար կռվելով, սպանվել էին). «Ո՛ր ես գնում, Կարապետ, էլ ի՞նչ ես սպասում, ո՛ր ես քո ընկերները: Հայրդ, մայրդ, մերձավորներդ ընկած են ջրաղացի ձորում, մի՞թե չպետք է գնանք, գոնե նրանց դիակները հողին հանձնենք: Վերցրո՛ւ ընկերներիդ և անմիջապես Պուպու քարի դիրքը գրավիր, որից հետո արդեն գյուղն առնված կլինի»:

Կարապետն ու իր չորս ընկերներն հեծան ձիերը և ուղղվեցին դեպի գյուղը: Երբ հասան Սալարխա գետը, ձիերը թողեցին ձորի մեջ, իսկ իրենք, Պուպու քարի զառիվերը բարձրանալով, դիրքերին մոտեցան թե չէ, մի երկու համազարկ կրակելով՝ դիրքապահ թուրքերին փախցրին և անմիջապես դիրքերը գրավեցին: Այստեղ, սակայն, երկար չկանգնեցին, իջան դեպի գյուղը և, առանց զոհ տալու, գյուղն ազատագրեցին ու շրջապատը մաքրեցին թուրքերից: Մենք սկսեցինք դիակները հավաքել ու հողին հանձնել: Խոտերի միջից հանեցի իմ պահած իրերը և, որպես ճանապարհի պաշար, վերցրի...

Այսպես ահա այն անառիկ Նորս գյուղը, որը քանի՜ քանի՜ այդպիսի հարձակումների էր դիմակայել սեփական ուժերով, եղերական վերջաբան ունեցավ: Լավ եմ հիշում՝ երբ 1905 թ., նույնպես դավաճանությամբ, Նորսի ավերվելուց հետո (երբ կեչիլուցիք Աղավուրդի դիրքերից էին ուզում ներս մտնել, քյուլուսցիք՝ Կաքավ աղբյուրից, շահբուզցիք ու մահմուդավացիք՝ Զիարաթից), սալմաստոցոց Հախվերդու տղա Հարությունը միայնակ կեչիլուցիներին քշեց, տարավ-

լցրեց Կեչիլու: Թորոսենց Իգնոն ու Արշակը քյուլուսցիներին տարան-լցրին Քյուլուս, որտեղ Իգնոն վիրավորվեց, և Արշակը նրան, Քյուլուսի Գյունեյից շալակած, բերեց Նորս: Եվ այժմ, 1919 թ. Նորսի գնդակոծման ժամանակ, երբ Վահանն իր զորքով պահել էր միայն կեչիլուցիների և քյուլուսցիների ճակատը, որոնք երբեք չէին կարողացել Նորս մտնել, նույն ժամանակ Տերտերենց Կարապետն, իր մի քանի ընկերներով, շահբուզցիներին ու մահմուդավացիներին տարավ-հասցրեց Մահմուդական, և եթե թիկունքը պահող լինեք, ինքն անշուշտ, թնդանոթը կվերցնեք, բայց հազիվ կարողացավ ետ դառնալ և շրջապատումից ազատվել: Որովհետև պարոն Վահանը յուր զորքով՝ առանց կռվի, դիրքերը թողեց թշնամուն ու հեռացավ: Նորսը նորից դավաճանությամբ հանձնվեց և ավերվեց՝ տալով մոտ 300 անմեղ զոհ:

Նորսը հիմնովին կողոպտվեց ու այրվեց: Այրվում էին տները, աթարի ու խոտի դեզերը. կալերի մեջ հավաքված ցորենների կրակը երկինք էր բարձրանում: Թեև ես առաջարկեցի մնալ Նորսում և ժողովրդին ետ կանչել ու նորից բնակություն հաստատել, թույլ չտալ գաղթել, բայց ոչ ոք չհամաձայնեց: Ամեն ինչ վերջացնելուց հետո, մեր հարազատ ծննդավայրին, մեր մանկության օրրանին, մեր անդուանդաստանին գլուխ խոնարհելով, վերջին հրաժեշտը տվեցինք: Բայց մինչև մեր վերադարձը, արդեն Գժաճորն էլ էր գաղթել, այնինչ կապիտանն իր զորքով իբր թե Գյումուրում դիրք էր պահում:

ԳՅՈՄՈՒՐԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

Հետևյալ օրը թուրքերի թնդանոթը Քուլանիի ձորից ուղղվեց դեպի Գյումուր, որտեղ ևս դիմադրություն ցույց տվող չեղավ, և զինվորներն առանց կռվելու, զենքներն ուսներին, Սալվարդի լեռնանցքով գնացին Սիսիան, ժողովուրդն էլ՝ նրանց ետևից: Թուրքերը դափուզուռնայով մտան Գյումուր և երկար ժամանակ պարում էին:

Գաղթականության փոքր մասը մնաց Սիսիանի գյուղերում, իսկ մեծ մասը շարունակեց իր գաղթը դեպի Ռուսաստանի խորքերը: Նրանք գնացին և անդառնալիորեն ձուլվեցին այնտեղ:

Այսպիսով, Նախիջևանի գավառի լեռնային մասը՝ Շահապունիքը՝ յուր յոթ հայկական գյուղերով (Բադամլու, Արինջ, Ղարաբաբա, Նորս, Նորս Մազրա, Գժաճոր և Գյումուր), կոտորածի և ավերի մատնվեց ու ցիրուցան եղավ:

Սիսիանում եղած ժամանակ դաշնակցական Դրոն, Երևանից զորքը վերցրած, Սիսիանով անցավ Գորիս, հետո շարժվեց դեպի Լեռնային Ղարաբաղ՝ թուրքերի և բոլշևիկների դեմ կռվելու: Բայց ընկ. Մուշեղ Զաքարյանի գլխավորությամբ Սիսիանում ապստամբություն է ծագում, և Դրոն մնում է շրջապատման մեջ: Նա ստիպված նահանջում և հազիվ կարողանում է վերադառնալ Երևան: Ես ընտանիքով Սիսիանում կարճ ժամանակ մնացի, ապա անցա Բազարչայ, որտեղ անցկացրի մի քանի օր:

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ՍՈՎԸ

1918-1921 թթ. ազգամիջյան կռիվներից հետո, ինչպես Նախիջևանում, նույնպես ամբողջ գավառում սովը շարունակվեց, և ժողովուրդը, մանավանդ՝ գաղթած հայերը, գտնվում էին ծանր վիճակում:

Ամերիկացիները որբանոցի անվան տակ Նախիջևանի զորանոցում ընդունում էին սովի մատնված անպաշտպան մարդկանց, և այդ պատճառով գավառի ամեն կողմից, առանց ազգի և հասակի խտրության, տղամարդիկ և կանայք լցվել էին զորանոցները և սնվում էին միմիայն ցամաք հացով: Յուրաքանչյուրն օրական ստանում էր 400 գրամ սպիտակ հաց և ուրիշ ոչինչ: Բոլորն էլ թափված էին ցեմենտապատ սառը հատակին՝ զուրկ անկողնուց և ամեն տեսակ հարմարություններից: Ահա այդ պատճառով է, որ տասնյակ հազար հիվանդների մեջ առողջ մարդ դժվար թե գտնվեր. ամենքն էլ ուռել, ուժասպառ եղած՝ թափվել էին խոնավ գետնին՝ սպասելով թուրք վերակացուներին, որոնք օրը մեկ անգամ պիտի գային և յուրաքանչյուրին 400 գրամ հաց տային: Մահացության դեպքերին հաշիվ չկար. և կարելի է ասել, որ այդ զորանոցում հավաքվածներից առողջ մարդ դուրս չեկավ:

Այս ահավոր տեսարանին ականատես է լինում նորսմագրեցի Արամ Սարգսյանը, որը, լսելով, որ յուր տատը ևս գտնվում է Նախիջևանի զորանոցում, գնում է, որ դուրս բերի նրան, տանի և ինքը պահի, բայց տատին գտնում է ծանր վիճակում, որը կարճ ժամանակից հետո մահանում է:

Հանգուցյալ տատին Սարգսյանը տեղափոխում է Այլապատի հանգստարանը և հողին հանձնում: Հիշյալ Սարգսյանն ականատես է եղել, որ թուրք վերակացուները, մեծ դժվարությամբ օրական մի քանի մեռելի քարշ տալով, ձգել են զանազան կեղտոտ հորերի մեջ:

Ավելորդ չի լինի մի քանի խոսք ասել Բազարչայի⁴⁸ մասին:

Բազարչայը գտնվում է Սիսիանի և Դարալագյազի սահմանագլխին, ընդարձակ ձորի մեջ. երկու կողմում՝ բարձր անտառապատ լեռներ, որոնք պաշտպանության անառիկ դիրքեր են: Սա գտնվում է Դարալագյազից Զանգեզուր տանող միակ ճանապարհի վրա: Գյուղը հիմնել են մոլոկանները, որոնք ապրում էին գլխավորապես անասնապահությամբ: Միակ գյուղն էր, որ ուներ ցեղական շատ անասուններ և բարձր զարգացած կաթնատնտեսություն: Նրանք արտահանում էին մեծ քանակությամբ յուղ, պանիր, զբաղվում էին նաև երկրագործությամբ և որսորդությամբ. լեռները և անտառները լի էին բազմատեսակ վայրի կենդանիներով:

Բազարչայի միջով անցնում է համանուն գետը: Բազարչայը Դարալագյազի և Զանգեզուրի դուռն է:

1919 թ., երբ դաշնակցականները Երևանից իրենց ուժերը տեղափոխում էին Զանգեզուր, Բազարչայի մոլոկանները, հարևան թուրքերի հետ միացած, մեծ արգելք էին լինում հայերին: Այդ պատճառով Նժդեհը մեծ դժվարությամբ մտավ Զանգեզուր և ազատագրեց երկրամասն ու սպարա-

⁴⁸ Բազարչայ, այժմ՝ գյուղ Գորայք (Սիսիանի տարածաշրջան) – խմբ.:

պետի կոչում ստացավ: Բազարչայի բոլոր երիտասարդներին հավաքեցին, տարան Տաթև և ռազմական դրության օրենքներով պատժեցին: Դաշնակցական Յապոնն էլ բոլոր անասունները, ներառյալ ցեղական կովերն ու ցուլերը, հավաքեց-տարավ: Բազարչայի մոլոկանները հուսահատված թողեցին իրենց ծննդավայր Բազարչայը ու գաղթեցին Ռուսաստան:

Բազարչայում էլ մենք երկար չմնացինք, կարճ ժամանակից հետո գնացինք Ղուշչիբիլակ, որը հայտնի էր «Իստիսու» հանքային տաք ջրով (այժմ՝ Ջերմուկ: Չշփոթել Քարվաճառի տարածաշրջանում գտնվող Իստիսուի՝ Ջերմաջուրի հետ – ծանոթ. խմբագրի), բայց որը մատնված էր անուշադրության: Առաջ ընկնելով ասեմ, որ հետագայում խորհրդային իշխանությունը առանձին հոգատարությամբ վերաբերվեց այդ վայրին, և դա դարձավ մեր հայրենիքի առաջնակարգ առողջարաններից մեկը, ուր տարեկան հազարավոր հիվանդների են ընդունում ու բուժում:

Ղուշչիբիլակի Գարեգին քահանան, որ մի բարի և հյուրասեր մարդ էր, շատ ցավեց, որ գտնվում ենք գաղթի ճանապարհին: Համարյա մի ամիս նա պահեց մեզ, հյուրասիրեց, և ապա շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Քեշիշքենդ (այժմ՝ Եղեգնաձոր), որտեղ ևս երկար չմնացինք: Արդեն նոյեմբեր ամիսն էր, և մենք հույս չունեինք, որ Դարալագյազում ես կարող եմ աշխատանք գտնել, ուստի որոշեցի ընտանիքս ժամանակավորապես տեղափոխել Ղոյթուր, մինչև Երևանում աշխատանք ու բնակարան գտնեմ:

Սելիմի լեռնանցքով⁴⁹ անցա և հասա Նոր Բայազետ, որտեղ պատահեցի իմ վաղեմի ծանոթ և ընկեր Հովհաննես Սարուխանյանին:

Անհրաժեշտ եմ համարում մի քանի տեղեկություններ տալ Հովհաննես Սարուխանյանի մասին:

Հովհաննես Սարուխանյանը ծնվել է Նոր Բայազետում 1884 թ., կրթությունն ստացել է նախ Նոր Բայազետի բարձր տարրական դպրոցում և ապա շարունակել է Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտում: Մանկավարժական ասպարեզում, որպես ուսուցիչ, աշխատել է Նոր Բայազետում, Բասարգեչարում (այժմ՝ Վարդենիս), Իգդիրում, Կազիզմանում (Կաղզվան – խմբ.), Ղարսում և այլուր: Զուգընթաց տարել է հասարակական ու հեղափոխական աշխատանքներ:

1918 թ. Ղարսից տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ նկատվում և բանտարկվում է: 1919 թ. բանտից ազատվում է և ուղարկվում Նոր Բայազետ՝ որպես ուսուցիչ: Այդտեղ ևս նկատվում է և արտաքսվում Երևան:

1919-1920 թթ. Հովհաննես Սարուխանյանը նշանակվում է Նոր Բայազետի և Դարալագյազի գավառների ժողդպրոցների տեսուչ: Այդ ժամանակ հրահանգում է հիշյալ գավառների դպրոցներն ապահովել բուլշևիկ ուսու-

⁴⁹ Սելիմի լեռնանցք – այժմ՝ Վարդենյաց լեռնանցք՝ Հայաստանի առանձնահատուկ լեռնանցքներից, որը քարազլխից ոլորապտույտ բարձրանում է մինչև սարի գագաթը: Ճանապարհորդի համար խիստ վտանգավոր լեռնանցք է: Այստեղ ձմռանը սաստիկ փոթորիկներ են լինում, և ճանապարհները փակվում են: Մեր նախնիները դրա առաջն առել են, կառուցելով քարից ամուր շենքեր, բայց դրանցում էլ շատ անգամ պատսպարվել են ավազակներ, որոնք ճանապարհորդներին կողոպտել ու սպանել են:

ցիչներով: Հովհաննես Սարուխանյանը 1920 թ. մայիսյան ապստամբության (ավելի ճիշտ՝ խռովության – խմբ.) համար տանում է նախապատրաստական աշխատանքներ, որի պատճառով Նոր Բայազետից ևս արտաքսվում է:

1920 թ. մայիսի 5-ին Սարուխանյանը կրկին հայտնվում է Նոր Բայազետում, տեղական ուժեր կազմակերպում և 6-ին անցնում Մարտունի: Հրահանգում է Բասարգեչարի բոլշևիկ զինված ուժերին, խռովության դրոշ բարձրացրած, առաջ շարժվել: Մարտունիում նրանք միանում են տեղական բոլշևիկ զինվորներին, որոնք Հովհաննես Սարուխանյանի ղեկավարությամբ առաջանում են դեպի Նոր Բայազետ և, ընդգրկելով շրջանի բոլշևիկներին, մեծ ուժով հարձակվում են Նոր Բայազետի վրա և քաղաքը վերցնում իրենց ձեռքը: Բայց դա երկար չի տևում, որովհետև Երևանից դաշնակցական զորքը վրա է հասնում, և համառ կռիվներից հետո մայիսի 19-ին խռովությունը ճնշվում է: Մատնության պատճառով ընկեր Սարուխանյանը Փաշաքենդ գյուղում ձերբակալվում է: Երկու զինվորներ, ծիեր նստած և Հովհաննես Սարուխանյանի գլխամագներից բռնած, քաշ-քաշ տանում են ու քաղաքի փողոցներով պատելուց հետո դուրս են հանում դաշտ՝ Սևանա լճի կողմը, և գնդակահարում:

Հովհաննես Սարուխանյանի դին անհայտության մեջ է մնում մինչև խորհրդայնացումը: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո եղան մարդիկ, որոնք նրա գերեզմանի տեղը ցույց տվեցին, հանեցին դին, առոք-փառոք տեղափոխեցին Նոր Բայազետ ու պատվով թաղեցին: Նույն Փաշաքենդն էլ կոչվեց Սարուխանյան:

Սարուխանյանի հետ էր աշխատում նաև իմ ընկեր, ուսու-

ցիչ Կարապետ Անդրեյի Ստեփանյանը, որը ծնվել է 1885 թ. Նախիջևանի գավառի Եմխանա գյուղում: 1905 թ. ավարտել է Երևանի ուսուցչական սեմինարիան, 20 տարուց ավելի աշխատել է մանկավարժական ասպարեզում, եղել է լուսավորության բաժնի վարիչ, քաղաքային լուսավորության վարչության պետ, ինդուստրիալ բանվորական ֆակուլտետի տնօրեն: 1919 թ-ից Նոր Բայազետի բոլշևիկյան կազմակերպության ակտիվ անդամ էր: Նոր Բայազետի բոլշևիկների խռովության կազմակերպիչ Հովհաննես Սարուխանյանի հանձնարարությամբ՝ ուսուցիչներ է ուղարկել գյուղերը: Աշխատել է արխիվային մարմիններում, ներքին գործերի մինիստրության արխիվի պետ: Այդ աշխատանքների համար բազմիցս պարգևատրվել է խորհրդային իշխանության կողմից:

Հովհաննես Սարուխանյանը մեր հանդիպման ժամանակ Նոր Բայազետի գավառի և Դարալագյազի հայոց դպրոցների տեսուչն էր: Հարցուփորձից հետո, երբ իմացավ, որ գնում եմ Երևան՝ աշխատանք գտնելու և ապա ընտանիքս տեղափոխելու, արգելեց. «Ո՛չ, Երևան գնալու իրավունք չունես, Երևանն այնպիսի դրության մեջ է, որ եթե ընտանիքդ տեղափոխես այնտեղ, բոլոր երեխաներիդ կկոտորեն: Ետ դարձիր Դարալագյազ, ուզում ես՝ անվանական մի դպրոց բաց, որ կասկածի տակ չընկնես և կատարես այն ամենը, ինչ որ մենք կկարգադրենք: Դարալագյազում կատարելու աշխատանք շատ ունենք»:

1919 թ. նոյեմբերի 15-ին նշանակվեցի Դարալագյազի Ղոյթուր⁵⁰ գյուղի ուսուցիչ: Պաշտոնական գրություն ստա-

⁵⁰ այժմ՝ Գետափ – խմբ.:

նալով՝ վերադարձա Ղոյթուր, առանձին սենյակ վարձեցի, հասարակ տախտակներով սեղաններ ու նստարաններ պատրաստեցի ու հայտարարեցի դպրոցը բացված: Ընդունեցի առաջին խմբի երեխաներին և սկսեցի պարապել նրանց հետ: Ղոյթուրի երեխաներն իրենց ուսումը շարունակում են Քեշիշքենդում:

ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂՈՅԹՈՒՐՈՒՄ

1920 թ.

Ղոյթուրը գտնվում է Դարալագյազում, Ղոյթուր գետի վրա, որը սկիզբ է առնում Սելիմի սարերից և հոսում է, թափվում Արփա գետը: Ղոյթուր գետի վրա կառուցված է երկաթե ամուր կամուրջ: Ղոյթուրի բնակիչները հայեր են, ունեն լավ այգիներ ու բանջարանոցներ, ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքն այգեգործությունն է: Զբաղվում են նաև երկրագործությամբ. ցանում են ցորեն, գարի, բրինձ և այլն: 1919 թ. սովի տարի էր: Ամեն օր աչքիս առաջ տեսնում էի այն խեղճ ու որբ երեխաներին, որոնք մի կտոր չոր հացի համար հարուստների տներում աշխատում էին որպես բատրակ, իսկ հարուստները վարվում էին նրանց հետ անխիղճ ձևով: Որբերի համար հատուկ թխում էին անորակ հաց (գարուց կամ կորեկից): Իսկ հագուստ ասված բանը գոյություն չուներ. աշխատում էին համարյա մերկ և քնում էին գոմերում: Ես ստիպված եղա մի քանի անգամ ժողով անել, հրավիրել տանուտերերին և ասել նրանց, որ լավ նայեն այդ խեղճ ու ան-

պաշտպան պատանիներին (բատրակներին): Այսպիսի քառոզներին ո՞վ ուշադրություն կդարձներ:

Շուտով եկավ 1920 թ.: Հայաստանը հայտարարվեց բոլշևիկյան:

Դաշնակցական կառավարության, խորհրդարանի և այլ պատասխանատու պաշտոնյաները թողեցին Հայաստանը, գիշերով անցան Պարսկաստան՝ ահուսարսափ տարածելով ամեն տեղ, ասելով. «Փախե՛ք, հայե՛ր, բոլշևիկների «տապորնի կամանդը»⁵¹ գալիս է և 14 տարեկանից բարձր մեծերին կոտորում է»: Այսպես հավարելով՝ իրենց հետ տանում էին մեծ բազմություն:

Այդ ժամանակ ես Դարալագյազի Ղոյթուր գյուղում ուսուցիչ էի: Դարալագյազի ղեկավար դաշնակցական խմբապետ Յապոնը Ղոյթուր գետի երկաթե կամրջի վրա պահապաններ դրեց և թույլ չտվեց ոչ ոքի անցնել, որ կարողանա զինաթափ անել և զենքի ընդունակներին զորահավաք անել, պատրաստվել ավելի ուժեղ դիմադրելու բոլշևիկներին:

Մինչ ես, իմ սենյակում նստած, ուշադրությամբ լսում էի Երևանից փախած ընկերների հետաքրքրական պատմությունները, մի անձանոթ զինվոր դուռը բացեց և հարցրեց. «Ո՞վ է տան տերը»: Պատասխանեցի՝ ես եմ: Նա ասաց. «Դրսում ձեզ կանչում են»: Ես մի փոքր դանդաղեցի, նա կրկին դուռը բացեց և ավելի խիստ ձայնով ասաց. «Ձեզ դրսում կանչում են»: Անմիջապես դուրս եկա պատշգամբ և ի՛նչ տեսնեմ. հրապարակը լիքը ժողովուրդ, մի հարյուր-

⁵¹ Ռուսերենից՝ բառացի «կացնային թիմ» – խմբ.:

յակ հեծելագոր մեր դռան շեմին, որի մեծը՝ Երևանի քաղաքագլուխը, դառնալով ինձ՝ ասաց. «Ձեզ որ կանչում են, ինչո՞ւ անմիջապես դուրս չեք գալիս»: Ես պատասխանեցի. «Ահավասիկ, դուրս եմ եկել»: Բարկացած հրամայեց ցած իջնել, և երբ ցած իջա, դռնից դուրս եկա, անմիջապես շարժեց մտրակը, մեկ-երկու անգամ թիկունքիս խփեց՝ ասելով. «Ընկի՛ր առաջ»: Ես պատասխանեցի. «Ինչո՞ւ եք ինձ խփում, նախ ասեք՝ դուք ո՞վ եք»: Հետո թիկնապահը ձին քշեց առաջ, մի քանի անգամ էլ նա մտրակեց՝ ասելով. «Գնա՛ առաջ»: Այդ միջոցին ամբոխի միջից մի ծայն լսվեց. «Ինչո՞ւ եք անմեղ մարդուն ծեծում»: Ես բարձր ձայնով արձագանքեցի. «Այդպես էլ են վարվում»: Իրենց առջև գցած՝ ինձ տարան, մինչև որ հասանք եկեղեցու դիմացի հրապարակը, որտեղ հանկարծ մեր դիմաց դուրս եկավ կապկանման ոստիկանապետը: Սա, նրանց առջևն ընկած, տարավ դեպի գրասենյակ, իսկ ես ետ դարձա դեպի տուն:

Գրասենյակում նոր խելքի են գալիս և հարցնում, թե այն ո՞վ էր, որ ասաց. «Այդպես էլ են վարվում»: Պատասխանում են, որ գյուղի ուսուցիչն է: Հրամայում են անմիջապես ձերբակալել: Իմ որդի Լևոնը, որ ներկա է լինում, հասկանում է, որ կարգադրությունն ինձ է վերաբերում, անմիջապես տուն է վազում և ասում. «Հայրի՛կ, փախի՛ր, նա կարգադրեց քեզ ձերբակալել»:

Իսկույն պարսպից անցա պարտեզ: Հաշվի առնելով, որ իմ փախուստից հետո ընտանիքիս կվնասեն, ասացի, որ կինս ութ երեխաներիս վերցնի և Ղոյթուրից դուրս գա, մենք Քեշիշքենդում կհանդիպենք իրար: Իսկ ես տանը,

իրևա պահապանի, թողեցի նորսեցի Հովակիմին՝ ասելով. «Բոլշևիկները գալիս են, չվախենաս, ապահով նստի՛ր մեր տանը. ամեն ինչ կա, կե՛ր, խմի՛ր, քեզ ոչինչ չեն անի, նրանք բոլորը մեր մարդիկ են (իմ աշակերտներն են) և եթե մտնեն մեր տունը, ասա՛ Շմավոն վարժապետի տունն է, ձեռք չեն տա: Մի երեք օր չի քաշի, և ես կգամ»:

Աննկատ անցա այգիների, ծառերի միջով, մինչև հասա կամրջի դիմաց: Դժվարն այն էր, թե ինչպես աննկատ անցնեմ կամուրջը, որ չձերբակալվեմ: Ուշի-ուշով հետևելով՝ տեսա, որ կամրջի պահապանները ղոյթուրիցի ծանոթ տղերք են, վստահ մոտեցա և հարցրի. «Տղե՛րք, մեր ընտանիքն այստեղից անցա՞վ, թե՞ ոչ»: Պատասխանեցին՝ ոչ: Ասացի. «Երբ տեսնեք, ասացե՛ք՝ թող շուտ գան»: Անցա և զարտուղի ճանապարհով գնացի Քեշիշքենդ:

Արդեն մութն ընկել էր, երբ հասա Քեշիշքենդ և պատահեցի մեր ընտանիքին, ու մենք միասին գիշերով գնացինք, հասանք Մալիշկա, մտանք մի անձանոթ տուն և այնտեղ թաքնվեցինք: Այդ գիշեր մի սոսկալի գիշեր էր. դաշնակցականների զորքը նահանջում, գնում էր դեպի Սիսիան, զինվորները մտնում էին գյուղացիների գոմերը, ձիերին քարշ տալիս, տանում: Լացուկոծն ընկել էր գյուղը. «Տարա՛ն, հա՛յ, տարա՛ն, օգնեցեք, տունս քանդեցի՛ն, ձիս տարա՛ն»: Ամենուր ձայներ էին լսվում, բայց ո՞վ կարող էր օգնել: Մյուս կողմից էլ գյուղացիներին սարսափեցնում էին՝ ասելով. «Փախե՛ք, տապորնի կամանդը գալիս է, բոլորիդ էլ կկոտորի»:

Երկու օր հետո թաքստոցից դուրս եկա, տեսա՝ ոչ միայն դաշնակցականներ չկան, այլև գյուղի մեծ մասը թողել է

տունուտեղն ու փախել: Մի քանի հասակավոր մարդիկ էլ, որ չէին ցանկացել գյուղից հեռանալ, իրենց համար պաշար էին վերցրել և դուրս էին եկել գյուղի դիմացի սարը ու մի մեծ քարի տակ թաքնվել:

Ընտանիքս տեղափոխեցի Լևոն Սուքիասյանի տունը: Այնտեղ ժամանակավոր բնակվեցինք: Հետո տեղեկացա, որ բուլշևիկների գործը հասել է Ղոյթուր: Անմիջապես կանչեցի մի քանի պատվավոր մարդկանց, նաև իմ որդի Օվիկին, քահանայի հետ աղուհացով ուղարկեցի Ղոյթուր՝ դիմավորելու և հրավիրելու, որ գան մեզ ևս առնեն իրենց իշխանության տակ: Ապա հետախուզությունը եկավ, Մալիշկայի սարերն ու ձորերն ստուգեց, որից հետո գործը եկավ և Արփա գետի ափերին դիրք պահեց: Դաշնակցականներն էլ Գնդեվազի կողմում, գետի ձախ ափին էին դիրք պահում: Դա ևս երկար չտևեց, ու Մալիշկայից նորից ընտանիքով տեղափոխվեցի Ղոյթուր: Բուլշևիկ զինվորների մեծ մասը իմ նախնիների և շարուրցի աշակերտներն էին:

ՀՐԱԺԵՇՏ ՂՈՅԹՈՒՐԻՆ

Իմ առաջին գործը եղավ ուշադրություն դարձնել ճնշված ու անպաշտպան բատրակներին: Հրավիրեցի բատրակների ընդհանուր ժողով, ընտրեցինք նախագահ՝ բատրակ Հայկ Հովսեփյանին: Մշակեցինք մի թեթև ծրագիր: Այս անգամ արդեն արհամարիված բատրակները ոչ միայն տերերի հետ էին ճաշում, այլև ունեցան հագուստ և ոռճիկ: Շուտով մեզ մոտ՝ Ղոյթուր եկան պրոպագանդիստներ՝ քե-

շիշքենդցի Վասիլ Ավագյանը և ղարաբաղցի երիտասարդ Յուլյանը, որոնք իրենց դասախոսություններից հետո, երբ տեսան, որ ես արդեն բատրակների միություն եմ կազմակերպել, հանձնարարեցին կազմակերպել նաև պիոներական և կոմերիտական խմբակներ:

Իմ այս կազմակերպչական աշխատանքների պատճառով Ղոյթուրի կուլակներն իմ դեմ լարվեցին և սկսեցին բողոքել: 60 ստորագրությամբ Քեշիշքենդի գործկոմ ուղղեցին մի դիմում, որով պահանջում էին. «Կամ Շահապունին պիտի մնա այստեղ, կամ՝ մենք»: Դիմումի պատասխանն էր. «Ամբողջ գյուղով կարող եք հեռանալ, իսկ Շահապունին կմնա այդտեղ»:

Իմ աշխատանքները գնահատելով և ինձ խրախուսելու համար՝ գյուղի քահանայի (նա անժառանգ մահացել էր) տունն ու տեղը (երկհարկանի շենք), հողն ու ջուրը, բաղութախչան կառավարությունը հանձնեց ինձ: Այսպիսով, միանգամայն ապահովվեց իմ տնտեսական դրությունը, և ես իմ ամբողջ ուժով նվիրվեցի ժողովներին ու կազմակերպական աշխատանքներին՝ ողջ շրջանում: Այդ աշխատանքների մեջ ակտիվ մասնակցում էին նաև իմ զավակներ՝ Լևոնը և Հովհաննեսը: Լևոնը աշխատում էր որպես քարտուղար, իսկ Հովհաննեսը զբաղվում էր նաև շրջանի երիտասարդության կազմակերպական աշխատանքներով: Ի դեպ, ես գրագիտություն էի սովորեցնում նաև մարտկոցի զինվորներին: Իմ դասախոսություններին ներկա էր լինում ամբողջ զինվորական կազմը:

Ղոյթուրում 1920-1922 թթ. սովի դժվարին տարիներին իմ տնտեսությունը ապահով դրության մեջ էր: Բայց և այնպես

այդ հարստությունն իմ աչքին չէր երևում. իմ մտածմունքի առարկան էին իմ ութ զավակները, թե Դարալագյազում, Ղոյթուրում ապրելով՝ ի՞նչ պիտի դառնան իրենք: Ես, իբրև հայր, պարտավոր էի 8 զավակներին ուսման տալ և պիտանի դարձնել երկրի համար: Իսկ այդ պարտքը Դարալագյազում կատարել անկարող էի, ուստի անհրաժեշտ համարեցի օր առաջ այդ հարստության վրա խաչ քաշել և լուրջ միջոցների դիմել: Ահա հենց այդ նպատակով 1922 թ. օգոստոսի վերջին գնացի Երևան, լուսբաժնի միջոցով նշանակվեցի Հրազդանի շրջանի Նորագավիթ⁵² գյուղի դպրոցի վարիչ:

ԻՄ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՆՈՐԱԳԱՎԻԹՈՒՄ

1922 թ. սեպտեմբերի 1-ից

Մի քանի խոսք Նորագավիթի մասին:

Նորագավիթը գտնվում է Երևանից 6-7 կիլոմետր հարավ:

1922 թվականի սեպտեմբերի 1-ին, երբ առաջին անգամ մտա Նորագավիթ, սա ինձ վրա շատ վատ տպավորություն թողեց:

Գյուղը համարյա ավերակ վիճակում էր: Գյուղի ժողովուրդը մոտ 60 տուն էր: Գյուղն ուներ շուրջ 1200 հեկտար հող, որը կենտրոնացել էր մի քանի հարուստների ձեռքին, օրինակ՝ Վարդան աղա Չալաբյանի (որի այգու միայն պարսպի երկարությունը երեք կիլոմետր էր), Խալիֆի,

⁵² Այժմ՝ Երևան քաղաքի շրջագծում – խմբ.:

Պապյանի և այլոց: Իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը հողազուրկ էր և աղքատ:

Չնայած Նորագավիթի հողը շատ արգավանդ էր, ջուրն էլ՝ առատ, և աճում էին շատ գյուղատնտեսական մշակաբույսեր՝ խաղող, բրինձ, հացահատիկ, տարբեր մրգատու ծառեր և այլն, բայց օդն ու ջուրը շատ վատ էին: Ժողովուրդը խմում էր առուների ջուրը: Միայն հարուստներն էին, որ ունեին սայլեր ու տակառներ՝ Երևանից ջուր բերելու համար: Օդը սոսկալի էր, մալարիան մոլեգնում էր, որովհետև մինչև անգամ տների չորս կողմն էլ չալթուկ էր ցանվում:

Միայն մխիթարականն այն էր, որ Նորագավիթը քաղաքամերձ էր և Հրազդանի շրջանի կենտրոնական գյուղն էր: Շրջգործկոմն այդտեղ էր, և հույս կար, որ շուտով տրամվայը գյուղը կմիացնի քաղաքին: Երկար չտևեց. իշխանությունը բոլոր թերությունները աստիճանաբար ուղղում էր: Նաև հոգում էր գաղթականների մասին՝ նրանց բնակեցնելով Նորագավիթում:

1926 թ. Նորագավիթում արդեն շուրջ 600 տուն բնակչություն կար. մեծ մասը սուրմալեցիներ և օզնեցիներ էին (Տաճկահայաստան):

Կառավարության կարգադրությամբ՝ 1926 թ. կուլակների բոլոր հողերը բռնագրավվեցին և բաժանվեցին գյուղի բոլոր տներին՝ ըստ շնչերի: Դա ապահովեց գաղթականության տնտեսական տանելի վիճակը: Նույն տարում, կառավարության օժանդակությամբ, Նորագավիթ բերվեց Երևանից խմելու առողջարար և մաքուր ջուր, արգելվեց չալթուկի ցանքը, և վերջ տրվեց ճահիճներին, որով մեղմացավ մալարիան:

Գյուղը ենթարկվեց պլանավորման. շինվեցին մեկ-երկու հարկանի հասարակական շենքեր՝ գյուղկոոպի, դպրոցի և այլն: Գյուղն ունեցավ լուսավորություն ու միանգամայն կերպարանափոխվեց՝ դառնալով Հայաստանի առաջավոր բնակավայրերից մեկը:

Անգրագիտությունը համատարած էր՝ նույնսկ հարուստների շրջանում:

1922 թ. սեպտեմբերին, երբ ես Նորագավիթում նշանակվեցի ուսուցիչ, դպրոցը շենք չուներ: Նա տեղավորված էր եկեղեցու ավերակ գավթում: Գավթը չուներ ո՛չ դուռ, ո՛չ լուսամուտ, հատակն էլ քանդված էր: Ավելին. գավթի հատակը ծածկված էր լերդ արյունով՝ կապված 1920 թ. բոլշևիկների դեմ տեղի ունեցած կռիվների հետ: Սպանվածների դիակներն արևի տակից հավաքել, լցրել էին գավթի հատակին և ապա եկեղեցու պարտեզում երկար ու լայն փոս էին փորել: Դիակները լցրել էին փոսի մեջ ու ծածկել: Այդ մասին ես իմացա եկեղեցու պարտեզը ջրելիս, երբ ջուրը քանդեց հողը և բաց արեց դիակները:

Ես որոշեցի դպրոցը այդ անմխիթար վիճակից հանել: Նախ և առաջ ես քանդեցի գավթի հատակը և փոխեցի հատակի հողը: Մեծ դժվարությամբ դուռն ու լուսամուտները պատրաստել տվեցի: Իսկ դեկտեմբերի ծյունն ու սառնամանիքը ստիպեցին լուսամուտներին ապակիներ գցել:

Առավել մեծ դժվարություն եղավ աշակերտների հավաքելը: Գաղթական եղած ժողովուրդը՝ զրկված ապրուստի միջոցներից, իր մերկանդամ երեխաներին դժվարանում էր դպրոց ուղարկել:

Վերջապես, հեղկոմ Գարեգին Երեմյանի օգնությամբ հազիվ կարողացանք 19 աշակերտի հավաքել: Այնպիսի վիճակ եղավ, երբ աշակերտներից մեկին ես հարկադրված եղա շոր, հաց և գրենական պիտույքներ տալ, որպեսզի կարողանամ սկսել դպրոցական պարապմունքները:

Նույն ժամանակ մեծերի համար բացեցի անգրագիտության վերացման կայան (լիկկայան) և սկսեցի պարապել մեծահասակ անգրագետ ժողովրդի հետ: Իմ նպատակն էր վերացնել անգրագիտությունը գյուղում: Ես նաև սկսեցի դասախոսություններով փորձել ապացուցել գյուղացիներին հավաքական աշխատանքի առավելությունները: Իմ այդ աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր եղավ 1928 թ. գյուղում հիմնել կոլեկտիվ տնտեսություն:

1922 թ. Նորագավիթում բացեցի առաջին աստիճանի դպրոց՝ մեկ և երկու խմբերով: Հետզհետե, տարեցտարի աշակերտների թիվն ավելացավ: Դպրոցը դարձավ քառամյա, հետո՝ յոթնամյա, ապա՝ տասնամյա:

Դպրոցական աշխատանքներին զուգընթաց զբաղվում էի նաև հասարակական գործունեությամբ, ամեն կերպ օգնում գյուղխորհրդին: Եղել եմ գյուղխորհրդի կազմում ու նաև հաշվետես՝ մինչև 1934 թ.:

1922 թ-ից մինչև 1930 թ. անընդմեջ եղել եմ Հրազդանի շրջանային մանկավարժական խորհրդի նախագահ և շրջանի լուսավորության բաժնի վարիչ: Այդ աշխատանքները կատարել եմ անվճար:

Նույն 1922 թ. նոյեմբեր ամսին ընտանիքս (10 շունչ) Ղոյթուրից տեղափոխեցի Նորագավիթ, որտեղ զավակներս, իրենց ուսումը շարունակելով, գնացին Երևան և, մասնա-

գիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ավարտելով, դիպլոմներ ստացած, անցան աշխատանքի:

Լևոնը՝ ֆինանսիստ, Հովհաննեսը՝ իրավաբան, Խորենը՝ ճարտարապետ, Կոստանդինը՝ անասնաբույժ, Ծովինարը՝ մանկավարժ, Հասմիկը՝ գյուղատնտես, Արմենուհին՝ մանկավարժ, Եվգինեն՝ ֆինանսիստ:

Բացառությամբ Ծովինարի, որը վաղաժամ մահացավ, մնացած բոլորը աշխատել են իրենց մասնագիտությամբ:

1930 թ., առողջական վիճակով պայմանավորված, ազատվեցի աշխատանքից: Իշխանությունը, գնահատելով 1890-ից մինչև 1930 թ. իմ կատարած մանկավարժական և հասարակական աշխատանքները, 1930 թ. ինձ ընդգրկեց անհատական թոշակառուների ցուցակում: Այժմ ստանում եմ երկու հարյուր հիսուն (250) ռուբլի թոշակ:

Իմ կյանքի վերջին տարիներն անց եմ կացնում Երևանում (1930-ից), որտեղ ես ինձ երջանիկ եմ զգում՝ տեսնելով իմ 40 տարվա ուսուցչական անխոնջ աշխատանքի արդյունքը, իմ փայփայած, դաստիարակած հարյուրավոր հայ երիտասարդների հերոսական մաքառումը Հայրենիքի պաշտպանության գործում՝ ընդդեմ հիտլերյան հորդանների: Նրանք եղել են թե՛ հերոսներ, թե՛ գեներալներ, թե՛ գիտնականներ:

Ես առավել ևս երջանիկ եմ զգում, երբ գտնվում եմ իմ ամենահարազատ և հարգելի ընկերների շրջանում, ինչպիսիք են Գևորգյան ճեմարանի ուսանողական շրջանի ընկեր, հանրահոշակ բանաստեղծ, ակադեմիկոս, Հայաստանի գրողների միության նախագահ Ավետիք Իսահակյանը, որի հետ ճեմարանում անմոռանալի տարիներ ենք անցկացրել,

իմ նախկին աշակերտ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր հարգելի Աշոտ Աբրահամյանը:

Ահա իրենց խորհրդով և առաջարկությամբ էլ գրեցի սույն հուշերը՝ համաձայն իրական կյանքի, նպատակ ունենալով ցույց տալու մեր պապերի և մեր անցկացրած կյանքն ու մեր ժամանակի նշանավոր անցքերը՝ երկու հարյուրամյակների դարածիճ կտրվածքով (1830-ից մինչև 1930 թ.):

ՄԱՆԴԱՏ

«Սույնը ներկայացնող Նորագավիթ գյուղի դպրոցական աշխատավոր ընկ. Շմավոն Շահապունին ընտրված է Հրազդանի գավառակի ուսուցչական համագումարի կողմից, Համահայաստանյան համագումարին ներկա լինելու վճռական ձայնի իրավունքով, որպիսին վավերացնում եմ գործկոմի կնիքով և ստորագրությամբ»:

Այս հուշերը գրեցի 88-ամյա հասակումս և, եթե առողջությունս ների, կշարունակեմ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՉԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ
(ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ)

Անցյալը թե ինչպես է եղել, ես թողնում եմ. նկատի ունեմ միայն 1890-ից սկսվող շրջանը: Պետք է ասել, որ 1890-ական թթ., երբ Հայաստանում (նախկին Երևանի նահանգում) ժողովուրդը դեռ գտնվում էր տգիտության մեջ, դպրոց, ուսում ասված բանը ժողովրդի համար խորթ էր: Ընդամենը մի երկու դպրոց կար, այդտեղ էլ ծնողներն իրենց երեխաներին դժվարությամբ էին տալիս: Այդ պատճառով կարգադրված էր աշակերտների ընդունել վիճակահանությամբ, որի ժամանակ շատ ծնողներ մի գառ կամ մի ոչխար կաշառք էին տալիս ուսուցչին, որ իրենց երեխին... չընդունի (Գողթն գավառ, Բիլավ գյուղ), պատճառաբանելով, թե՛ կկարդա, ռուս կդառնա:

Իսկ հայոց եկեղեցական, ծխական դպրոցներ նույնպես շատ քիչ կային, այն էլ՝ միայն քաղաքներում և կենտրոնական գյուղերում:

Թեև Երևանի թեմական տեսուչ Հ. Մելյանցի միջոցով շրջաններում մի քանի դպրոց բացվեց, բայց 1909 թ., երբ ես, որպես եկեղեցական և դպրոցական գործերի հաշվետես, շրջագայում էի Շարուր-Դարալագյազի, Նախիջևանի,

Տաթևի շրջաններում, աննշան էր դպրոցների թիվը: Միայն Մեղրու շրջանն էր, որ ուներ 14 դպրոց և ապահովված էր Բաքվի «Արամազդ» ընկերության կողմից: Այստեղ յուրաքանչյուր դպրոցին հատկացվում էր 1400 ռ.՝ շնորհիվ նրա, որ «Արամազդ» ընկերության անդամների մեծ մասը մեղրեցիներ էին: Իսկ Թիֆլիսի «Մարդասիրական» ընկերությունը կարծես Երևանի նահանգի վրա խաչ էր քաշել և բավարարվում էր ասելով. «Հայերը կուլտուրական ազգ են և Թիֆլիսում առաջնակարգ տեղ են գրավում»:

Դպրոցների ցանցը ընդարձակելը բավական դժվար էր. այն ժողովուրդը, որ չի ուզում դպրոց ունենալ, հետևաբար դպրոցի պահպանության համար էլ ոչ մի կոպեկ չի տա:

Ուսուցչի առաքելական կոչումն է կարողանալ անգրագետ, տգիտության մեջ խարխափող ժողովրդի հետ լեզու գտնել, համոզել՝ ոչ միայն դպրոց բացելու, լուսավորություն տարածելու, այլև՝ մտածելու դպրոցը նյութապես ապահովելու մասին:

Ժամանակի պահանջներն ուսուցչին խիստ նեղ վիճակում էին դնում. եղել են դեպքեր, երբ պաշտոնապես նշանակված ուսուցիչը երեք տարի միևնույն գյուղում նստել է (1891 թ., Նորս), բայց դարձյալ չի կարողացել դպրոց բացել:

Ժողովուրդը, հին հոգեբանությամբ լցված, կռվում էր լուսավորության դեմ, համոզված լինելով, որ ուսում ստացած մարդիկ «սատանա» են (Լոռի. Գյուլագարակ), որովհետև ո՛չ պաս են պահում, ո՛չ էլ եկեղեցի են գնում: Իսկ երբ ուսուցիչը մտնում էր ժողովրդի շապկի մեջ և հաջողում էր դպրոց բացել, ի՞նչ էր ծառանում նրա առջև. նախ՝ ամեն քայլափոխին նա պիտի լիներ ազնիվ, մա-

քուր և օրինակելի մարդ, որին ամենքը հետևում էին, երկրորդ՝ պիտի կատարեր ոչ միայն ուսուցչի դերը, այսինքն՝ չբավարարվեր երեխաներին միայն դասեր տալով, այլև՝ դասերից հետո նրանց սովորեցնել և խաղերով զբաղեցնել, որովհետև երեխաները բոլորովին անպատրաստ են դպրոց գալիս, և անգրագետ ծնողներն էլ անկարող են օգնել նրանց. չկային մանկատներ, մանկապարտեզներ, որտեղից պիտի պատրաստված գային դպրոց: Երրորդ՝ ուսուցիչը չպետք է բավարարվի միայն դպրոցի ուսումնական մասն առաջ տանելով. նրա վրա ծանրանում էր նաև նյութական աղքատիների հայթայթման հոգսը, որպեսզի դպրոցը տնտեսապես կարողանար ապահովել թատերական ներկայացումների, երեկոյթների, հանդեսների և այլ միջոցառումների կազմակերպումը: Զորրորդ՝ դպրոցի շահը պահանջում էր, որ ուսուցիչն անպայման հաճախ հրավիրի ծնողական ժողովներ և, հանդեսներ կազմակերպելով, դպրոցը սերտորեն կապի ընտանիքների հետ:

Այդ բոլոր աշխատանքներին խոչընդոտում էին ոչ միայն անհատները, այլև՝ վարչական մարմինները (օրինակ՝ Շարուրի Խանլուխլար գյուղի թատրոնի վարագույրը պետական պաշտոնյա Ասլանը պատռել ու ասել էր. «Ես արգելում եմ. հերիք է՝ աղջիկ - տղա միասին պար ածեք»):

Բայց ուսուցիչն իր ուժերի ներածին չափով մաքառում էր, և ուսուցիչների հենց այդ արտադպրոցական աշխատանքների շնորհիվ էր, որ ժողովուրդը, աստիճանաբար զարգանալով, գիտակցության էր գալիս: Նման աշխատանքները պետության կողմից խստիվ արգելված էին՝ նկատի ունենալով դպրոցական ծրագրերից դուրս տարվող «ավելորդ»

ամեն աշխատանք, և այդ կապակցությամբ ուսուցչությանը ենթարկում էին խիստ պատասխանատվության:

1895 թ. կայսերական հրամանով Անդրկովկասում փակվեցին հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցները, որոնք հազիվ 1905 թ. վերաբացվեցին:

Նորից սկսվեց ուսուցչի եռուն աշխատանքը: Նա ավելի ևս պատրաստված, անվախ առաջ էր տանում յուր արտադպրոցական աշխատանքները՝ լավ գիտակցելով Եղիշեի խոսքը. «Մահ ոչ իմացյալ մահ է, մահ իմացյալ՝ անմահություն»:

Ծանր էին հայ ժողովրդական ուսուցչի աշխատանքները, ծանր էր նրա վիճակը, նա անվախ տանում էր յուր վրա դրված ծանր բեռը, մինչև որ վրա հասան Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մանավանդ 1917-1918 թթ. ազգակործան ժամանակաշրջանը: Եվ ահա, այսպես չարքաշ կյանք վարելով, նա առանց հուսահատության իր բեղմնավոր աշխատանքները շարունակեց մինչև 1920 թ.:

1920 թ., երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային հանրապետություն, անմիջապես ուսումը դարձավ պարտադիր, ամեն գյուղում ու քաղաքում բացվեցին ամեն կարգի դպրոցներ, մանկատներ, մանկապարտեզներ, որտեղ մատաղ սերունդը զարգանալով առաջ էր գնում:

1920 թվականը հիրավի փրկիչ դարձավ ինչպես այն տեսակ ճնշվածներին, այնպես՝ ճնշված ու հալածված հայ ուսուցչին:

Հասակավոր անգրագետ մարդկանց համար բացվեցին անգրագիտության վերացման կայաններ (լիկկայաններ),

որտեղ կին թե տղամարդ սովորեցին, և անգրագիտությունը միանգամայն վերացավ:

Մանկավարժական ասպարեզում աշխատողների բարվոք վիճակը կառավարությունը լիովին ապահովեց: Այժմ նրանք ապրում են խաղաղ ու երջանիկ պայմաններում. իրենց չի կարելի համեմատել նախկին ուսուցիչների հետ, որովհետև խոհրդային իշխանության ժամանակ ուսուցիչը գործ է ունենում ոչ միայն դաստիարակված ու պատրաստված երեխաների հետ (մանկապարտեզում), այլև՝ գիտակից ծնողների հետ, որոնցից ուսուցիչը պահանջում է նույնիսկ երեխաներին դասերը սովորեցրած ուղարկել դպրոց: Իսկ ինքը լինում է միայն ստուգողի և գնահատողի դերում:

Վարչական մարմիններն ամեն րոպե պատրաստ են դպրոցական աշխատանքներին ընդառաջ գալ, իսկ կառավարությունը այդ նպատակների համար տրամադրում է բարձր ռոճիկ: Մնում է ուսուցչից սպասել բեղմնավոր աշխատանք, որպեսզի նա ամբողջ ուժով նվիրվի ուսման գործին և տա պետությանը ազնիվ ու հայրենասեր զավակներ:

ՎԱՆՔԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿՆ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ

13-րդ, 14-րդ և 15-րդ դարերում Նախիջևանի գավառը, առավելապես՝ Երնջակն ու Շահապունիքը, դարձել էին կրոնական պատերազմների թատերաբեմ, երբ մի կողմից գանազան հրոսակախմբեր, մյուս կողմից պապական կաթոլիկ

ունիթորները⁵³ սպառնում էին իսպառ բնաջինջ անել հայերին:

Բայց հայոց վանքերը, որոնք կառուցված էին երկրի անառիկ դիրքերում, ծառայում էին մանուկների համար՝ որպես դպրոցներ, հայ աստվածաբանների համար՝ որպես ճեմարան-համալսարաններ, իսկ ողջ հայ ժողովրդի համար՝ որպես պաշտպանության բերդեր:

Ահա շնորհիվ այդ վանքերի և վանական միաբանությունների՝ հայերը դիմադրեցին ու իրենց գոյությունը պահպանեցին:

Այդպիսի մեծ նշանակություն ունեցող հարյուրավոր վանքեր կային Հայաստանի ամեն մի գավառում:

Այսպես, օրինակ, Շահապունիքում կային՝

1. Շահբուզ քաղաքում (այժմ՝ թուրքական գյուղ), որի վանքը գտնվում է անմատչելի քարաժայռի բերդի մեջ (ավերակ),
2. Քյուքի գյուղի Սուրբ Հազարափրկիչ վանքը գտնվում է նեղ ու անմատչելի ձորում, քարաժայռի տակ, ունեցել է մեծ միաբանություն (ավերակ),
3. Օծոպի-Բադամլու գյուղի Սուրբ Քամուխաչ, Սուրբ Խաչ վանք, իսկ Խոտակերաց Սուրբ Նշանով Սուրբ Աստվածածին վանքը աչքի ընկնող մենաստան է ունեցել (ավերակ),
4. Նորսի Սուրբ Աբրահամ վանքն ունեցել է բազմանդամ միաբանություն և այլն (ավերակ):

⁵³ միարարներ – խմբ.:

Այս և նման վանքերն են, որ իրենց մենաստաններում տվեցին քաջ ու հմուտ քերթողների, ինչպիսիք են Ներսես Շնորհալին, Եսայի Նչեցի վարդապետը և իր աշակերտ Հովհան Որոտնեցին և սորա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին, որոնք իրենց աշակերտներով և գրվածքներով դիմագրավեցին և խափանեցին պապական չար դիտավորությունները:

Ունիթորները թեև որոշ չափով աշխատանք տարան, երկաթառակություն ձգելով հայերի մեջ և հայերի մի մասին գրավելով դեպի իրենց, բայց ժամանակի պարսից կառավարությունը, «ֆրանկ» անունից զգուշանալով, ստիպեց ունիթորներին հետևող հայերին կա՛մ կրկին հայանալ՝ ընդունելով հայոց կրոնը, կա՛մ ընդունել պարսից կրոնը: Խիստ կրոնամոլ կաթոլիկներ դարձած հայերն ընդունեցին պարսից կրոնը:

Ղազար կաթողիկոսը գրում է 1316 թ. անցքերի մասին. «Նախիջևեանայ գիւղօրէից ախթարմայից բազումք դարձան ի կրօնս Պարսից, որպէս Սարի թաղ, Քոնա, Կեծուկ, Ջամարդին, Խանաղա և այլն: Իսկ Ապրակունիս և Շահաբունիք և Խոկաշէն և ապարաններ, որ է եպիսկոպոսներն նոցա, սոցա մեծ մասն դարձան ի կրօնս Պարսից», ինչպես Շահաբուզը, Քյուլուսը, Կեչիլուն և այլն՝ թողնելով միայն հայկական վանքերի և գերեզմանների հետքերը:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալանցն իր «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» (մասն Բ, էջ 266) գրում է. «Չգտանին արդեն ի նմին ընդարձակ տարածութեան (Փայտակարան) գիւղօրայք Հայոց, քանզի ի վաղուց անդի ի

բռնակալութենէ Պարսից ընկալեալ են զօրէնս Մահմետի, և կան նովին կրօնիւք վայելելով զբարութիւնս երկրին⁵⁴»:

Ահա թե ինչ պայմաններում թեթևամիտ հայերը, թողնելով իրենց ազգությունը, դարձել են մահմեդական պարսիկ:

1245-1247 թթ., եվրոպացի ճանապարհորդների վկայությամբ, Նախիջևանը մի մեծ թագավորության մայրաքաղաք է եղել, ունեցել է շուրջ 40000 տուն հայ բնակիչ, 80 եկեղեցի: Եղել է Հայաստանի ամենամեծ ու ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկը, բայց հիմա մնացել են երկու փոքրիկ եկեղեցիներ միայն, որովհետև սարակինոսները⁵⁵ դրանք ոչնչացրել են:

1603 թ. Զուլֆան (Զուղա) ունեցել է 3000 տուն և 10000 հայ բնակիչ, 7 եկեղեցի (Նախիջևանից 20 կիլոմետր հեռու): Շահ Աբբասը ոչ միայն Նախիջևանը և Զուլֆան, այլև Հայաստանի ուրիշ մասերը իսպառ ավերեց և հայերին կոտորեց ու գերեզմարեց:

1890-ական թթ. Տաճկահայաստանում ապրում էր մոտ երկու միլիոն հայ:

Գազանացած սուլթան Աբդուլ Բ Համիդը այնպիսի սուկալի հայկական կոտորած կազմակերպեց, որի ճիշդ հա-

⁵⁴ «Արդեն այնտեղ, նույն ընդարձակ տարածության վրա (Փայտակարան) չեն գտնվում հայոց գյուղեր, որովհետև շատ վաղուց, պարսկական բռնակալությունից սկսած, ընդունել են Մահմեդի կրոնը, և կան նույն կրոնով գյուղեր, որոնք վայելում են երկրի բարիքները»:

⁵⁵ սարակինոսներ (լատ.)՝ հյուսիս-արևմտյան Արաբիայի արաբական բնակչության անվանումը: Միջնադարյան Եվրոպայում անվանումը տարածվել է բոլոր արաբների և Մերձավոր Արևելքի մի քանի այլ ժողովուրդների վրա:

սավ մինչև Եվրոպա, բայց ոչ մի արձագանք չգտավ... Նույնիսկ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում նախագահող անգլիացի լորդ Սոլսբերին թշվառ հայերի ներկայացուցիչ Խրիմյան Հայրիկին չուզեց լսել՝ ասելով. «Անգլիական նավերը չեն կարող Մասիս սարի գլուխը բարձրանալ»: Իսկ 1896 թ. ապրիլին հայտարարեց. «Անգլիական նավերը չեն կարող բարձրանալ Տավրոսի լեռները»:

1909 թ. նույն Սուլթան Համիդի հրամանով, Կիլիկիայում կոտորվեցին շուրջ 22 հազար հայ, 400 գաղիացի (ֆրանսիացի), 1800 ասորի:

Տաճկահայաստանի հայերի կոտորածի շարունակությունը կազմեց 1914 թ. համաշխարհային պատերազմը, որի ժամանակ հայ հայրենասերների կազմած խմբերն անցան ռուսաց զորքի առաջ, սակայն թուրքական ռազմաճակատից ռուսական զորքերի նահանջը ևս առիթ տվեց թուրքական կառավարությանը գրեթե ամբողջ Տաճկահայաստանը մաքրելու հայերից: Օսմանյան Թուրքիան, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, հայերին բռնի քշեց իրենց հարազատ հայրենիքից դուրս, մի մասին սրի տակ կոտորեց, մի մասին սովամահ արեց, մնացածին քշեց Միջագետք և Բաղդադի խորքերը՝ խորշակահար անելով: Տեղահանված տարաբախտ հայերի մի մասն էլ հասավ մինչև Ամերիկա:

Իսկ 1918 թ. այս լուսավորյալ դարում, երբ չկան ո՛չ սարակինոսներ, ո՛չ Շահ Աբբասներ և ո՛չ էլ սուլթան Համիդներ, բայց և այնպես թուրքական կառավարությունը, հանձին Խալիլ փաշայի, յուր զորքով ոչ միայն Նախիջևանն ու Զուլան, այլև ամբողջ Նախիջևանի գավառը հայկական կո-

տորածի ու կողոպուտի մատնեց, և երկրամասը 1918 թ. հուլիս ամսի 6-ին դատարկվեց հայերից: Նա չխնայեց նույնիսկ իրեն վստահված հայ հոգևորականներին և հայ իշխանավորներին՝ գլխավորությամբ Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ Սիոն վարդապետի: Նրանք աղուհացով դուրս էին եկել Խալիլ փաշայի առաջ, թվով մոտ 300 հոգի, որոնց ևս, կարճ ժամանակ անց, զինվորներով տարել են Կահաբի ձորը և կոտորել Նախիջևանից մոտ 15 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Այդ կոտորածի անթաղ դիակներին ականատես են եղել 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Նորսից ուղարկված հետախույզները:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Նախիջևան երկրամասը դատարկվեց հայերից, որոնց մի մասը կոտորվեց, մի մասը սովամահ եղավ գաղթի ճանապարհներին, մի մասն էլ ցիրուցան եղավ զանազան կողմերում:

Ահա թե ինչպես է եղել, որ երբեմնի 30 միլիոն հայերից մայր Հայաստանում մնացել են մեկ միլիոնից ոչ ավելի հայ:

Հայ ազգը, որպես հին ազգ, ունի կյանքի փորձառություն, թեև գտնվել է տարբեր ազգերի իշխանության տակ (պարսիկների, արաբների, սելջուկների, մոնղոլ-թաթարների, թուրքերի, ռուսների և այլոց), նույնիսկ ունեցել է յուր սեփական թագավորներն ու իշխանները՝ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացում... Մանավանդ 1914 թ. համաշխարհային պատերազմից հետո Հայաստանը դարձավ վայրենի կամայականության երկիր, ահաբեկչությունը թագավորեց, որի ճնշման ու սպառնալիքի տակ առաջ եկան զանգվածային

ընդվզումներ, և Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները ռուսական Կարմիր բանակի ուժով հաստատեցին խոհրդային իշխանություն, 1920 թ. վերջին:

Այնուհետև հայ ժողովուրդը սկսեց խաղաղ կյանքով աճել և զարգանալ, ամեն տեղ՝ քաղաքներում, գյուղերում, ավաններում, բացվեցին դպրոցներ, ուսումը դարձավ պարտադիր ու ծրի, վերացավ անգրագիտությունը, զարգացավ գյուղատնտեսությունը, առաջադիմեց տեխնիկան, երկրի մեջ մտավ մեքենայացում, շինարարություններով գյուղն ու քաղաքը կերպարանափոխվեցին, բացվեցին ամեն տեսակի գործարաններ, բոլոր իմաստներով լուսավորվեց ամբողջ Հայաստանը:

Պատմությունը վկայում է՝ ո՛չ բռնակալների ճնշումը և ո՛չ էլ անհարազատների դավաճանությունը չեն կարող հայերին բնաջինջ անել. հայը Մայր Հայաստանում ապրել է ավելի քան հինգ հազար տարի, ապրում է և կապրի հավիտյան:

Այսօր էլ, աշխարհի զանազան կողմերում (Եվրոպա, Ամերիկա, Ասիա, Աֆրիկա, Ավստրալիա) ցիրուցան եղած տարագիր հայերը շտապում, գալիս են իրենց սրտաճմիկ կարոտով տոչորված հայրենիքի սուրբ հողը համբուրելու և իրենց ծառայությունը մատուցելու մայր Հայաստանին:

1950 թ. հունվարի 15

ՋԵՐՄՈՒԿ⁵⁶

1900 թ-ից ես ծանոթ եմ «Իստիսու-Ջերմուկին», որը գտնվում է Հայաստանի Ազիգբեկովի շրջանի (մինչև 1995 թ.՝ Վայոց ձորի շրջան. – խմբ.) Ղուշչի հայկական գյուղից 3 կիլոմետր հյուսիս-արևելք, Արփա գետի ձախ ափին:

⁵⁶ Գյուղերի սահմանները չեն քննված կամ ինձ հայտնի չեն: Սակայն վկայվում են միայն Իստիսուում եղած, եկեղեցու և այլ շինությունների խաչքարերի և գերեզմանների հետքերը, ինչպես նաև՝ կիսով չափ եղծված արձանագրություններ, որոնք ոչ ոքի կողմից չեն ընդօրինակված: Նույնպես ուրիշ գյուղատեղիների հյուսիսային կողմից ավերակված հետքեր, որոնց մի մասը բացօթյա վիճակում է: Արևելահյուսիսային հեռավորության վրա գտնվող գյուղերում կան ջերմուկներ, որոնց անունով էլ հին գյուղը նշանակված է ցուցակում, և հայտնի է, որ շատ վաղուց երկաթահամ ջրերն օգտագործվում էին որպես բժշկական բաղնիքներ, ինչպես ցույց է տալիս նաև հին քարաշեն ավազանը: Այնտեղ կան ոչ քիչ աղբյուրներ, որոնց ակունքն ունի ($30^{\circ} R$ (Ռեոմյուր) = $37,5^{\circ}C$ – խմբ.) ջերմություն: Նրա մոտ ուրիշ աղբյուրներ ևս բխել են քիչ տարիներ առաջ, ինչպես ասում են՝ պոկված և ընկած սառնածույլ մի ժայռակտորից. փափուկ հողը փխրեցրեց ջերմուկը: Շրջակա գավառներից, ինչպես նաև Ծարից, այստեղ են գալիս շատերը՝ բժշկվելու և զբոսնելու համար, որովհետև այսօրվա Եղեգնաձոր գավառի տեսուչները ևս այս տեղն են ընտրել որպես ամառանոց, որը գտնվում է ծաղկազարդ բարձունքների և ծիծաղահոս առվակների միջև: Այդ տեսուչներից մեկը՝ ազգանվեր լոռեցի Գևորգ Խանազյանցը, 1863 թ. կառուցեց մի քարաշեն վերնահարկ՝ հին ավազանա՝ տեղիի վրա: Նրանից առաջ մի ուրիշ անձ՝ գավառի վերատեսուչ, մեծապատիվ ազգայիններից զինվորական և բանաստեղծ (սեյաղնովա, հմմտ.՝ սայաթնովա – խմբ.) Պետրոս Մադաթյանը բազմաթիվ բարի գործերով խնամք էր տանում ջերմուկների կարիքներին, սակայն նա չունեցավ իրեն օգնական և հետևող ոչ մեկին:

Ջերմուկ հանքային տաք ջուրը բխում է Արփա գետի ձախ ափից, լցվում փոքրիկ *գյուղի* (ավազան) մեջ և թափվում գետը, այդ ավազանի մեջ ես ևս առիթ եմ ունեցել մի քանի անգամ լողանալու և տասը թուփե դիմանալու ջրի տաքությանը:

Ջերմուկ հանքային ջուրը նախկինում քիչ է հայտնի եղել, և այդ իսկ պատճառով լրիվ չեն օգտագործվել նրա հնարավորությունները հիվանդների բուժման գործում: Ջերմուկից շատ թե քիչ օգտվել է շրջակա բնակչությունը, իսկ հեռու շրջաններից շատ մեծ դժվարություններով պիտի կարողանային ոտքով, ավանակով, իսկ հարուստները՝ ձիով, լեռնային դժվարանցանելի ճանապարհներով գալ, տեղում վրաններ խփել, բուժվել և վերադառնալ: Դա միայն հարուստներին, խաներին ու բեկերին էր հասանելի, որոնք, սակայն, մեկ քարն անգամ քարի վրա չէին դնում և Ջերմուկի պես օգտակար գանձը թողել էին անհայտության մեջ:

1860-ական թթ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայր Ղևոնդ վարդապետ Ալիշանը Ջերմուկի մասին հետևյալն է պատմում. «Չեն քննեալ կամ ինձ ծանուցեալ սահմանք գեղջս, այլ Իստի-Սու վկային հետք շինուածոց և եկեղեցւոյ, խաչվէմք և գերեզնանք, և արծանագիրք կիսեղծք, յորոց ինչ ոք ոչ ընդօրինակաց. նոյնպէս և յայլմէ աւերակ գիւղատեղւոյ, որ սակաւութի բացեայ կայ ի հիւսիսոյ կուսէ: Իբրեւ փարսախսալ յել. Հս. Գեղջս կան Ջերմուկք, յոր անուն գիւղ հին նշանակի ի Տուցակին, և յայտ է թէ ի վաղուց անտի ջուրքն երկաթահամք՝ վարէին ի բաղանիս բժշկականս, որպես ցուցանէ և հին քարաշէն աւազանն. ոչ սակաւ աղբերք են անդ, յորոց Հիմն (որպէս կոչեն) հզօ-

րագոյն 30 աստիճան Ռէօմ. ջերմութեամբ. առ նովաւ միւս եւս բղխեաց սակաւ ամօք յառաջ, որպէս ասեն, ի փըրթածոյ և յանկմանէ սառնածոյլ վիմի միոյ, որ փոսացուցեալ գկակուղ գետինն՝ բղխեցոյց զջերմուկն: Ի շրջակա գաւառաց գան այսր բազումք, որպէս և ի Ծար, ի բժշկութիւն և ի զբօսանս. քանզի և կուսակալ տեսուչք այժմեան գաւառին եղեգնածորոյ՝ զայս տեղի ընտրեալ էին յամարանոց, ի միջի ծաղկազարդ բարձանց և ծիծաղագնաց առուակաց: Ի ի տեսչացո՞ւ ազգային Լօռեցի Գէորգ անագլանց՝ յամի 1863 շինեաց յարկ քարուկիր ի վերա հնոյ աւազանին: Յառաջ քան զնա այլ ոմն և մեծապատիւ ազգային վերատեսուչ գավառին, զօրական և բանաստեղծ (Սէյադնովա) Պետրոս Մատաթեան՝ ընդ այլոց բազում բարի կարգաց խնամ տանէր և պիտոյից ջերմկացն, այլ ոչ եգիտ իւր ձեռնտուս կաք հետեւողս»:

«Ջերմուկ» հանքային տաք ջրի նշանակությունը հետագայում իմացվեց և գնահատվեց: 20-րդ դարի 30-ական թվականներից անհայտության միջից լույս աշխարհի հանեցին ու պիտանի դարձրին մարդկության համար: Այս կարճ ժամանակամիջոցում Ջերմուկն ընդունում է տարեկան մոտավորապես 1500 հիվանդի, հետագա տարիներին անպայման կընդունի հազարավոր հիվանդների, որոնք ասպրինված տուն կդառնան:

1932 թ. սկզբին պրոֆեսոր Մելիք-Ադամյանն սկսեց ուսումնասիրել ջերմուկի 56-61°C տաքությամբ ջրի առանձնահատկությունները:

1937 թ. ձեռնարկվեց առաջին շենքի կառուցումը ներկայացալի առողջարանի տեղում և կոչվեց Կոլխոզային տուն:

1945 թ. ապրիլի 17-ին ԽՍՀՄ առողջապահության մինիստրությունը Մոսկվայում Ջերմուկի վերաբերյալ ընդհանուր խորհրդակցություն է հրավիրում:

Խորհրդակցական ժողովը գտավ, որ Ջերմուկը յուր առանձնահատուկ տաքությամբ նշանավոր է ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև՝ Սովետական Միությունում: Ապա Հայաստանի առողջապահության մինիստրությունը Ջերմուկի իսկական բուժական տեղում՝ Արփա գետի ձախ ափին, կառուցեց վաննաների շենքերը, որոնց մեջտեղում դահլիճն է. մի կողմում վաննաներն են (30 հատ), մյուս կողմում՝ բժշկական ենթակառուցվածքները՝ բոլոր հարմարություններով: 1952 թ. հուլիս ամսին սկսեց կառուցվել այդ շենքերի երկրորդ հարկը:

Նույն 1945 թ. ՀԽՍՀ սոցապմինիստրությունը Ջերմուկի դիմաց, գետի աջ ափի բարձրության վրա, որտեղ կառուցված էր «Կոլխոզային տունը», բացեց յուր առողջարանը՝ կառուցելով երեք հարկանի, բոլոր հարմարություններով շենքեր՝ բժշկական անձնակազմի և 130 հիվանդների համար: Վաննաներն առողջարանից 2,5 կիլոմետր հեռավորության վրա են գտնվում: Ձորի մեջ ոլորապտույտ ճանապարհ է բացված՝ սոցապմինիստրության մեքենաներով դեպի վաննաներ հիվանդների տեղափոխությունը ապահովելու համար:

Հիվանդները սնվում են օրական 5 անգամ.

Ժամը 9-ին – թեյ, կակաո, մեղր, կարագ, սպիտակաձավարի շիլա:

Ժամը 12-ին – պանիր, հաց, մսով կերակուր:

Ժամը 15-ին – մսով կերակուր, ապուր, կոմպոտ կամ միրգ:

Ժամը 21-ին – հաց, պանիր, կոտլետ, տապակած մակարոն, թեյ:

Ժամը 22-30-ին – մածուն, թխվածք (բուլկի, փախլավա, թխվածքաբլիթ կամ կարկանդակ):

Սոցապմինիստրության առողջարանն ունի ընդարձակ դահլիճ, որը ծառայում է որպես կինոթատրոնի շենք, որտեղ կազմակերպվում են նաև մշակութային հանդեսներ, դասախոսություններ և այլն:

Շենքի առջև կա ընդարձակ ասֆալտապատ բակ, որի շարունակությունը կազմում է ընդարձակ, ծաղկունքով զարդարված պարտեզը՝ երկաթապատ պարսպով:

Սոցապմինիստրությունն առողջարանին կից կառուցել է նաև մի բնակելի շենք: Այդ շենքերին առընթեր առողջապահության մինիստրությունը կառուցել է յուր առողջարանը՝ բոլոր հարմարություններով, ինչպես բժշկական կազմի, նույնպես և հիվանդների համար: Առողջարանն ունի 20 մահճակալ և յուր ավտոմեքենաներով հիվանդներին տեղափոխում է վաննաները:

Առողջապահության մինիստրության առողջարանից մի փոքր դեպի Խյուսիս Հայպետշինը կառուցել է գոդտրիկ հյուրանոց, որն ունի սեփական ճաշարանը՝ բոլոր հարմարություններով:

Հյուրանոցից դեպի Խյուսիս գյուղմինիստրությունը կառուցել է յուր առողջարանը՝ 60 մահճակալով, որն ունի ինչպես հիվանդների սննդի, նույնպես բժշկության համար ամեն հարմարություն: Վաննաներում բուժելու համար հիվանդների տեղափոխությունը կատարվում է ավտոմեքենաներով:

Սննդադի մինիստրությունը գյուղմինիստրությունից դեպի արևմուտք կառուցել է յուր առողջարանը՝ 20 մահճակալով, որի բոլոր կարիքները հոգում է նույն մինիստրությունը:

Սննդադի առողջարանի թիկունքում, ձորակի մեջ, կառուցված է հացի փուռը, որի դիմաց, ձորակի մյուս կողմում, սարի լանջի բարձրության վրա կառուցված է Բուժառողջարանի հատուկ հանձնաժողովի շենքը, որն իշխում է տափարակ հոփտի վրա կառուցված բոլոր հիմնարկությունների վրա: Այդ շենքի ցածրադիր մասում, սարի լանջին անտառմինիստրությունը կառուցել է յուր առողջարանը՝ 30 մահճակալով, իսկ հիվանդները սնվում ու բուժվում են սոցապմինիստրության առողջարանում:

Անտառմինիստրության առողջարանից դեպի արևմուտք Հայպետշինը կառուցում է երկու մեծ շենք. առաջինը՝ սարի լանջից բխող հանքային տաք ջրի վրա, որի մեջ պետք է ամփոփվեն Ջերմուկի շրջակայքում հայտնաբերված ամեն տեսակի հանքային ջրերը: Երկրորդ շենքը կառուցվում է նրա դիմաց, հոփտի մեջտեղում և պետք է ծառայի վաննաների համար:

Սարի լանջից բխող հանքային տաք ջուրը⁵⁷ թափվում է փոքրիկ գետակի մեջ: Կես կիլոմետր ցածր, այդ գետակի ափին բխում է այլ հանքային տաք ջուր՝ «Պրիստավի գյոլ», որի շուրջը պատեր են շարված: Այդտեղ ևս բուժառուները միշտ հերթ են կանգնում:

⁵⁷ Այս հանքային տաք ջուրը բխում է անհամեմատ բարձր սարի լանջից, իսկ Ջերմուկը բխում է ամենացածր ձորի մեջ գտնվող գետի եզերքից: Այդ երկուսը միմյանցից հեռու են մոտավորապես 5 կիլոմետր:

«Պրիստավի գյոլից» արևմուտք գտնվում է ջրի գործարանը, որն արտադրում է «Ջերմուկ» հանքային բուժիչ ջուրը: Այդ գործարանի շրջապատում է գտնվում Իստիսու կոչված փոքրիկ գյուղը, որն ունի մի համեստ փոքրիկ շուկա, խանութներ, ճաշարան և այլն:

Սոցապմինիստրության և գյուղմինիստրության առողջարանների միջև գտնվող ընդարձակ տարածքում ԽՍՀՄ պետական միջոցներով սկսել է կառուցվել մի մեծ և պատկառելի շենք: Ջերմուկից քիչ ցած, Արփա գետի վրա կառուցվել է հիդրոկայան, որի խողովակասյան բարձրությունը 72 մետր է, և օրուգիշեր լույս է տալիս ինչպես Ջերմուկի ամբողջ շրջակայքին, նույնպես՝ մերձակա գյուղերին (Ղուշչի, Գնդեվազ, Ազիզբեկով և այլն):

Հիդրոկայանից քիչ ցած, Արփա գետի այդ հրաշալի ձորի մեջ փայլում է բարձր ժայռերից թափվող ջրվեժը:

Որպեսզի հնարավոր լինի Ջերմուկի հանքային ջուրը լավ օգտագործել, անհրաժեշտ է հաղորդակցությունը հեշտացնել: Ահա այդ կապակցությամբ սկսվեց լուրջ ուշադրություն դարձվել շրջակա լեռնային դժվարանցանելի ճանապարհներին:

Հաղորդակցությունը դյուրացնելու համար սկսում է կառուցվել մի հիմնական ճանապարհ: Շարուրից սկսած՝ Արփայի ձորում որոշ նոր աշխատանքներ կատարվելուց հետո, ճանապարհը շարունակվում է ուղիղ Արփա գետի աջ ափով՝ մինչև Ջերմուկ: Բայց ինչպիսի՞ ճանապարհ. ամենուրեք քարափներ, ժայռեր են, որ խոնարհվել են մարդկային ուժի առաջ և ճանապարհ են բացել, որ ավտոմեքենաներն ազատ երթևեկեն, մանավանդ Գնդեվազի

նեղ ու անմատչելի ծորում, ուր 1920 թ. դաշնակցականները ռուս զինվորների մի գումարտակ անդունդը նետեցին (տեղում կանգնեցված է հուշարձան): Այդ նեղ ծորում ուղղակի հրաշք է կատարված. ոլորապտույտ կարկաչուն Արփա գետին համընթաց խոնարհվել են բարձրաբերձ ժայռերը և հուժկու հարվածների առջև ճանապարհ են բացել, որպեսզի Ջերմուկը, իր դարավոր քնից արթնացած, անհայտության միջից հրապարակ դուրս գալով, ջերմ սիրով ընդունի իրեն փափագող և տանջալից կյանք վարող հիվանդներին:

Այն անդնդախոր ծորում, որը մինչև այժմ մարդկության համար անմերձենալի էր, այսօր ազատ, համարձակ հոնդյունով ավտոմեքենաներ են անցնում՝ իրենց սուլոցը խառնելով Արփա գետի կարկաչին: Գետին համընթաց, ոլորապտույտ ճանապարհով նրանք բարձրանում են դեպի Ջերմուկ՝ բերելով ամեն տեսակ հիվանդություններ ունեցող (նստանյարդաբորբ՝ իշիաս, ռևմատիզմ, ստամոքսի, նյարդային, հոդային, լեղապարկի, լեղուղիների, կանացի և այլն) հազարավոր հիվանդների և հաշմանդամների:

Ես 84-ամյա հասակում, որպես սոցապմինիստության ենթակա հիվանդ, առաջին անգամ եմ այդ գետափնյա խորխոր ծորերով ճանապարհորդում դեպի Ջերմուկ: Վերջապես, բնության այդ հրաշալի տեսարաններով լի ծորից դուրս գալով՝ մեր առջև բացվում է մի լայն ու ընդարձակ հովիտ-դաշտավայր, որը չորս կողմից շրջապատված է բարձրադիր անտառապատ լեռներով, իսկ այդ ընդարձակ հովտում սփռված են վերոհիշյալ առողջարաններն ու հիմնարկները:

Առողջարանները բացվում են հունիսի 1-ից, և հիվանդները ընդունվում են հինգ հերթափոխով, յուրաքանչյուր

հերթափոխում՝ 290 հոգի: Բժշկական անձնակազմն իր պարտականությունները կատարում է ամենայն բարեսխղճությամբ:

1950 թ. հունվարի 15, Երևան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՆՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ (ՀԱՄԱՌՈՏ)

Երևան քաղաքը յուր արվարձաններով գտնվում է Արարատյան դաշտի հովտում և առավել հայտնի է դարձել Դվին քաղաքի ավերումից հետո 1379 թ.: Ապա մոնղոլ-թաթարները, թուրք և պարսիկ իշխանները տիրապետել են Արարատյան դաշտին և իրենց աթոռը հաստատել Երևանում:

Երևանը պարբերաբար ավերվել է ոչ միայն երկրաշարժերից. քանի՛-քանի՛ անգամ ևս քանդվել է մահմեդական բռնակալների ասպատակումներից: Օրինակ՝ 640 թ. Երևանն ավերվել է արաբ Բուղա ուստիկանի կողմից, 701 թ.՝ Կաշմ ուստիկանի կողմից, որը Նախիջևանի եկեղեցու մեջ այրել էր շուրջ 800 հայ իշխանների, 1383 թ.՝ անգութ Լենկ Թեմուրի կողմից, 1579 թ.՝ օսմանցի Մուստաֆա Լալա փաշայի կողմից, 1604 թ.՝ պարսից շահ Աբբաս 1-ինի կողմից, 1635 թ.՝ օսմանյան սուլթան Մուրադի կողմից, 1735 թ.՝ պարսից Նադիր շահի կողմից, 1820-ական թթ.՝ Հուսեյին, Սարդար, Հասան խաների և այլոց կողմից:

Վերջապես, 1827 թ. ռուսաց քաջարի զորքը՝ զորապետությամբ կոմս Պասկևիչի, պարսիկներից ազատագրեց Երևան քաղաքը: Տարածաշրջանն ամբողջությամբ կոչվեց

Հայկական մարզ (1828 – 1840 թթ. – խմբ.), ունեցավ յուր զինանշանը, Երևանը դարձավ Հայկական մարզի կենտրոն, մարզի առաջին կառավարիչ նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկին:

Երևան քաղաքը, նախքան պարսիկների և օսմանցիների պատերազմը (1735 թ.), ունեցել է շուրջ 25000 հայ և թուրք բնակիչներ:

Թեև պարսից տիրապետությունը Երևանում տևեց մի քանի տասնյակ տարի, քաղաքը փոփոխության չենթարկվեց և կանոնավոր քաղաք չդարձավ՝ պարսից կառավարության դաժան լծի տակ գտնվելու պատճառով:

Երևանը ոչ միայն պարսից, այլև նույնիսկ ռուսաց իշխանության ժամանակ կանոնավոր քաղաքի տեսք չստացավ. ոչ մի կարևոր նորություն կամ փոփոխություն: Կրթության գործում ևս շատ հետամնաց էր, մինչդեռ Երևանի նահանգի Գողթն գավառի Յղնա, Ագուլիս («Փոքր Փարիզ») գյուղերն ունեին բարձրագույն կրթություն ստացած մասնագետներ: Երևանի՝ բարձրագույն կրթություն ստացած անձանց կարելի էր մատների վրա հաշվել:

1850-1870-ական թթ. տևական ցարական ճնշումներից, ազգամիջյան բախումներից ժողովուրդը տնտեսապես քայքայվում և ուժասպառ էր լինում: Իսկ երբ հազիվ էր մի փոքր շունչ քաշել, 1904 թ. սկսվում է ռուս-ճապոնական պատերազմը, որին հաջորդում են 1905 թ. ազգամիջյան կոհները, երբ ամբողջ գյուղեր ու քաղաքներ ավերակ են դառնում: Դեռ այդ վերքերն էլ չբուժված՝ սկսվում է 1914-1918 թթ. համաշխարհային պատերազմը: Հայաստանը, Երևանով հանդերձ, դարձել էր սովի ու տառապանքի երկիր:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հայտարարվեց սովետական (խորհրդային):

Հայը նոր ծնունդ առավ, լավ ու հանգիստ օր գտավ, սկսեց ազատ շունչ քաշել, կենսատու արևի ներքո աճել ու բազմակողմանի զարգանալ:

Մինչ խորհրդայնացումը Անդրկովկասը (հայոց դիտանկյունից՝ Այսրկովկասը. – խմբ.) չուներ ոչ մի համալսարան, հակառակ որի՝ բազմիցս բնակչության կողմից դիմումներ էին եղել ցարին, որ թույլ տա գոնե Թիֆլիսում մի համալսարան բացել, բայց դա անհնարին եղավ: Ցարը նույնիսկ Անդրկովկասում եղած ժողովրդական տարրական հայոց դպրոցներն էր հաճախ փակում՝ ժողովրդին պահելով տգիտության ու խավարի մեջ:

Խորհրդային իշխանության օրոք Հայաստանում, ինչպես բոլոր եղբայրական հանրապետություններում, ուսումը դարձավ պարտադիր. բոլոր բնակավայրերում բացվեցին տասնամյա կամ յոթնամյա դպրոցներ, կրթական ցանցով պատվեց ամբողջ երկիրը, իսկ մայրաքաղաք Երևանում ոչ միայն հիմնվեց համալսարան⁵⁸, այլև բացվեցին մասնագիտական ինստիտուտներ, տեխնիկումներ, դպրոցներ: Տարիներ անց Երևանը (Հայկական ԽՍՀ-ն – խմբ.) ունեցավ նաև գիտությունների ակադեմիա:

Հայկական ԽՍՀ-ի համարյա բոլոր քաղաքներում, շրջանային կենտրոններում կան մշտապես գործող կինոթատրոններ:

⁵⁸ Իրականում Երևան տեղափոխվեց դեռևս Առաջին հանրապետության օրոք (1919 թ.) Ալեքսանդրապոլում հիմնված համալսարանը – խմբ.:

րոններ, հիվանդանոցներ, ամբուլատորիաներ, ծննդատներ, ակումբներ, գրադարաններ և այլն:

Երևանը նախկինում (մինչև խորհրդայնացումը), երբ մի անշուք, հետամնաց «պարսկական» քաղաք էր՝ յուր հասարակ տներով, նեղ ու անմաքուր փողոցներով, նմանվում էր մի մեծ գյուղի: Այժմ՝ խորհրդային իշխանության տարիներին, Երևանը դարձել է ոչ միայն արդյունաբերական խոշոր կենտրոն: Միանգամայն փոխվել և անճանաչելի է դարձել ոչ միայն բնակելի, ուսումնական և այլ բազմաթիվ, բազմահարկ շենքերով, այլև՝ նորաբաց ընդարձակ հրապարակներով, պողոտաներով, պուրակներով, փողոցներով: Աչքի է ընկնում Օրջոնիկիձեի պողոտան. տարածվում է Երևանից մինչև օդանավակայան՝ Նորագավիթ (7 կմ), որի երկու կողմում կառուցված են պետական մեծ շենքեր: Մեծ նշանակություն ունի Գեներալ Բաղրամյան (1955 թ-ից Մարշալ – խմբ.) պողոտան, որը տրամվայով Արաբկիր թաղամասը միացնում է Երևանին, և այլն:

Երևանը, որ խորհրդայնացումից առաջ ուներ 25-30 հազար բնակիչ, այժմ ունի 250 հազարից ավելի բնակիչ, իսկ եթե արվարձաններն էլ հետը հաշվենք, կունենա 300 հազարից ավելի բնակչություն:

Երևանը դարձել է գործարանային քաղաք: Միլերը, որ նախկինում ամայի էր և ծառայում էր որպես «կառավարան», այժմ ծածկված է հուժկու գործարաններով, ինչպիսիք են պահածոների գործարանը, մեխանիկական, կոշիկի, կարբիդի, կաշվի գործարանները, վերջինիս շարունակությունը կազմող՝ ապակու գործարանը, ձեթ-օճառի, բամբա-

կի, ծխախոտի, գաջի, հացի, մետաքսի, կարի, «Արարատ» գործարանները և, որ ամենագլխավորն է, կաուչուկի քիմիական գործարանը, որը տարածվում է մինչև Նորագավիթ, և այլն:

Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը Երևանը, որ մի կանոնավոր քաղաքի տեսք էլ չուներ, փոշու, աղբի մեջ կորած էր, և նույնիսկ չգիտեինք ասֆալտ ասված բանը: Այժմ, շնորհիվ կառավարության հոգատարության, ամբողջությամբ՝ թե՛ փողոցներով և թե՛ հրապարակներով, ասֆալտապատված է և ծառատունկով շրջապատված:

Պետք է ասել, որ հաղորդակցության կողմից, մինչև խորհրդայնացումը, թե՛ քաղաքի և թե՛ շրջանների ժողովուրդը խիստ նեղության մեջ էր. նախ՝ կանոնավոր ճանապարհներ չկային, երկրորդ՝ հաղորդակցությունը կատարվում էր կառքերով, ֆուրգոններով, սայլերով (եզան և գոմեշի), բեռնակիր անասուններով՝ ձիերով, ջորիներով, ուղտերով, էշերով և այլն: Չկար նույնիսկ կանոնավոր տրամվայ, որ գոնե քաղաքի ժողովրդին բավարարեր: Իսկ այժմ, նախ՝ բոլոր ճանապարհները լայնացված և ասֆալտապատված են, երկրորդ՝ հիշյալ փոխադրական միջոցները վերացված են, և դրանց փոխարեն աշխատում են ավտոմեքենաներ, որոնք սպասարկում են ամեն գյուղ, ամեն կոլխոզ ու սովխոզ: Արաբկիրից սկսած մինչև Շենգավիթ (10-15 կմ) կանոնավոր աշխատում են ոչ միայն տրամվայներ, այլև՝ բազմաթիվ ավտոբուսներ, տրոլեյբուսներ (ավտոմեքենաներին է՛լ հաշիվ չկա), որոնք ոչ միայն քաղաքին են լիովի բավարարում, այլև շրջաններին մեծ օգնություն են

հասցնում: Այսպիսով երթևեկությունը չափազանց հեշտացել է:

Երևանն ընդարձակվել, տարածվել է ոչ միայն շրջակա բարձրությունների (սարերի) վրա, այլև անցել է դեպի արևելք՝ Նորք արվարձանի շրջակայքը՝ թիկունքը, և Թոխմախի լիճը, իսկ դեպի արևմուտք՝ Զանգու (Հրազդան) գետի ափին Շահումյանի շրջանը՝ յուր գյուղերով (1-5-րդ գյուղերը), որոնք քաղաքին միացվում են ոչ միայն Զանգուի վրա կառուցված հին կամրջով, այլև՝ նոր կառուցված երկու հսկա կամուրջներով. մեկը, հին կամրջից վերև, կոչվում է Հաղթանակի (կառուցվեց պատերազմի ընթացքում), իսկ մյուսը՝ ԵրՀԷԿ-ից վերև, որը քաղաքին կից Արաբկիրը միացնում է արևմտյան արվարձաններին (Շահումյանի շրջանի գյուղերին): Արաբկիրում են գտնվում ալյումինի, ժամացույցի գործարանները և այլն:

Երևանում ամենաաչքի ընկնողը Մոնումենտի մեծ քանդակն է, որը կառուցված է պողոտայի հյուսիս-արևելյան ծայրի բարձրության վրա (Քանաքեռի կողմից) և իշխում է ոչ միայն մայրաքաղաք Երևանի ու յուր արվարձանների, այլև՝ ամբողջ Արարատյան դաշտի վրա:

Մոնումենտն ունի 40,5 մետր բարձրությամբ պատվանդան և մի հոյակապ շենք՝ 30,4 մետր բարձրությամբ, որը ապագայում գուցե ծառայի որպես թանգարան: Գետնից այդ շենքի բարձրությունն է 60 մետր, իսկ շենքի վրա կերտված է Մոնումենտ հուշարձան քանդակը, որի բարձրությունն է 16 մետր: Մոնումենտի շրջապատը բավական մեծ տարածքով ուղիղ հարթություն է, որն ամբողջովին ծառա-

զարդ է ու ծաղկազարդ և ծառայում է որպես զրոսավայր: Ծառազարդված են նաև փողոցները: Մոնումենտի թիկունքում կառուցված է Նոր Զեյթուն թաղամասը: Երևանը և ամբողջ շրջակայքն ու գործարանները լուսավորվում են 1-ին և 2-րդ ԵրՀԷԿ-ների, Քանաքեռ ՀԷԿ-ի արտադրած էլեկտրաէներգիայով:

1952 թ.

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԹՈՇԱԿԱՌՈՒ, ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉ
ՇՄԱՎՈՆ ՇԱՀԱՊՈՒՆԻ

ՇՄԱՎՈՆ ՇԱՀԱՊՈՒՆԻ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ԴՎՐԻՑ

Խմբագիր, սրբագրիչ՝
ԳԱՐԵԳԻՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Հրատարակչության տնօրեն՝
ՎԱՀՐԱՄ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Համակարգչային ձևավորումը՝
ՀԵՐՄԻՆԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ

Համակարգչային շարվածքը՝
ԱՆԱՀԻՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

«ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվել է «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ հրատարակչության տպարանում

Հասցեն՝ Ազատության 24/11, հեռ. 28 54 28

Էլ. փոստեր՝ vmv_print@yahoo.com, info@vmv-print.am

Կայք՝ www.vmv-print.am